

Вазорати маорифи халқи РСС Тоҷикистон
Институти давлатии педагогии ордени «Нишони
Фахрӣ»-дори Ленинобод ба номи С. М. Киров

Махмудҷон ОҚИЛОВ

ТАЪЛИМИ СИСТЕМАИ АРУЗИ ТОҶИКӢ

(ДАСТУРИ МЕТОДИ)

Мухаррир: НЕЪМАТОВ М., номзади илми филология,
доцент.

Мухаррири масъул: АБДУРАҲМОНОВ А., номзади
илми филология доцент.

ЛЕНИНОБОД -- 1990

МИНИСТЕРСТВО НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ТАДЖИКСКОЙ ССР

ЛЕНИНАБАДСКИЙ ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА» ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ ИМЕНИ С.М.КИРОВА
ОСИЛОН МАХМУДАН

К МЕТОДИКЕ ИЗУЧЕНИЯ СИСТЕМЫ АРУЗА

/методическая разработка для филологов, студентов филологи-
ческого факультета, учителей общеобразовательных школ и
любителей литературы/

/на таджикском языке/

Мухаррир: НЕЪМАТОВ М., номзади илмҳои филология, доцент.

Мухаррири масъул: АБДУРАҶИМОНОВ А., номзади илмҳои филология,
доцент.

ЛЕНИНОБОД - 1990

МУҚАДДИМА

Бадеият яке аз хусусиятҳои хосси осори адаби бадеист. Ашъори бузургон ва намоёндоғони барҷастаи адабиёти классикӣ ва шоирону нависандағони пешқадами советӣ аз он сабаб ба дили хонанда ҷой гирифтааст, ки дар онҳо маъниҳои бикр, фикрҳои олиӣ дар ниҳояти балозат ва салосат ифода гардидаанд. Дар осори онҳо фикрҳои тоза, ғояҳои баланд, маъноҳои барҷаста ва мазмунҳои нозуку латиф дар қолаби зебои рехта шудаанд.

Аз ашъори саҳли мумтанени онҳо хонанда на танҳо ба маъниҳои барҷаста ва мазмунҳои амиқ сарфаҳи меравад, ҳамчунин завқи бадеӣ ва лаззати эстетикӣ низ мегирад. Санъатҳои бадеӣ ва воситаҳои тасвирии он ҳамин гуна ҷузъи муҳими асарҳои бадеӣ мебошанд, ки онҳоро адиб ё шоир барои ифодаи намуҷдани ғояи асосии худ истифода мебарад. Таъсири эмоционалии асарҳои бадеӣ аз бисёр ҷиҳатҳо ба воситаҳои тасвир, симооти бадеӣ вобаста аст. Воситаҳои тасвир барои дилнишину ғорам ва муассиру ҷозибандор тазоҳур намуҷдани мақсад ва ғояи асар омилҳои муҳимме мебошанд.

Ҷи қадаре, ки барои иншои ашъори ҳубу марғуб ва шикаставу барҷастаи ҳаматарафаи донишмандони забони шеърӣ, санъатҳои бадеӣ ва аз худ намуҷдани қонунҳои шеър зарур бошад, ҳамон қадар донишмандони илми арӯз ва қофия ба ҳар як нависанда, шоир ва махсусан ба навқаламон, дӯстдорони адабиёту санъат шарт аст.

Илми шеършиносӣ алалхусус ба шогирди мактаби олиӣ филологӣ зарур ва ҳатмист. Бидуни ин дониши ҳаматарафаи ва амиқ доштан мумкин нест.

Яке аз вазифаҳои умдаи ва муҳими мактаби советӣ аз он иборат аст, ки дар шуури хонандагон эҳсосоти баланди эстетикӣ ба-

ҳосил намоянд ва аз он ҷумла ҳаваси шеърфаҳмӣ ва шеърсанҷиҳои онҳоро хеле ривож бахшад. Иқрои ин вазифаи муҳим, гуфтан дар ҳақ аст, ки дар республикаи мо чандон мувофиқи мақсад нест, зеро адабиёти ғани классикии форсу тоҷик онд ба ин масъала ҳуб омӯхта намулдааст. Дар ин ҷода душвориҳо вучуд доранд ва онҳо ҳамаи худро интизоранд.

Широну нозимони гузаштаи мо ҳама нуқтасанҷу нуқтадон ва муҳаққиқу муҳаққиқ буданд ва барои фаҳмидани ашёри онҳо ҳамчунин маҳорати мушиқофӣ лозим аст. Муаллимони забону адабиёти мактаби миёна вазифадор ва масъуланд, ки қонандагонро ба докистан ва феҳмидагондани адабиёти классикии таъри намоянд.

Мактаби олии бошад дар ин тамоил масъулияти чандинқарата дорад.

Намояндагони бузурги адабиётмон дар давоми чандин асрҳо меросе аз худ боқӣ гузаштаанд, ки дорони санъатҳои олии шеърӣ буда, ғояҳои баланди интернационалӣ ва инсонпарваронаро ифода кардаанд, ки чи аз ҷиҳати ғоявӣ ва чи ба эътибори шакли бадеӣ хусусиятҳои хосе дорад. Дар айни замон адибони гузаштаи мо бо масъалаҳои назарияи ин адабиёти бузурги худ низ машғул гардида, хусусан дар илми адабиётшиносӣ, санъатҳои бадеӣ, вазну арӯзу қофия бисёр асарҳо таълиф намудаанд. Ин зумра олимони таҷрибавӣ пенҷадаҳои широни муосир ва гузаштагонро аз ҷиҳати илмӣ ҷамъбаст намуда, мувофиқи талаботи замони худ барои муайян кардани қонуниятҳои адабиёти классикии сазъи кӯшиш кардаанд. Онҳо қоида ва қонунҳои арӯз, қофия ва санъатҳои бадеиро хеле муфассал тадқиқ намуда, мивони дақиқи арӯзро муайян карда, дар ин хусус асарҳои муҳим ба миён овардаанд. Чунинчӣ, "Ал-Қустос фил-арӯз", "Асосу-л-балора" ва "Китобу-л-киноя"-и Замахшарӣ, "Ал-муъҷам фи маосир-л-ашъори-л-Аҷам"-и Қайси Розӣ, "Мифтоҳу-л-улум"-и Саққонӣ, "Тарҷумону-л-балора"-и Родуғӣ, "Ҳадикату-с-сеҳр"-и Рашидуллоҳи Ватвот, "Ал-умда"-и Ибни Рашиқ, "Маҷолисусу-н-нафо-

ис", "Муҳокамату-л-луғатайн" ва "Мизону-л-авзон"-и Алшарҳи Навоӣ, "Бадоеъ-ус-саноеъ"-и Атоуллоҳи Хусайнӣ, "Мухтасар фи-л-арӯз" ва "Бобурнома"-и Заҳриддини Бобур ва монанди инҳо асарҳои, ки ҳоло ҳам ба аҳамияти бузурги назарӣ, илмӣ ва амалӣ моллианд.

Адабиётшиносии маъруфи Т. Зеҳнӣ менависад: "Барои ин ки аҳамияти "Ал-муъҷам"-и Қайси Розӣ маълум шавад, овардани як порчаеро аз хотимаи он зарур шумориҷем":

"Барои шеър адават ва барои шoir муқаддамот лозим аст, ки бе он ҳеҷ насро лақаби шoirӣ намежебад ва ба ҳеҷ шеър номи неки дуруст намеояд. Олоти шеър аз қалмоти саҳеҳ, алфози ширин, ибораҳои баланд ва маонии латиф иборат буда, вақте ки онро дар қолаби мақбули вазн мерезанд ва ба риктаи абъёти матбуъ мекашианд, шеърӣ неки номиида мешавад ва ҳамаи санъат аз байни пурра ба даст даровардани олоти ҳосил намешавад, чунон ки қаломии шахс бе саломатии аъзо ва ибъози он суврат намебандад. Ва аммо муқаддамоти шoirӣ он аст, ки бояд шoir ба муфрадоти қалимаҳои, ки бо он шеър хоҳад гуфт, огоҳӣ пайдо кунад ва аз ҳамаи таркиботи саҳеҳ ва фосиди он хабардор гардад.

Маънаҳои шoirони муғлақӣ ва амирони қаломро дар таъсири мабонии шеър ва равиши роҳҳои назмро билиносанд, расм ва таркиботи онро дар нууту дараҷаҳои муҳотабо, фанни таъризи ва тасриҳҳо, қонунии ташбеҳҳо, таҷнисҳо, қоидаи мутобақа, муқолатҳо, маҷозҳо, истиораҳо ва дигар санъатҳои қаломиро бидонанд. Қисме аз ҳикматҳо, масалҳо, қаме аз таърих ва аҳволи подшоҳони пешина, ҳуқуқҳои гузашта огоҳ бошад, шoirи таърихӣ маънаҳои шoirӣ иборатшаванд. Ин/чунин маънии латифро аз заиф фарқ кунад. Ба ҳусни матлаб, лутфи мақтан ҳар шеър огоҳ бошад, то ки ҳар як маъниро дар либоси иборати шoir ба миносса нишонанд. Дар ифоиҳои сухан аз маънии суст, ташбеҳҳои дуруф, ибороти ва имооти бегона ва мушкил, ийҳомоти ноҳушу таҷнисоти муқаррар, тавсифоти нофо-

рем, истиротти дур, маҷозоти нодуруст, тақаллуфоти вазиин, тақдир ва таъхироти нодиллисанд парҳез қунад. Дар ҳама хусус бояд аз микдори эҳтиёҷ ба тарафи ифрот ва тафрит берун наравад. Аз он чи зарур аст, беҳабар намонад ва дар чизҳои бемаъно напечат. Ва пеш аз он ки дар назм сар мекунад ва ба даъвои воқеӣ миён месандад, аввало мухтасаре илми аруз ва қофияро хонад, то ки аз баҳрҳои асли ва ихтирошуда воқеӣ шавад, вазиҳои хушро аз нохуш фарқ қунад. Қисми раво ва нораво аз асоҳифро ва қисми саҳеҳи абъёро аз сақими он шиносанд, қофияҳои аслиро аз маъмул имтиёз қунад. Дас он гоҳ сармоии нек аз гуфтаҳои дилкаш ва санъаткоронаи устодони ин санъат ва покизагӯёни ин фан ба баст орад. Аз қасидаҳо қитъаҳои дурусттаркиб, ширинлафз, латифмаъно, некуматлаъ, писандидамақтаъ, ширинтахаллусро аз девонҳои машҳур ва маъруф ва ашъори ширину шоёни истеҳсон дар фанҳои гуногун ва анвои ҳудогона тамои ёд гирад. Ҷамъи ҳикмат ба мутолаа ва музокараи он сарф қунад, ба баҳс ва истиқроъ ба даққиқ ҳақиқати санъатҳо воқеӣ шавад. То ки маонии нозук дар дилаш ҷо гирад ва афоз дар зеҳни ӯ қарор гирад. Он иборат мала малакаи забони ӯ шавад. Маҷмуи он моддаи таъ ва моии хотири ӯ гардад. Вақте ки димоғи ӯ ба қор мебарояд ва синкри таъби ӯ қушода мешавад, фоидаҳои он ашъор рӯи менамоид ва натиҷаҳои баҳравариҳо пайдо мегардад. Он гоҳ шеъри ӯ чун чашмаи зулол аст, ки мадад аз рудҳои бузург ва ҷӯйҳои амиқ мегирад ва монанди маъҷуни хушбӯӣ меояд, ки роиҳаҳои он машомми рудҳоро муаттар мегардонад ва касе бар аябҳои он воқеӣ намешавад.

Вақте ки шеърро сар қардани мешавад, аввало бояд насри онро ба пеш оварад ва маънои онро ба саҳифаҳои дил нигорад ва қалимаҳои лоқиқи он маъниро тартиб диҳад, вази мувофиқи он шеър ихтиёр қунад, аз қофияҳо, он чи мумкин гардад ва хотир бо он мусомаҳат қунад, бар вараке нависад ва ҳар чи аз он саҳл ва дуруст ояд, дар он вази ҷой иштироб қунад, қофияҳои

шойгон ва маъмулро ба он роҳ навиҳад. Дар назми абъёт ва сикъ қати суҳан ва тартиби маънӣ илтифот нанамояд, то қасидаҳо сар сабили мусаввадан таълиқ занад ва чи гуна иттифоқ афтад, бигӯяд ва бинависад.

Агар иттифоқ афтад, ки дар байте ягон қофияро ба ягон маъно ба қор бурдааст, баъд аз он маънои бештар рӯи намоид ва байте аз он барҷаотатар даст диҳад, он қофия дар он байт нағзтар ҷой гирад, нақд қунад. Бас ба байти аввал ҳоҷат афтад, сарон он қофияи дигаре ёбад, вагарна тарк қунад.

Вақте ки байтҳо бисёр шуду маъно тамои ғашт, ҳамаашро як-ду бер бо сидқи дил хонад, дар боран соф ва сара қардани қардани байтҳо диққат қунад, ҳар як байтро ба ҷои муносиб гузорад, то ки мазмуни байтҳо аз ҳам ҷаида нашавад, байтҳо аз ҳамдигар бегона нагардад, дар ҳар суврат мувофиқати байтҳо, мисраъҳо, мутобақати қалимаҳо, маъноҳоро лозим шуморад.

Бисёр воқеъ мешавад, ки ду мисраъ ё ду байт аз роқи маъно мутаносиб намеафтанд ва ба ин сабаб равнақи шеър сотил мегардад. Ин гуна маъно дар рубоӣёт бештар воқеъ мегардад, ки шогро маънои хуш дар хотир меояд ва бештар ҷунои мешавад, ки онро байти охир месозанд ва аввалинро ба он мепайвандад ва дар он аз таносуби қалима ва алоқии лафзҳо роғил менамояд, ҷунои ки Равии Нишопурӣ гуфтааст:

Дар дам зи ту дил бо дами сарпе будаст,

В-аз ҷоми ту ҷуръа наву марда будаст.

Маъзурам, агар дарди саре додам аз он,

Он дарди сарам аз сари дарде будаст.

Нахуст байти аввалро бо он пайванд додааст ва мисраи дуюми байти аввал лоқиқ маънои байт наафтадааст ва ҳамроҳ қардани он ба мисраи аввал неку наёмадааст. /Ҷамъи Қайси Розӣ, Ад-муъҷам, сах. 445/1.

I. Ҳангоми ихтибос аз адабиёт номи муаллиф, соли назр, тои ва саҳифаҳо, дастхатҳо, диссертацияҳо, авторефератҳо ва ҷурналҳо дар қавсаи нишон кода мешаванд.

Низомии Арӯзи таъкид мекунад: "Шеър дар ҳар илме ба кор ҳа-
меревад, ҳар илме дар шеър ба кор ҳамешавад". Барои шоири пе-
сандида ва мақбули омма шудан пурдонӣ ва меҳнати зиёдеро лозим
меояд. У инро аз рӯи таҷрибаи эҷодӣ ва ҳаётии худ маслаҳат ме-
диҳад.

Шамси Қайс мегӯяд: "Қофия чунон оварда шавад, ки ҳеҷ кас
онро таъйир дода натавонад."

Б-и қофия ба маъно муқаддам дошта шавад, бояд маъноро ба
он илҳоқ кунад ва ҷо ба ҷо нишонад, ки ба ҳеҷ кас таъйироти
он мумкин нагарад. Чунон ки Анварӣ гуфтааст:

Дӯи бо осмон ҳамегуфтам,
Бар сабили суоли матлаб: Аҳ!

Ки мадори ҳаёти олам кист?
Рӯи сӯи ту қардӯ гуфто: Вай!

Гуфтам: инро далаил бояд гуфт,
Ҳеҷ дони, ки мечигӯи, Ҳай!

Имри об асту ҳақ ҳамегӯянд:

"Ва минал мой қулду шайъин ҳай?"

Тарҷумани: "Ва ҳама чиз аз об зиндааст".

Ҳеҷ як шоир ягон қофияро аз ин шеър ба таври дигар табдил
дода натавонад.

"Бояд қофия ба маъно муқаддам дошта шавад", гуфтани муал-
лиф ба он далелат мекунад, ки қофия шакл ва маънои мазмунро
иҷода кунад, яъне қофия зарф ва маъно мазруф буда, қофия маъ-
нои ба худ мувофиқро доро бошад, ки касе бо риояи маъно қофия-
ро таъйир дода натавонад. Ҳамчунин бояд, ки шоир қофияро дар
алфоз ва маонии ҳар байт ба кор орад, то ки агар қадимии ному-
носиб омада бошад, қалимаи наъве ба ҷои аввалии зикр кунад ва
агар маъние ноқис ояд, пурра гардонад.

Вале агар касе хоҳад, ки дар ғанни шеър маҳорати тоҷи ҳосил
карда, ба дачайи қамол расад, бояд суҳанро чунон бо санъатҳои

бодӣ, вазни арӯзу қофияҳои пурмазмун оранд, ки манзур ва ш-
санди арбоби таъб бошад, бояд ҷаҳд кунад, ки то насру назми
ӯ ба қалимаҳои покиза, суфта ва маъноҳои латиф ораста ояд, чу-
нон ки сувратҳои маънии бадеъ дар либоси қалимаҳои сусту қам-
мазмун сар ғуруд наёрад, "ба нукуши иборати балиғро ба рӯи мао-
нии сусти пушонидан ғирефта нашомад. Ҷи маънии беиборат ҳеҷ та-
роват надорад ва иборати бемаъний ба ҳеҷ наояд. Қалимаҳо ба ма-
собии зарфҳои маонист ва маонӣ ҳамчун матои ӯст. Пас ҳар суҳа-
не, ки дар он маънии латиф набошад, таъби аҳли тамиз ба он
майл намекунад, ҳамчунин бошад, ки зарфи холи ва дар вай матои
набувад.

Бояд ки шоир дар навбати аввал ба ҳеҷ қол ба гуфта ва пар-
дохтаи худ эътиҳод накунад, то вақте ки онро як-ду бор ба но-
қидони суҳан ва дӯстони фозили мушфиқ арз надорад, катову са-
воби онро аз онҳо ба тариқи талаби раҳнамӣ нашомад, онҳо
ба сиҳхати назму қабули вазн ва дурустии қофия ва ширинии ал-
фозу латофати маънои он ҳукм накунянд, онро ба минсаси арзи
омма нанишонанд ва дар маърази писанд ва нописандии ҳар кас
наёрад. Вақте ки соҳибхунаре ба маърифати шеър шӯҳрат ёфт ва
наздики донишмандони суҳанвар ба нақди шеър ҳукм ёфт, аягушт-
намо шуд, суҳани ӯро дар раъду қабули ҳар як қалима ва маъний,
ки гӯяд, насси сарех ниносанд ва ӯро дар он муҷтаҳиди айбёб
донанд ва ҳар чи гӯяд, аз вай ҳуҷҷате қотез ва иллате возеҳ
наталабад, ки бисёр чизҳо бошад, ки ба завқ тавон ёфт ва аз
он иборат /гузар/ натвон кард". /Т.Зеҷнӣ, 1979, сах. 12-19/.

Субҳонҷон ДАВРОНОВ дар бораи вазни арӯз фикри ҷолиби лиҳ-
қатро пешниҳод кардааст, ки лоҷа дастгирият. Чунончӣ, ӯ ме-
гӯяд:

"Аз мутолааи мақолаи Б. Азизӣ талаби як навъ ислоҳот дар
шеър иборат аз ҷанб тақлифот ба назар мерасад: яъне аз ин та-

лабҳо ба кулли даст кашдан аз арӯз ва дигаре рӯя накардани
қофия дар шеър мебошад...

Камбудии асосии Азизӣ доир ба масъалаи арӯз аз он иборат
аст, ки муаллиф нисбат ба арӯз на аз нуқтаи назари танқид ва
навҷӯи, балки аз нуқтаи назари инкор наздик шуда, онро вази
адабиёти замони феодали ва ҳосси арабҳо медонад. Ин рафтори
яктарафаи муаллиф ўро ба ақидаҳои соф нигилисти бурда расони-
тааст.

Илова бар ин далелҳои Азизӣ дар бораи душвориҳои арӯз ва
ба омман васеи хонандагон "нофаҳмо" будани он хеле ноқис аст.
Номбар кардани 5-6 калимаи араби, ки кайҳо боз ба ҳукми кали-
маи тоҷикӣ гузаштааст ва овардани як порча шеъри бачагонии бо
вазми ҳиҷо гуфташуда барои ҳал намудани проблемаи муҳимми ада-
биёт ҳеч гоҳ далели ҷиддӣ шуда наметавонад.

Равшан аст, ки агар Азизӣ арӯзро чуқуртар омӯхта ва ба мо-
ҳияти он сарфаҳм рафта, сабабҳои ҳақиқии душвориҳои онро пайдо
мекард ва ҳамчунин хусусиятҳои забони тоҷикӣ ва шеърҳои фольк-
лориро низ чуқуртар меомӯخت, ба чунин ҳулосаи рӯякӣ омадани ў
аз имкон дур буд". /С.Давронов, 1974, сах. 18/.

Баҳридин Азизӣ бо мақолаи мазкур қаноат ҳосил накарда, дар
журнали "Мулло Мушфиқӣ" ба номи "Саврот ва тӯёна" низ ҳаҷвия
дар ҳақиқи арӯз ба таъъ расонида. Шеъри мазкур ин аст:

Як сабат ноку ду халта қандалот,
Фойлотун, фойлотун, фойлот .

Ин ду савро сӯи "Мулло Мушфиқӣ",
Баҳри тӯёна фиристод "Тарсаки".

Қандалоту нони дастурхони ў,
Фойлотун, фойлотун қурбони ў.

Шеър аз мову тарзу аз араб,
Мебиандозад ҳамаро дар ғазал.

Чун надонад тоҷики аҳли декот,
Чиот маънои арӯзу фойлот .

"Тарсаки" чандаст зӯре мезанад,
Аз васони тоҷикон дафъан кунад.

Чун шунид имрӯз сӯи "Мушфиқӣ",
Ҷӯи дод ўро ҳамин фикри қавӣ .

Фойлотунро кунад қурбони тӯӣ,
Хуни ў резад ба ҳои оби ҷӯӣ .

Нест боҳо аз забони тоҷикон,
То қи иллат н-орадаш дигар забон.

Чи тавре ки дида шуд, ақидаи муаллиф дар ин шеър низ так-
рор ва тақвияти ҳамон ақидаест, ки дар мақолаи мазкур дида
баромадем.

Чинде дартар Раҳим Ҷошим низ эътирози худро нисбат ба ин
қабил навардозиҳои сохта чунин фикр баён карда буд:

"Имрӯз агар дар мо қасоне ёфт шаванд, ки мо вази арӯзро
пушти по задем, аз он ҷастаму гузаштем гуфта даъво кунамд, ин
хел қасон ба худашон дӯрӯз меҷӯянд. Онҳо руҳи шеърятпарварии
халқи худро, зерки хонандаи худро нағз намефаҳмад, ё донише
истода аз ин хусусиятҳои он ҷашм меҷӯшанд ва бо ин баҳона, ки
медонад, балки болои сӯстӣ ва заифии шакли шеърҳои худро
видова кардани мешаванд". /Р.Ҷошим, 1959/сах. 17/.

Шарҳиносии машҳури советӣ Б.Э. Бертельс дар муқаддимаи де-
вони Абулқосим Лоҳутӣ чунин сабаб кардааст:

"Вақте буд, ки баъзе аз адабиётшиносон мехостанд собит ку-
нанд, ки баҳри шеър далели қофист барои шиносонидани маънии
сиёсии он. Мегуфтанд - арӯз далели ҷиртҷонист, ҳиҷо руҳи инқи-
лобии саҳеҳ. Ин ақидаи марксизм набуд, балки бияъқос идеали-
змия сирф буд. Ибро гуфтаи тамоми диалектикаро рад кардан аст.
Агар он донишмандон моил мебуданд, маънии марксистиро ба хубӣ
дар вази шеър бифаҳмад, бонсти қадре девони Лоҳутиро муту-

лаа кунанд". /В.Э.Бертельс, М., 1939/.

Аз маъхазҳои муътабар маълум аст, ки ашъори диваъишоники аз ғайри ҳақиқатдорони халқи арабу аҷам /форсу тоҷик, ўзбеку турку озарбойҷон/ бо вазни арӯз гуфта шуда, бузургони адабиёту санъат осори гаронбаҳои худро дар асоси қонуну қоидаҳои вазни арӯз эҷод намудаанд. Доир ба таърихи пайдоишу инкишофи вазни арӯз дар гузашта фикрҳои мухталифу баҳсталаб мавҷуд шуда, то имрӯз низ идома доранд.

А Р Ҷ З. Арӯз номи илмест маъруф, ки бад-он явзони бухур дарёфта мешаванд. Ва дар ваҷҳи тасмиии ин Сайфӣ дар "Рисолаи арӯз" бисёр вучух навишта. Аз ҷумлаи он ду ваҷҳ ин аст, ки Халил ибни Аҳмад дар Маккаи муборака ба ин илм мулҳам шуда. Яне аз асмон Макка арӯз аст. Ин илмиро ба қосим Макка тайммунаи ба он ки арӯз ба маънои маъруз аст. Ва ин илм низ маърузун ва алаҳқин шеър аст, ки шӯро бар он арз мекунанд, то мавзун ва номавзун ҷудо шавад ва ҷузъи ахири мисраи аввали ҳар байтро низ арӯз гӯянд.

Муҳаммад Ғиёсуддин мегӯяд: "... ҷун баъзе ашъот толибонро ба арӯз ҳаҷат меуфтад, лиқозе аз "Минҷочу-л-арӯз", ки мустақ- раҷ аст аз "Рисола"-и Зиёуддин Хазраҷӣ ва "Ҳадоиқу-с-сеҳр"-и Рашиди Батвот ва "Минъеру-л-ашъор"-и Хоҷа Насируддини Ғуоӣ ва "Рисола"-и Салмони Соваҷӣ ва ҳам аз "Ҳадоиқу-л-балора"-и ва "Арӯзи Сайфӣ" ва "Ҳадоиқу-л-аҷам"-и Муҳаммад бинни Ҳайс ва "Рисола"-и Ҷамсуддин Фақир ва "Ташриҳу-л-хуруф ва байра муқад- димоти зарурӣ интиҳоб карда шуд ва номашро "Минҷочу-л-арӯз" ниҳодам".

С. Давронов ҷунин қайд кардааст: "Ҳатан назар аз баъзе осори фикру мулоҳазаҳо, ки ибтидоӣ дар вазни арӯз шеър эҷод кардан ба қадом халқ мансуб аст, зотан созгор омадани қоида ва қоидаҳои вақе ба ғуҳу табиати забонамон ҳуҷумронии ҷандинасраи

маъни ҳамин вазиро дар назми мо таъмин карда, тақмили под. Ҳоло таърихи адабиёти классикиямон ягон шоирро намедонад, ки осори худро берун аз қоидаҳои арӯз гуфта бошад. Мо ҳоло он мерои бузург ва пурқиматеро, ки шоирони асрҳои гузашта ба вучуд овардаанд, берун аз вазни арӯз тасаввур карда наметавонем". /С. Давронов, 1974, саҳ. 5/.

Муҳаммад Ғиёсуддин дар рисолаи осори адабӣ ва назарии доир ба илми арӯз таълифкардан олимони пешгузашта ва то замони худ мавҷудбударо аз нуқтаи назари танқидӣ омӯхта дар бораи системаи арӯз, қоида ва қонунҳои он муфассал маълумот дода, ҷамъбаст намудааст. Аз ин рӯ "Минҷочу-л-арӯз" барои омӯختани таърихи назмишиносии араб, форсу тоҷик, ўзбеку озарбойҷон яке аз манбаҳои муҳими таълими ва тарбиявӣ ба шумор меравад. Бо хуруфоти ҳозира ҷоп шудани ин асар қиматбахш на фақат муваффақияти адабиётшиносони форсу тоҷик, балки муваффақиятҳои адабиётшиносони ўзбеку озарбойҷон ҳам мебошад.

Дар бораи аҳамияти ин асари гаронбаҳо як қатор мақолаҳо, тақриҳҳо навишта шудаанд. Вале муқарризон доир ба камбудӣ ва нуқсонҳои вучуддошта, ки бо хуруфоти имрӯзаи тоҷикӣ баргардонидани ин асар руҳ додаанд, ҷизе нагуфта, танҳо бо қайдҳои умумӣ интифо намудаанд. Роқими ин сатрҳо бошад борҳо фикру мулоҳаза ва эронҳои худро оид ба ҷоии ин асар арз кардааст.

Асарҳое, ки доир ба илми арӯзу қофия ва санъатҳои бадеӣ навишта шудаанд, дар онҳо як қатор фикрҳои баҳсталаб мавҷуданд. Аз ин ҷост, ки ҳамин ҳолат барои омӯختани явзони арӯз ва низ як қатор мушкилиҳо овардааст. Барои баҳтар шудани тарғиби методикаи таълими арӯз дар мактабҳо ва донишгоҳҳо, фақат барои мулки мутахассисон шуда намонда, балки барои мулки оммаи гаридаи сабаду кӯшиши ҳамаҷониба лозим аст.

Боқад гуфт, ки дар мактабҳои ягона ва донишгоҳҳои олии қад-

де бехтар шудани тарзи таълими системаи арӯз, вазну аркон ва
 виқофоти он ба назар мерасад, ба интибор гирифта, ҳади ду-
 русту самараноки ин масъала дастури пешниҳодшуда, метавонад
 мушкилошти таълими онро ҳам қадре бошад ҳам осонтар гардонад.

Агар ба осори олимони асри миёна, мутафаккирони сузург, му-
 тахассисони илми забон ва қавоиди арӯз ва ба осори доир ба
 адабиётшиносӣ ва назарияи адабиёт назар афканем, бисёр масъ-
 алаҳои ҳалталаб, мубоҳасаҳои бесару нӯг, фикрҳои муғлак, ақи-
 даҳои носоҳаҳ ба назар мерасад. Осори доир ба ин соҳа сабтшуда
 ҳама бисёр аст, вале аз онҳо ниҳоят муҳим ва ба ширати китоби
 дарсӣ истифодамелударо қисман дар зер меорем:

"Китобу-л-бадиъ"-и Ибни Муътаз /861-908/, "Ал-икду-л-фарид"
 и Аҳмад ибни Муҳаммад Абу Раббиҳи /860-939/, "Китобу-л-икноъ
 фи-л-арузи ва таҳриҷи-л-қавофӣ"-и Ас-соҳиб Абулқосим Йомони
 ибни Аббод /937-995/, "Ал-умда"-и Ибни Рашиқ /999-1064/, "Миз-
 ёру-и-назвор фӣ улуми-л-ашъор"-и Иззуддини Занҷонӣ /1196-1257/
 "Мизёру-л-ашъор ва "Ассосу-л-иктибос"-и Насируддини Тусӣ, "Миз-
 ёру-л-ашъор"-и Сафиқидин ал-Урмавӣ /1296-1325/, "Ҳадоиқу-с-
 сеҳр фӣ деқонқи-и-шеър"-и Рашиди Ватвот /1182-1283/, "Ал-муъ-
 чақ"-и Қайси Розӣ, "Ҷамъи мухтасар"-и Ваҳиди Табривӣ, "Мизону-л-
 авзон"-и Навоӣ, "Аъзабу-л-аъзаб фи-л-арузи ва-л-қавофӣ"-и Муҳам-
 мадали Тарбият ва дигарон. Аз Ҳалил ибни Аҳмад ва Ибни Муътаз
 сар карда, забон ва адабиётро ба система дароварда, инкишоф ва
 таъмил додаанд, хусусан санъатҳои бадеӣ ва системаи арӯзро ин-
 кишофу таъмил додаи, ба низоми ягона дохил кардан ҳиссаи онҳо
 ҳама калон аст. Онҳо аз адабиёти классикӣ, синоости шеърӣ, санъ-
 атҳои бадеӣ ва асарҳои доир ба вазни арӯзу қофия таълифкарда-
 ро бо диққат аз назар гузаронида, ба таври танқидӣ ва аҷодӣ но-
 тифода бурда, асарҳои онро ҳамчун китоби дарсии оммабоб таълиф
 намудаанд. Аз он ҷумла, китоби "Ал-қофӣ фи-л-арузи ва-л-қавофӣ"

Ҳатифи Табривӣ, "Ҳисолаи қофия" ва "Ҳисолаи арӯз"-и Асдуллоҳ-
 монӣ Қомӣ, "Мизону-л-авзон"-и Адашери Навоӣ, "Ҳисолаи муаммо"
 ва "Ҳисолаи арӯз"-и Сайфи Бухорӣ, "Мухтасар"-и Бобур /ба
 нашр ҳоваркунанда Саидбек Ҳасан/, "Матлау-л-улум ва маҷлау-л-
 фунун"-и Воҷиди Мучмали ва дигарон. Аз нуқтаи назари илмӣ,
 танқидӣ ва қиёсан омӯхтани асарҳои олимони мазкур маълум шуд,
 ки тадқиқотҳои олимони намоёни советӣ тоҷику ўзбеку озарбой-
 чон, ки мансуб ба санъатҳои бадеӣ ва арӯзу қофияанд, як қатор
 камбудӣ ва нуқсонҳо доранд. Махсусан, он асарҳое, ки доир ба
 системаи арӯз, баҳрҳои асли ва фаръӣ баҳс мекунанд. Як қатор
 норасогиҳо дар тарҷумои китобҳои дарсии назарияҳои адабиёт,
 хонияшҳои ифоданок ва луғатҳои мухтасари адабиётшиносӣ низ ба
 назар мерасад. Чунончи, Ҳатифи Табривӣ "Ал-қофӣ фи-л-арузи
 ва-л-қавофӣ" ном асараш дар асоси рӯйхати афоилю тафоилю ар-
 кони ҳаштгонаро чунин сабт кардааст: фауълун, фоилун, мафоилю-
 лун, фоилотун, мустафйилун, мафоилятун, мутафойлун ва мафъу-
 лоту. Аммо олими озарбойҷон Абдоҳбердиев Г.А. дар рисолаи
 /Груд Ҳатифи Табривӣ "Китоб ал-қафи фи-л-арузи ва-л-қавофӣ",
 қач источник по восточной поэтике, Баку, 1984, с.19/ рӯйхатро
 чунин хато навиштааст: фа·улун, фа·илун, мафа·илун, фа·латун,
 мустафа·илун, мафа·илатун, мустафа·илун, маф·Улату.

Устод Зеҳнӣ ҳам дар "Санъати сухан" аркони арӯзро хато
 сабт кардаанд. Чунончи: афоилю арабӣ, фоилун, мафоилятун, уа-
фойлун, фаўлун, мутафойлун, мустафйилун, фоилотун, мафъулоту
 /Т.Зеҳнӣ, 1979, с.ҳ.282/.

Олими ўзбек А. Рустамов низ дар "Ҳадоиқ-ус-саноеъ" /"Ҳадо-
 ийу-с-санойиъ"/ ном китобаш рӯйхатро чунин сабт кардааст: ба
 қои мафойилун мафъийлун фауълун фауўлун, ба қои фоилун фо-
илун, ба қои мафойилун мафъийлун, ба қои фоилотун фоилотун.

ба қои мафоилатун мафоъилатун, ба қои мутафоилдун мутафоъилдун,
ба қои афоилду тафоилд афоъил ва тафоъил /А.Рустамов, 1981, с. II/

Агар мо рунҷои афоилду тафоилдро ба сабаб, батад ва фосила
нишон диҳем, хато буданаш ба хубӣ намоён мешавад. Чунки фауз -
дун аз як батади маҷмуъ ва сабаби хафийф, яъне фа-ув-дун аз як
ҳиҷои кӯтоҳ ва ду ҳиҷои дароз иборат бошад, фаъувдун аз се са-
баби хафийф, яъне фаъ-ув-дун аз се ҳиҷои дароз иборат мебошад.
Ин тавр нодуғуст нишон додани рунҷо ва хато сабт намудани ваз-
ни аруз ба "қондаҳои нав ихтироъ кардан" сабаб шудааст, ки хи-
лофи қондан вазни аруз мебошад. Бинобар он рунҷоҳо, ки мо дар
боло зикр кардем, ба талаби вазни аруз пурра ҷавоб намендиҳад.
Мавриди таассуф аст, ки рунҷоҳои асли, фаръӣ ва зихофотро дар
асарҳои зерин низ хато навиштаанд: Иззат Султон /Алишер Наво-
ӣ, асарлар, 15-томлик, 14-том, Тошкент, 1967, сах. 139/, Шукро-
ров Н., Холматов Ш. /"Адабиётшуносликка кириш", Самарқанд,
1974, сах. 119/, Зуннунов А., Холматов Н. /"Адабиёт назарияси",
Тошкент, 1982, сах. 104/, Орипов Қ., Обидова М. /"Ифодали ўқин",
Тошкент, 1982/, Баҳром Сирӯс /"Арузи тоҷик", Душанбе, 1968/,
Туракул Зеҳнӣ /"Санъати сухан", Душанбе, 1979/, Давронов Суб-
ҳонҷон /"Вазни ашъори Абулқосим Лоҳутӣ", Душанбе, 1974 ва ғайра.

Қонуни авзони аруз ва арқони асли ва фаръиро барои чуқур
омӯхтан асарҳои зерин манбаъҳои муҳим ба шумор меравад:

"Қитобу-л-қофӣ фи-л-арузи ва-л-қавофӣ", "Ал-муъҷам фи мао-
йири-л-ашъори-л-Аҷам", "Мизону-л-авзон", "Балойиу-с-санойиъ",
"Мухтасар фи-л-аруз" ва монанди инҳо.

Барои навиштани ҳисматҳои назарӣ ва амалии ин дастури мето-
дӣ ҳама ба методикҳои таълими системаи арузи тоҷикӣ мо аз асар-
ҳои ҷунян олимони муътабар Т. Зеҳнӣ, Б. Сирӯс, Р. Муслмонкулов,
В. Бобоєв, С. Давронов, Ш. Ҳусейнзода, Ҳ. Шарипов, А. Ҳоҷиаҳме -
нов, У. Турҷиев, И. Султон, А. Рустамов, Б. Исҳоқов, Ё. Исҳоқов .

В. Ғафмонов ва дигарон истифода бурдем.

Онд ба тарз ва усулҳои таълими арузи тоҷикӣ ва роҳҳои са-
марбахши он барои шогирдон мушоҳада ва таҷрибаҳои тулонии ин
курси махсуси душворнависанд, ки муаллифӣ ин сатрҳо дар ҳамаи
ин масъала андӯхтааст кӯмаки бевосита кард.

Дар ҷунян шакли мундариҷае, ки ин дастуруламаи методӣ омо-
да ба истифодааст, он ба мададу ёрии худро дарёф надишта, мас-
лаҳатҳои муфид донаанд, ба докторон, профессорону доцентон ва
ҷандии мутахассисону донишмандони муҳтарамии донишмадаи педаго-
гии ба номи С.М. Кирови шаҳри Ленинобод, Саъдуллоҷон Асадуллоев,
Абдусаттор Абдуқодиров, Мардон Нейматов, Анварбек Абдураҳмонов,
Абдураззоқ Ваҳҳобов, Аҳмадҷон Давронов ва аъзоёни катедраҳои
забон ва адабиёти тоҷикӣ донишмадаи номбурда пурра гардидааст,
ки муаллиф ба онҳо изҳори миннатдорӣ мекунад ва сипосгузор аст.

ҚОИДА ВА ҚОНУҶОИ ИЛМИ АҶУЗ

Ш Е Ъ Р аз маслари шур ҳосил шудааст. Маънои дуъавий "шеър" қарбейтан, донистан ва маърифати чизҳои нафис аст. Дар истилоҳ сухани мавзун ва муқаддӣ, ки қоиле қасди мавзунии он қарда бошад. Дар назди баъзе муҳаққиқони қофия дар шеър будан шарт нест, гуфтаанд, ин фикр нодуруст аст. Дар адабиётшиносии мо шеър каломи маънавий ва воситаяи барангехтани ғҷсосоту қазобат доништа мешуд, яъне аз шунидани шеър ва хондани он осори ҳафатӣ ва ногуворӣ, ё хушия хуррамеъ ва ё ҷушу хуруше ҳосил мегардад. Шеър аз илму дониш обураниг мегирад. Дониш як масъалаи илмиро ба ақду идрок арз мекунад ва шеър онро зевари латифи сухан қарор дода, манзараҳои дилкаши табиат ва ҷамъиятро бо эҷсосоти ишқ нишон медиҳад. Ҷар қизе, ки дар дил таъҷҷубу ҳайрат ё ҷушу хуруш бо вучуд меоварад, асосан шеър аст. /Т.Зехнӣ, 1979, саҳ.29/.

Шеър ба назди мантиқийён каломи муҳайяли мавзун бошад ва дар урфи ҷумҳур каломи мавзунӣ муқаддӣ.

Шеър сухане аст ҳаёлангез, ки аз суханоне мавзуну баробар сохта шуда ва назди арабҳо дорони қофия ҳам бошад.

Мавзунӣ суханон он аст, ки оҳанги шумурда дошта бошад ва баробари онҳо иборат аст, аз ин ки ҳар сухане аз як даста суханони оҳангдоре тартиб шавад ва шумораи замони ин он бо шумораи замони сухани дигар баробар бошад ва қофия доштани суханон ба ин маънӣ аст, ки ҳарфҳои охири ҳар қавл якхела бошанд.

Вале мантиқиро ба ҳеҷ як аз вазну баробарӣ ва қофия назар нест, магар бубинад, ки чи гуна сухан ҳаёлангезу шӯранда мешавад, зеро баҳси таҳқиқи ва қулли дар вазн вазифаи муоинқидон аст ва баҳси таҷрибӣ, он тавре ки ҳар яке аз миллатҳо ба қор мебаранд, аз онӣ арӯшинос ва назар дар қофия махсуси қофиясанҷ ғҷмебосотад. Аммо мантиқӣ ба шеър аз он рӯй менигарад, ки ҳаёдро барангезад ва бишӯронад. Ва муҳайяли шӯрангез сухане аст, ки нафс ба он мутеъ шавад ва ба ҳеҷ гуна тааммулу андеша ва ихтиёр

ва умуре шоду хурсанд шавад ва аз умуре дигар гирифта ва андуҳгун гардад.

Хулоса, инфиол ва таъсире нафсонӣ ва на аз рӯй фикр дар ӯ ҳосил шавад, хоҳ онро бовар қунанд ё нақунанд. Сабаб ин аст, ки таъдиқу бовар қардан гуфтори ҷуз он аст, ки ҳаёдро барангезад, ё барнаангезад, зеро гоҳе суханро бовар меқунанд ва аз он мутаассир намешаванд. Агар дар мавриде дигар ва ба шакле дигар гуфта шавад, иттифоқан сабаби инфиол гашта, вале сабаби таъдиқ нашавад ва гоҳе дурӯи ошқоро ҳам муҳайяли шӯрангез мешавад. /Фанни шеър, саҳ. 72-73/.

Абӯнаصري Форобӣ мегӯяд: Ақсари шоирони бузурги миллатҳои гузашта ва ҳозира, ки ахборе дар бораи онҳо ба мо расидааст, вазни шеършонро бо ҳолатҳои он омехта ва барои ҳар як навъ аз анвои шеър вазни муайяне тартиб надованд, райр аз инсонӣҳо, ки онҳо барои ҳар як навъи шеърӣ вазни муайяне ба вучуд овардаанд. Масалан, вазни мадиҳ, райр аз вазни ҳаҷвийёт ва вазнҳои ҳаҷвийёт райр аз вазнҳои музҳикот аст.

Аммо миллатҳо ва тоифаҳои дигар шеърҳои мадиҳро бо вазнҳои гуногун мегӯянд. Вале ҳаҷвийёт ба қулли ё ақсаран ба вазнҳои гуногун гуфта намешавад. Онҳо ин масъаларо ҷунон ки инсонӣён мураттаб қардаанд, танзим нақардаанд.

Ақнун мо анвои шеърӣ инсонӣхоро, ҷунон ки Арасту дар гуфтораш роҷиъ ба санъати шеър баён қардааст, бар мешуморем ва ҳар як аз онҳоро шарҳ медиҳем.

I. ТРАҶОЗИИ он навъи шеър аст, ки дорони вазни муайяне мебошад ва ҳар қасе, ки онро шӯнавад, ё хонад лаззати махсус мебарад. Дар он некӣ ва қорҳои шоиста зикр мешавад. Инҷунин дар ин гуна шеър мадҳи сардорони шаҳрҳо гуфта мешавад ва навозандагон шеърхоро дар назди подшоҳон месароянд. Агар шох бинирад, дар руқнҳои он шеър нармаҳои махсус илова қарда, барои шох навоҳагарӣ қунанд.

2. ДИСИРАМЕО. Навъи шеър аст, ки дорои инъини ду вази тразозия мебошад. Дар ин гуна шеър некӣ, ахлоқи хуб ба ғазалҳои инсонӣ зикр мешавад. Дар он на ҳоҷ ё шахон муайяне мадҳ мешавад, балки хайроти қулӣ зикр мешавад.

3. КУМУЗИЯ. Навъи шеър, ки дорои вази маълум аст. Дар он пастиқ ахлоқ, ҳаҷ ва кирдори ношоистаи одамон зикр мешавад. Дар айни ҳол мумкин аст, ки ба рӯқиҳои он шеър оҳангҳои дигаре илова карда, ахлоқи бади одамон ё ҳайвонот ва сувратҳои қабеҳи муштарак /байки инсону ҳайвонот/ зикр шавад.

4. АЁМБУ. Навъи шеър аст, ки дорои вази маълум буда, дар он суҳанҳои машҳур, ҳоқ неку ҳоқ бад, гуфта мешавад, баъд аз он ки он суҳанҳо чун зарбулмасал машҳур шуда бошад. Ин навъи шеър дар баҳсу мунозараҳо, ҷангҳо, дар ҳолати ғизаб ва ноғувориҳо истеъмоал мешаванд.

5. ДРАМАТА айнан аз синфи аёмбу мебошад, лекин дар он зарбулмасалҳо ва ақволи машҳур оид ба одамони маълум ва ашхоси муайяне гуфта мешавад.

6. ИБИ. Навъи шеър аст, ки дар он суҳанҳои ғараҳбахш ва хурсандовар гуфта мешаванд. Барои он ки бароят хуб ва бисёр аҷибу бадеӣ аст.

7. ДИКРАМИ. Навъи шеър аст, ки онро асҳоби навомис истифода мекунанд ва дар он хавфӣ хатаре, ки ба одамони бесавод ва нотавон мерасид, зикр мешавад.

8. ИБИҚИ ва РИТОРИ. Навъи ашъори маълуманд, ки дар онҳо ақволи сиёсӣ, расму одатҳо васф мешуданд. Дар ин навъи шеър сазоват, шаҷоатмандӣ, аҳбори рӯзҳо ва ҳодисаҳои замони онҳо зикр мегардад.

9. САТУРИ. Навъи шеърии вазндор аст, ки онро олимони мусиқидон ба вучуд овардаанд, то ки вақти сурудани он дар тамоми ҳайвоноти ваҳшӣ ҳаракоте ба вучуд оранд, ки он аз ҳаракоти табиии онҳо берун аст.

10. САМУТА. Навъи шеър аст, ки дар он хубу бад, устувору нустувору тавоиф мешавад. Инчунин ҳар навъи инъои шеър, ки ба инъои неку бад тааллуқ дорад, ташбеҳ мешавад.

11. ИНБИЦНОСОВУС. Навъи ашъорест, ки олимони табиатшинос онро офарида ва дар он улуми табиатшиносиро тасвир менамуданд. Ба башъор аз он инъои шеър аст, ки ба санъати шеър муҳолиф аст.

12. АКУСТИКА. Навъи шеър аст, ки бо воситаи он таълимгирав-автофонъати мусиқиро тадрис мекунанд ва ин шеър махсуси ҳамин соҳа аст ва байр аз ин дигар фоидае надорад.

Ин хот инъои ашъори инъоиён ва маъноҳои онҳо бар ҳасби он чӣ аз донишмандони эшон ба мо расидааст. Ва бар ҳасби он чӣ аз гуфторҳои мансуб ба ҳақим Арасту дар соби шеър ва аз китобҳои Семистийос /шореҳи китоби "Поэтика"-и Аристотель/, дигар қудамо ва мутааххирон пайдо кардаем. Мо дар баъзе гуфторҳои онҳо маъниро пайдо кардем, ки дар охири барҷумурдани аснофи шеър илҳоқ кардаанд. Мо онҳоро низ, чунон ки ёфтем, /дар ин ҷо/ зикр мекунем. Пас меғӯем, ки шoirон ё соҳиби фитрат ва табиати шеър гуфтананд ва ташбеҳу тамсилро ё дар ақсари навъҳои шеър ва ё дар якеи онҳо хуб ба кор мебаранд. Онҳо санъати шеъриро чунон ки бояд намедонанд. Дар ҳақиқат онҳо на мусалҷисонанд, зеро аз камоли андеша ва донишони синоети шеърӣ маҳруманд. Аз ин сабаб онҳоро шеърсоз меноманд, зеро рафторҳои шoirона зоҳир мекунанд. Ё шoirон санъати шеъриро ҳақиқатан хуб медонанд. Онҳо аз ҳеҷ хусусияте аз хусусиятҳои шеър ва аз ягон қонуни аз қонунҳои он беҳабар нестанд ва дар ҳар навъе аз навъҳои шеър тевоно буда, тобеи равияи ду гуруҳи пешин мебошанд. Аз он ду гуруҳи шеърҳо азъед кардаанд ва рӯқиҳои онҳоро дар хусуси ташбеҳот ва тамсилот аз худ намуда, ба онҳо пурра пайравӣ мекунанд. Лекин табъи шoirӣ надоранд ва аз қонунҳои санъати шеър воқиф нестанд. Ақсари онҳо иштибоҳ ва хато мекунанд.

Дар адабиёти бадеӣ ҷинсҳои гуногуни адаби мавҷуданд, ки он-

хо ба се ҷинси, ё ки навъи асосӣ тақсим мешаванд: эпос, лирика ва драма. Шарҳу эзоҳи ин калимаҳои ёнонӣ чунинанд:

I. ЭПОС аз калимаи ёнонӣ "эпо" гирифта шуда, маънои қисса, ривоят, ҳикоят, нақл кардан ё афсона гуфтаниро дорад. Эпос амалӣ баёнҳои дostonӣ, маҷмӯи дostonҳои қаҳрамонии ягон халқ. Дар назари адабиёт жанри ҳикояро ҳам ифода мекунад. Навъҳои эпос ба рафӣ аз намудҳои эҷодии насри, боз назми эпикиро ҳам дар бар мегирад. Намудҳои насри ва назми эпикӣ дар навбати худ ба ҷанрҳои жанрҳои бадеӣ тақсим мешаванд: латифа, масал, қисса, афсона, фелетон, новелла, очерк, ҳикоя, повесть, ёддоштҳо, роман, роман-эпопея ё эпигнома; дoston, қиссаҳои манзума /баллада/, романҳои манзума, дostonҳои қаҳрамонӣ. Жанри адабӣ, бадеӣ, боз ба як ҷанб намуд ва шаклҳо, ки онро "шаклҳои жанри" низ меноманд, ҳудо мешаванд. Барои мисол феҳрат ба жанри роман муроҷиат кунем. "Жанри роман аз шаклҳои зерин иборат аст:

I. ЛИРИКА ҳам аз ҷинси дуҳми адабӣ, бадеӣ мебошад. Вай илҳами ҷӯшон ки дар боло зикр шуд, намуд, жанр ва шаклҳои гуногун дорад. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи лирика дар он аст, ки ҳаёт ва ҳодисаҳои зиндагии табиат дар он на бо баёни бевоситаи воқеаҳо ва саргузашту фаъолияти одамон, балки тавассути ихлоси шуури ҳиссиёту тасаввуроти шоир ихлос мешавад.

Асарҳои лирикӣ асосан бо назму шеър эҷод мегардад. Агарчанде ки лавҳаҳои лирикӣ дар наср дида мешаванд, шоир низ дар асарҳои лирикӣ ҳамон ҳодисаҳои ҳаётӣ ва воқеаҳои зиндагиро, ки повесту очерку романи навис менависад, ба баҳсу муҳокима мегарад. Вале шоир ё ки носим одамон, муносибату муомалаи онҳо, ҳаракату савиятҳои амалиёти онҳоро бо тариқи нақл ривоят не, балки аз рӯи эҳсосу фикри андешаи худ, ошӯбу талайи қалбашро нишон медиҳад. Ҷаҳи қадаре, ки олами афҷору эҳсосоти ҳаҷҷони шоир пурҷӯшу хуруш гардад, ҳамон қадар доираи фаҳмишу донишу амалиёташ васеъ ва

таҳлили инсонро танаҳ қавӣ мегардад. муносиби ҳаёту тасаввурӣ ҳамон наз ҳамон қадар мукаммалу возиҳу равшан мегардад. Бинобар ин шоир дар асарҳои лирикӣ ҳамчун субъект-шахс муносибати ҳаёту зиндагӣ бо воситаи аҳволи руҳийяву кайфияти худ эҳсос намуда, аз ҳамин нуқтаи назар ба ҳаётҳои умумӣ ва фардӣ ҳаётҳои ҳодисоти объективӣ баҳо медиҳад. Лирика, ки асосан ба ҳаётҳои амалиёти одамм бештар вобастагӣ дорад, шоир шавку эҳсоси навъи бадеӣ худро бевосита "бо фактҳои шууронаи ҳаётӣ... бо тамоми захираҳои маълумоти объективӣ" дар ихтиёри худ ифода менамояд. /Ю. Бобоев, 1987, саҳ. 205-207, 227, 259/.

II. ДРАМА низ ҷинси адабӣ, бадеӣ мебошад, ки аз забони ёнонӣ гирифта шуда, маънои ҳаракату амалиётро дорад. Илҳуми феҳрат, муносибат, кулфат, мочаро ва воқеае, ки касро ба ҳаҷҷону катароб меорад. Драма асарҳои адабӣ, бадеианд, ки барои дар соҳиби театрҳо намоиш додан навишта мешаванд. Асарҳои драматиро пьеса ва пас аз ба сахна гузоштаи спектакль ҳам меноманд. Нависандаи асарҳои драматӣ драматург ном дорад.

Драма яке аз намудҳои мушкилу мураккаби саянҷат ба шумор меорад. "Драматургия - шакли аз ҳама баланди эҷоди бадеист", - навиштааст Арасту, "Драматургия - душвортарини жанри адабиёт аст", таъкид кардааст М. Горький, В.Г. Белинский драмаро "тоҷи ошӣ" дониста гуфтааст, ки он аз омезиши эпос ва лирика таркиб ёфта, дорой сифатҳои нав мегардад. Қондаву қонунҳои драма муостақил ва ба худ хосанд, дар он ҳаракату амалиёти инсон мувоқеи асосиро ишрол менамояд. Дар драма ягонгии рафтору гуфтору амалиёт ба воситаи диалог, монолог, имову ишора /мимика/, ҳаракати дасту пову абдон-қошу ҷашму руҳсора, лутма /реплика/, фосила, ист/пауза/ва дигар ҳиссиёти одамм ба кор меояд, иҷро мешавад.

Яке аз хусусиятҳои муҳими драма характери драматӣ /эйдидийат, мувоҳасабу мунозара, заду хӯрд/ доштани он амалиётест,

ки дар асар вусъат меёбад. Хусусияти сеҳми драма ғонагии ҳа-
ракоту амалӣ аст. Ниҳоят, хусусияти сеҳми драма дар ҳамин,
ки воқеаҳо бо аҳамияти худ тоби замони ҳозира мебошад. Барои
таъсири ҳақиқии реалистӣ пайдо кардани асари драматӣ лозим
аст, ки драманавис таҳайҷоти бадеиро бо воқеият ва ҳаёти
саҳна пайваста созад. /Ю. Бобоев, 1987, саҳ. 259-272/.

Мақсади ба пеш гузоштаи мо омӯхтани асосҳои шеър ва хусуси-
яҳои каломӣ мансуру мавзун дар бораи насури назм, системаи шир-
арӯз, ки ба ҷинси лирика мансуб аст, қадре таваққуф мекунад.

3. НАСР калимаи арабӣ буда, ба маъноҳои пароканда кардан,
пароканда ва сухани пошида, пошидан, рехтан; дар адабиётшино-
сӣ асарҳои бевазну беқофия, муқобили назм.

4. НАЗМ калимаи арабӣ буда, ба маъноҳои ба ринта кашидани
ғавҳар, ба ҳам пайвастани силли марворид; оростан, ороши додани
дар адабиётшиносии каломӣ мавзунӣ ба низому тартиб овардашуда;
қонда ва низом; Назм аз дигар намудҳои адабӣ бо он фарқ меку-
над, ки ҳодиса, воқеаҳои зиндагиро бо тартибу низом, широна,
бо нутқи вазну қофиядор пайваста баён мекунад.

5. НАСРИ МУРСАЛ. Агар наср салису равон, содда ва холи аз
перони сачъ ва синоати адабӣ бошад, насри мурсал номида меша-
вад. Забони ғосеҳи қисса, ҳикоя, нақду ривоят ва мақолаҳо на-
мунаи барҷастаи насри мурсал мебошад.

6. НАСРИ МУСАҚҚАЪ. Мусакқаъ каломӣ муқаббӯ - сухани қофия-
дор аст. Насри мусакқаъ, ё ки сачъ ҷумлаҳои мусалсалест, ки
охирӣ ҳар каломӣ онҳо бо калимаҳои ҳамшакл ё калимаҳои, ки
шаклӣ ба ҳамдигар баробар доранд тамои мешаванд. Ин ҳамшакл-
ли охирӣ ҷумлаҳои сачъ ном дорад. Сачъ дар наср, дар ҳукми
қофия дар назм мебошад. Каломӣ мансури, ки сачъ дорад, насри
мусакқаъ номида мешавад.

Тоҳо каломӣ мусакқаъ шомили синоати адабӣ, ҳамчун таҷнис,
тарсия, қалбу акс ва ғайра мегардад.

Маълум аст, ки мийзони вазни шеъри форсу тоҷик арӯз мебошад.
Арӯз гарчанде, ки арабиасос бошад ҳам, бо мурури замон кор кӯр-
да, суфта шуда, мувофиқи сохти забон ва завқи ба худ хосси хал-
қи форсу тоҷик номи мустақили арӯзи форсӣ, тоҷикӣ/аҷамӣ/-ро ги-
рифтааст, ки ҳақиқатан дар бисёр ҷаҳаҳо арӯзи форсӣ, тоҷикӣ
ё арӯзи аҷамӣ меноманд, ки он бо баъзе хусусиятҳо аз арӯзи ара-
бӣ фарқ мекунад. ◊

Дар системаи арӯз 30 навъи вазн мавҷуд аст, ки онҳоро баҳр
номидаанд. Аз он маъмул ва серистеъмол 19 баҳр мебошад, ки аз
онҳо сеюм /қарийб, қадид ва мушоқил/ эҷодгардан арӯзиёни
аҷам аст. Панҷ баҳри дигар ба завқи форсу тоҷикон на он қадар
оовтор омадааст, бинобар он широни форсу тоҷик ба он рағбат
воҳид накардаанд ё ки маҳз барои нишон додани қудрат ва ҳунар-
намоӣ баъзе аз широни мотақаддам дар он баҳрҳои ғайри маъмул
таъъозомӣ намудаанд. Он панҷ баҳр инҳост: тавийл, мадийд, ба-
сийт, вофиру қомил.

Мӯҷиди нахустини илми арӯз Халил ибни Аҳмад ибни Умар ибни
Тамими ал-Басрий мебошад. /соли таваллуд 767/. Донишманди мазкур
дар ҳудуди 174 ҳиҷрий/790-91 мийлодӣ дар Басра намунаи карда,
доир ба вазни арӯз 15 баҳр эҷод кардааст ва барои санҷидани ваз-
ни шеър афойл ва тафойл ном қолабҳои ҳаштгонаро аз масдари
"фаъл" эҷод кардааст. "... Бояд дониш, ки мӯҷид ва мудаввиани
илми арӯз Халил ибни Аҳмад аст, ки авзонро аз ашъори араб та-
таббуъ намуда, муқаррар дар 15 баҳр сохта ва иллати ҳаср дар
ин авзон намуда дур аз кор аст. Ва ин суҳурро дар лафзе ҷанд
мунтазам ва мазбӯт сохтаанд ва он алғозро усул ва афойл ва та-
фойл гӯянд ва аркон низ номанд. "Он ҳашт аст ва назди баъзе 10.
Ва ин афойл назди аксар аз ду ҷузъ таркиб ёфта, сабаб ва ватал.

Афойли авзони арӯз, ки даҳ аст, баъзе хумосӣ ва баъзе субоӣ,
лекин хумосӣ аз онҳо ду: Фаувлун ва фойлун. Ҷар яке мураккаб аз
ватади маҷбуъ ва сабаби ҳафийф аст. Субоӣ ҳафтгоҳист: мафойлун,

фоилон, мустафилун. Ҳар як аз ин се мураккаб аст аз як ватади маҷмӯъ ва ду сабаби ҳафийф. Чаҳорум мутафоилун, панҷум мафоллатун. Ҳар яке аз ин мураккаб аст аз як ватади маҷмӯъ ва як фосилаи суғро. Шаҳум мустафилун, ҳафтум фоилотун, ҳаштум мафоллатун. Ҳар як аз ин мураккаб аст аз ду сабаби ҳафийф ва як ватади мафрук.

Бар вазни арӯз аз тарафи Ҳасан ибни Алфаш, олими араб мутадорик ном баҳре илова шуда, алаҳи баҳрҳо ба 16 расидааст. Инчунин аз тарафи арӯзиёни аҷам низ се то баҳр илова шуда, ҳамагӣ ба 19 баҳр расидааст, ки онҳо маъмул аст. Дигар 11 баҳр байни арабу аҷам муштарак: ҳазаҷ, раҷаз, рамал, сарийъ, мунсарих, халфийф, музорийъ, муқтазаб, муҷтасс, мутақориб, мутадорик мебошад.

Авзони арӯз ба ду гуруҳ тақсим мешавад: вазнҳои асли ва фаръӣ. Баъд аз пайдо намудан ва собитгардонидани вазнҳои асли дар асоси тағйироти раво дар рукнҳои солим онҳо ба ҳар як баҳр-вазни асли вазнҳои бисъёре пайдо шуданд, ки онҳо дар ҳукми шоҳаҳои баҳри асли қарор ёфта, вазнҳои фаръӣ ё музоҳаф номида шуданд.

Калимаи а р ў з бисъёр маъноро дарбар гирифтааст. Яке аз онҳо ин аст: арӯз илмест, ки шеърро бар он арз карда, нуқсонҳояш бо санҷидани аркон тасҳиҳ меёбад. Пас арӯз аз ин рӯ ба маънои умумӣ авзони шеър ба шумор меравад. Арӯзиёни мотақаддам вазиро чуни тағйирӣ кардаанд:

В А З Н иборат аз ҳайъатест, ки аз тартиби ҳаракоту саканот ва таносуби он дар ададу миқдор ҳосил мешавад, чунон ки нафс аз идрои он лаззати махсуси эстетикӣ ва завқи бадеӣ мегирад.

Вази ченак ва андозаи як навъ аз навъҳои ашъори тунотуншакл мебошад. Арӯз дорон 30 баҳр буда, дар доҳили ҳар як баҳр зихофоти бисъёре мавҷуд аст, ки ҳар кадоми онҳо вазни қонуний ва қонунандаҳои ҷудогонае дошта, ба воситаи рукнҳои муайян солим ва муҳаф санҷида мешавад.

Р У К Н. Барои санҷидани авзони ашъор арӯзиён мийзон, яъне тарозуро иҷтироб кардаанд. Ин мийзон ба таври муайян аз рукнҳои

иборат аст. Рукнро поя ҳам гуфтаанд. Ҷамъи руки аркон мебошад. Арконро афойилу тафойил ҳам номидаанд. Лекин мо фақат руки ва ё инчунин ҷамъи он арконро истеъмоли мекунем. Мавзун ва ё номавзун, мувофиқ ё номувофиқ афтодани миераҳҳои як байт ба воситаи санҷидани рукнҳои маҷмӯъ аз рӯи камийяти ҳиҷоҳо маълум мешавад. Рукнҳои олими маъмул асосан 8 ҳел буда, дорон хусусиятҳои ҷудогонаи имлоӣ мебошанд. Рукнҳои байри солим, яъне музоаф низ дорон имлоии ҷудогонаи вазни арӯзӣ мебошанд.

Дар алифбо ва имлои нави китобати "й"/"ий"-и дароз/ танҳо дар охири калимаҳо ба кор мераваду бас. Аммо дар имлои арӯз, яъне рукнҳои он "й"/"ё"-и маъруф/ ва инчунин "у"-и дароз/"вов"-и маъруф/ на танҳо дар охири калима, балки дар аввалу миёнаи калима низ меояд. Аз ин рӯ лозим дониستم, ки барои аркони арӯзӣ, ки мийзони шеър аст, баъзе аломатҳои шартӣ тағйир намоем.

Барои ифодаи "у"-и дароз/"вов"-и маъруф/"ув" менависем. Инчунин дар вақти ифодаи дарозӣ дар аввал ва миёнаи рукнҳои солим ҳам "й"/"ё"-и дароз/"ё"-и маъруф/"ий" менависем. Чунончӣ: Фаулуи ва мафойилун.

Аз рукнҳои ҳаштгона рукнҳои мафоллатун ва мутафоилун дар санҷиши вазнҳои ашъори форсу тоҷик ба кор намеравад.

З И Ҳ О Ф - дар фарҳангҳо ба маънои расидани тир наздики нишона, аз асл дур рафта ва ба қанор мондан мебошад. Ин калима дар истилоҳи арӯз ба маънои тағйироти рукнҳо буда, дигаргунӣ раво ҳисоб меёбад ва шакли ҷамъи он азоҳиф, азҳоф, зихофот мебошад.

Устод Т. Зеҳнӣ мегӯянд: "Ҷамаи рукнҳои музоҳаф ба 85 мерасад. Ҳар як рукни музоҳаф бо кадом амал иҷтироб шуда бошад, бо ҳамон амал ном мегирад" /Т. Зеҳнӣ, 1979, сах. 242/. Амалиёти руқносозӣ аз аркони солим ба воситаи афзоиш, ҳазф ё тақдир сузрат мегирад. Амалиёти афзоиш ва ё ҳазф аз аввали руки, миёна ва ё охири руки илаҳ/"вов", "алиф", "а" ҳарфи иллатҳо/ ном дорад, ки ба маънои тағйирӣ тақдир аст. Аз рӯи ишонлоҳи Мухаммад Ғабсуддин /Мул-

лифи "Мизроҷу-л-арӯз" / ҳамаи ин амалиёти мураккаби ҳадида ба
47 марсад. Вале аз рӯи нишондода Ваҳиди Табрезӣ /муаллифи
Ҷамъи мухтасар" / ва Қайси Розӣ /муаллифи "Ал-Муъҷам" / 35-то
буда, аз ин 13-тоаш эҷодкардаи арӯзиёни аҷам ва 22-гон он
эҷодкардаи арӯзиёни араб аст. вале дар "Ҷамъи мухтасар" 29
зиҳоф зикр ёфтааст. Бобур дар "Мухтасар" 21 баҳри арӯз ва 53
зиҳофоти он маълумот додааст. Дар "Мизроҷу-л-арӯз" 19 баҳри
маъмул ва 11 баҳри байри маъмулро низ зикр кардааст:

- 20. Баҳри арийз: Мафойилун, фаувлун, мафойилун, фаувлун ду бор.
- 21. Баҳри амийдро аз ҷузъи панҷум шурӯъ намудаанд, лун фау
лун мафойил, ки бар вазни фойлун, фойлотун мешавад, ҷаҳор бор.
Чун ашбор дар ин ҳар ду баҳр наёфтаанд, лиҳозо аз дараҷан э-
тибор шурӯъ уфтода, аз истеъмоли соқит шудааст.
- 22. Баҳри сарийм: Мафойилун, фойлотун, фойлотун ду бор.
- 23. Баҳри кабийр: Мафъувлоту, мафъувлоту, мустафилдун ду бор.
- 24. Баҳри музайял: Мустафилун, мустафилун, фойлотун 2 бор.
- 25. Баҳри сарийр: Мустафилдун, фойлоту, мустафилдун ду бор.
- 26. Баҳри асами: Фои лотун, мафойилдун, фои лотун ду бор.
- 27. Баҳри қалийб: Фои лотун, фои лотун, мафойилдун ду бор.
- 28. Баҳри ҳамийд: Мафъувлоту, мустафилдун, мафъувлоту ду бор.
- 29. Баҳри салийм: Мустафилдун, мафъувлоту, мафъувлоту ду бор.
- 30. Баҳри ҳамийм: Фои лотун, мустафилдун, мустафилдун ду бор.

Ин баҳрҳо низ аз истеъмоли соқитанд.
Баҳрҳое, ки аз такрори баъзе афойил ё аз таркиби баъзе ба
баъзе ҳосил мешавад, маъмул ва машҳур он ҳамагӣ 19 аст. Номҳои
онҳо билотартиб дар ин ҷаъза ҷамъ оварда шудааст. ҶИЪЗА

Раҷаз, ҳафийду рамад, мунсарих, дигар муҷтасс,
Басийту вофиру комил, ҳазаҷ, тавийду мадийд,
Мувокиду мутақориб, сарийду муҷтазаб аст,
Музорну мутадорик, қарийбу низ ҳадийд.
Ҷиъзаи мазкур дар вазни муҷтасси мусаммани маҳбуни маҷсур
сабт шудааст: Мафойилун, фойлотун, мафойилун, мафойилун, фойлотун 2бор.

АҶО, ҶИҶОҶОИ КУҶО, ДАРСО ВА ДАРСОҶАР

Шеър дар ҷиҷоҶои аҷоли худ хеле оддӣ ва содда буд. Лекин бо
шурӯи замон, ҷадричан барои шеър низ қонда ва қонунҳои махсус
ба вуҷуд омад.

Дар гузашта сохти шеъри тоҷикӣ умуман ду навъ буд: шеъри
аҷоӣ ва арӯӣ. Шеъри аҷоӣ аз мисраъҳое, ки аҷоҶои он ба як-
дигар баробар мебошад, сохта мешуд. Шеърҳои пеш аз исломӣ ва
баъзе шеърҳое, ки аз аввалҳои ҷорӣ шудани дини ислом то нимаи
дуҳаи асри VIII дар кишвари мо боқӣ мондаанд, шеърҳои аҷоӣ
буданд.

Дигаре шеъри арӯӣ мебошад, ки аз нимаи асри VIII маъмул
гардида, то имрӯз давом карда меояд.

Ҳоҳ шеъри аҷоӣ бошад, хоҳ шеъри арӯӣ барои муайян наму-
дани андозаи шеър пеш аз ҳама калимаҳоро ба аҷоҶо тақсим
мекунанд. Зеро ки аҷо унсурҳои аслии мизони шеъри тоҷикӣ
мебошад.

Маълум аст, ки аҷо аз ҷузъҳои майда ё ки аз овозҳо иборат
буда, ҳар кадом овозро "ҳарф" номидаанд. Ҳарфҳо дар забони
тоҷикӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: яне ҳарфҳои садонок, дигаре
ҳарфҳои ҳамсадо. Чунончӣ:

- Ҳарфҳои садонок: й, ий, йи, о, ӯ, и, а, э, эй...
- Ҳарфҳои ҳамсадо: б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р...

Маълум аст, ки дар сохти аҷоҶои забони тоҷикӣ ва арабӣ
ҳарфҳои садонок мавқеи бағоятдараҷа калон дорад. Ҳарфҳои
садоноки забони тоҷикӣ низ ба ду навъ тақсим мешавад:

- 1. Садонокҳои кӯтоҳ: а, у, и, йи...
- 2. Садонокҳои дароз: о, ӯ, ий, эй, ув, ё /ов ва ё-к маъ-
руф/.

Дар "Ҷанни шеър" моҳияти ҳарфҳои чунин шарҳ додаанд:

Ҳарф садон тақсимопазир аст, вале на ҳар садо бо он ки аз он садон мафҳума ба вуҷуд ояд, қобили қабул аст, охир ҳайвонот ҳам садонҳои тақсимопазир доранд. Лекин ҳеҷ кадоми онҳоро ҳарф номидан мумкин нест. Ҳарфҳо ба садонск, нимсадонок ва бесадо тақсим мешаванд. Садонск он ки бо таркиши забон кунда мешавад; нимсадонок он ки бо таркиши забон садон шунаво меаҳад, монанди F ва P; бесадо он ки ҳатто бо таркиш ҳам худ қунаво намегардад, лекин бо ҳарфҳои садоҳанҷаи дигар кунда мешавад, чун Г ва Д. Ҳамаи онҳо аз вазъияти даҳон /ҷон ташкили овоз/ бо рағсиди сабукии нафас, дарзии кӯтоҳӣ, бо тундаи гаронӣ ва муътадилӣ аз якдигар фарқ доранд; лекин тафси - лоти ибро дар вази муҳакама бояд кард.

Ҳаҷо садост, ки маънои мустақил надорад, мураттаб аз ҳарфҳои бесадо, ки садон қунаво доранд ба вуҷуд меоянд зеро IP ба A - ҳаҷост ва бо A ҳаҷо /яъне IPA/. Аммо таҳлили тафовути ҳаҷоҳо низ ба вази дахл дорад /Аристотель, Фанни шеър, сах. 45-46/.

ҲАҶОИ ҲАҶО аз омехташавии садонҳои кӯтоҳ ва ё дароз, ё аз як садонск дар мавридҳои ҷудогона ба вуҷуд меояд. Аз рӯи қондаи арӯзи навин ҳаҷоҳои кӯтоҳ, дароз ва дарозтар дар асоси камият ва сохт ба шаш қисм ҷудо мешавад:

1. Ҳаҷоҳои кӯтоҳе, ки аз як садонҳои кӯтоҳ ва як ҳаҷсадо иборат мешавад, ҳамчун ба, би, бу /ё ки як садонҳои кӯтоҳ: а. и. у/;
2. Ҳаҷоҳое, ки аз як садонҳои дароз ва як ҳаҷсадо сохта мешаванд: бо, би, бу /ё ки як садонҳои дароз: о, ў, ӣ, ий, ув/;
3. Ҳаҷоҳои дарозе, ки аз як садонҳои кӯтоҳ ва ду ҳаҷсадо иборат аст, ҳамчун: бар, сар, мар, тал, дил, сир, дар, ҳар;
4. Ҳаҷоҳои дарозтаре, ки аз як садонҳои кӯтоҳ ва се ҳаҷсадо сохта шуда, дорони қиймати як ҳаҷои дароз ва як ҳаҷои кӯтоҳ аст, ҳамчун: даст, баст, шаст, дард, дурд, сард, курд, бурд, бард;

5. Ҳаҷоҳои дарозтаре, ки аз як садонҳои дароз ва ду ҳаҷсадо сохта шуда, дорони қиймати як ҳаҷои дароз ва як ҳаҷои кӯтоҳ мешаванд, ҳамчун: моҳ, роҳ, тийр, тӯр, шийр, мувр, дувр, зӯр... Вале аз қондаи мазкур "ёр" барин қалимаҳо мутасоанд, ки аз "ё" ва "р" сохта шудаанд.

Қалимаи нидоии "эй" аз рӯи принципи хатон ялмон ҳозира яқуним ҳаҷо ҳисоб ёбад ҳам, бинобар он ки дар алифбои араби ба шакли /عـ-эй/ навишта мешавад, дар вақти тақтӣ як ҳаҷои дароз ҳисоб меёбад.

6. Ҳаҷоҳои дарозтаре, ки аз як садонҳои дароз ва се ҳаҷсадо сохта шуда, дорони қиймати як ҳаҷои дароз ва ду ҳаҷои кӯтоҳ аст, ҳамчун: дӯст, ҷӯст, гӯшт, қист, ҷист, корд, вале аз ин қонда "орд" барин қалимаҳо мутасоно мешавад.

Мо ҳаҷои охирини рақами шашро васеътар шарҳ медиҳем: ки /гуфтам, ки.../ ҳаҷои кӯтоҳи баробар ба аломати ялмонак "у" мешавад.

"кӣ-кӣ", ё ки "кӣй", "ку-кув" аз як ҳаҷои дароз иборат буда, баробар ба аломати хатча: "-" аст.

Ҳаҷоҳои "кӯр", "кор", "дув-дувр", "ид-ийд" ва монанди инҳо дорони қиймати як ҳаҷои дароз ва як ҳаҷои кӯтоҳ буда, баробар ба як хатча ва ним қалмонак " - у " меагардад: ко/ру/, кӯ/ру/, дув/ру/, ий/ду/, ий/ду/, дай/ру/ ва монанди инҳо.

Анҷун хусусиятҳои ҳар кадоми ҳаҷоҳои забони тоҷикиро, ки шаш кели онро аз назар гузарондем, аз рӯи қалимаҳои зерин дида мебароем:

Ҷунони маълум аст, қалима аз як ҳаҷо ё ки аз маҷмуи ҳаҷоҳо ташкил ёфта, як маъноро далолат мекунад. Ҳар як қалима ба ҳаҷоҳои кӯтоҳ ё дароз ҷудо карда мешавад, масалан, қалимаи "рама" аз ду шашини ҳаҷо иборат аст: яке "ра", дигаре "ма". Ҳар кадоми ин ҳаҷоҳо аз рӯи таърифи дар боло зикр/шуда ҳаҷоҳои кӯтоҳ мешаванд. Қалимаи "Норак" ҳам аз ду ҳаҷо иборат аст:

яке "Но" ва дигаре "рак" буда, ҳар ду ҳам ҳиҷоӣ дароз аст. Ё ин ки калимаҷ "бунафша" аз се ҳиҷоӣ кӯтоҳу, дарозу кӯтоҳ таркиб ёфтааст. "Ғу" ҳиҷоӣ кӯтоҳ, "наф" ҳиҷоӣ дароз, "ша" ҳиҷоӣ кӯтоҳ мешавад. Аммо калимаҳои "кор", "қанд", "дӯст" дар шеър ҳиҷоӣ як ҳиҷоӣ дароз, лекин дар шеъри арӯзӣ ба воситаи як нашла /пауза/ ҳарфи охири ҳар кадоми он калима бо аломати ҷамъ /+ / аз дигар ҳиссаи калима ҷудо шуда, ба ду ҳиҷоӣ: яке ба ҳиҷоӣ дароз ва дигаре ба ҳиҷоӣ кӯтоҳ мубаддал мегардад; масалан, кор+р; қанд+қан+д; санг+сан+г; дӯст+дӯс+т; шаст+шас+т ва ғайра.

Ҳиҷоҳои дароз ва кӯтоҳ бо аломатҳои махсус ҷудо карда мешаванд. Аз ин рӯ, монанд ҳиҷоҳои шеъри арӯзӣ, дар вақти нишон додани ҳиҷоҳои кӯтоҳ аломати нимкамонак "у" ва аз барои нишон додани ҳиҷоҳои дароз аломати хатча " - " қабул карда шудааст. Бинобар он аломати ҳиҷоҳои калимаҳои дар боло зикршуда чунин мебошад:

Рама /ра+ма/ = уу

Норак /Но+рак/ = - -

Бунафша /бу+наф+ша/ = у - у

Кор /ко+р/ = - у

Қанд /қан+д/ = - у

Шаст /шас+т/ = - у ва ғайра.

Шеъри ҳиҷоӣ аз қадимтарин ашъори форсӣ, тоҷикӣ буда, дар асоси шумораи ҳиҷоҳо сохта мешавад. Шеъре, ки ҳар як мисраи он дар асоси такрори ҳиҷоҳои ба ҳам баробар сохта шавад, шеъри ҳиҷоӣ номид мешавад. Аз ин рӯ, дар шеъри ҳиҷоӣ шартӣ асосӣ баробарии миқдори ҳиҷоҳои мисраҳо мебошад, яъне шеъре, ки адади ҳиҷоҳои мисраҳо ба ҳам баробар бошанд, шеъри ҳиҷоӣ шуморида мешавад.

Ҷи тавре ки маълум аст, дар шеъри ҳиҷоӣ баробар будани адади ҳиҷоҳо дар ҳар мисраи шартӣ асосӣ мебошад. Аз ин рӯ, пас аз мисраи 7- ҳиҷоӣ мисраҳои 8 ва 9 ҳиҷоӣ ҳаргиз намеоянд.

Мана, ин яке аз хусусиятҳои шеъри ҳиҷоӣ мебошад. Вале ба ғайр аз ин дар шеъри ҳиҷоӣ сукутҳо, ки пас аз як миқдор адади ҳиҷоҳо ё ки калимаҳо меоянд, низ аҳамияти махсусе доранд, ки онро "сукут" /вақф, теъд ё ки сезура/ мегӯянд. Сукут бо аломати "- /" зада нишон дода мешавад. Ҳиҷоҳои мисраҳо ба воситаи сукутҳо оҳанги шеърро ба вучуд меоранд. /инг. Адабӣети тоҷик, барои синфи 8, сах. 29-31/.

Шеърҳои 8-ҳиҷоӣ одатан ба ду қисмат ҷудо мешаванд:

$$4 + 4; 5 + 3.$$

Аммо шакли хеле табии 8-ҳиҷоӣ 4 + 4 мебошад.

Шакли бисёр маъмули 9-ҳиҷоӣ 5 + 4 аст.

Шеърҳои 10-ҳиҷоӣ хеле кам аст. Дар ин сукутҳо ё ки тактҳо ба шакли 5 + 5 мешавад.

Шакли сукутҳои 11-ҳиҷоӣ:

$$3 + 4 + 4; 5 + 6; 6 + 5; 4 + 4 + 3 \text{ ва ғайра.}$$

Аз гуфтаҳои маъмур маълум мешавад, ки усул ва қоидаҳои шеъри ҳиҷоӣ чандон мураккаб ва мушкӣ намебошад. Ин навъ шеър дар асоси баробар омадани шумораи ҳиҷоҳо дар ҳар байт сохта шуда, ҳар як мисраи пас аз як миқдор ҳиҷо ба воситаи як сукут ба ду ё ба се порчаҳои тараннумӣ тақсим мешавад.

Дар шеъри арӯзӣ низ чун шеъри ҳиҷоӣ адади ҳиҷо дар мисраҳо ба якдигар мусовӣ - баробар мешавад. Вале фарқ дар он аст, ки дар арӯз танҳо адади ҳиҷоҳо не, балки дарозӣ ва кӯтоҳии ҳиҷоҳо низ роли асосиро мебозанд. Агар ҳиҷоҳои дарозӣ мисраи аввал ба муқобили ҳиҷоҳои дарозӣ мисраи дуюм, ҳиҷоҳои кӯтоҳ муқобили ҳиҷоҳои кӯтоҳ ва ҳиҷоҳои дароз муқобили ҳиҷоҳои дароз қарор гирифта бошад, яъне рӯбарӯ гузашта шуда бошад, дар он вақт шеъри арӯзӣ сохта мешавад. Бинобар он шеъри арӯзӣ дар асоси танзим ва тартиби ҳиҷоҳои кӯтоҳ ва дароз байт сохта мешавад. Масалан, танзим, тартиб ва тактии ҳиҷоҳои байти зеринро дида мебароем:

Ба ҳар коре, ки ҳиммат баста гардад,
Агар хоре бувад, гулдаста гардад.

/НИЗОМИ/

Аввала, ки байтро ба ҳиҷоҳо тақсим карда, баъд ба тақтиҳо
Чудо мекунем, чунончӣ:

Ба-ҳар-ко-ре-ки-ҳим-мат-бас-та-гар-дад,
А -гар-хо-ре-бу-вад-гул-дас-та-гар-дад.

Ба-ҳар-ко-ре / ки-ҳим-мат-бас / та-гар-дад,
А -гар-хо-ре / бу-вад-гул-дас / та-гар-дад.

Агар ҳиҷоҳои ки байтро бо аломатҳои шартии нимкамонак "у"
ва хатча " - " иҷзон диҳем, дар он суврат чунин шакл мегирад:

У - - - У - - - У - -
У - - - У - - - У - -

Чуноне ки дида шуд, дар байти боло тартиби ҳиҷоҳои ҳар як
мисраъ бо як тартиб ва низоми муайян, яъне ҳиҷоҳои кӯтоҳ муқо-
били ҳиҷоҳои кӯтоҳ ва ҳиҷоҳои дароз муқобили дароз қарор ги-
рифтаанд.

Боз якчанд мисолҳои дигарро ҳамин тариқ ба ҳиҷоҳои дароз
ва кӯтоҳ чудо карда, дида мебароем:

Ҳеҷ ганҷе нест аз фарҳанг беҳ,
То тавонӣ рӯй бар ин ганҷ неҳ.

Ҳиҷоҳои ки байт чунин тақсим мешаванд:

Ҳеҷ-ган-ҷе-нест-аз-фар-ҳанг-беҳ,
То - та-во- ни - рӯй-бар-ян-ганҷ-неҳ.

Аммо дар байти мазкур ҳиҷоҳои "ҳеҷ", "нест" ва "ҳанг" дар
мисраи якум, ва ҳиҷоҳои "рӯй" ва "ганҷ" дар мисраи дуюм дар
вақти хондан ба воситаи як кашш бо оҳанги махсус овоз ба ду
ҳисса чудо карда мешавад. Дар он вақт ҳиҷоҳои мазкур шакли
"ҳе-ҷи, нес-ти, ҳан-ги" дар мисраи якум ва "рӯ-йи, ган-ҷи"-ро
дар мисраи дуюм гирифта, ҳар кадоми онҳо ба ду ҳиҷо мустақил
чудо мешаванд.

Дар он вақт ҳиҷоҳои ҳар як мисраи байти мазкур чунин сув-

рат мегирад:

Ҳе-ҷи-ган-ҷе / нес-ти-аз-фар / ҳан-ги-беҳ,
То-та-во- ни / рӯ -йи-бар-ян / ган-ҷи-неҳ.

- у - - - / - у - - - / - у - -
- у - - - / - у - - - / - у - -

Мисоли дигар:

Қалам гуфто, ки ман шоҳи ҷаҳонам,
Қаламкашро ба мақсад мерасонам.

Чилим гуфто ки ман дуди ғиёнаам,
Чилимкашро ба дӯзах мерасонам.

Мисраҳои ки байтро илф монанди мисраи байтҳои боло аввал
ба ҳиҷоҳо тақсим мекунем:

Қа-лам-гуф-то / ки-ман-шо-ҳий / ҷа-ҳо-нам,

Қа-лам-каш-ро / ба-мақ-сад-ме / ра-со-нам.

Чи-лим-гуф-то / ки-ман-ду-дий / ғи-ё-нам,

Чи-лим-каш-ро / ба-дӯ-зах-ме / ра-со-нам.

Агар ҳиҷоҳои ҳар як мисраъро бо аломатҳои шартии нимкамонак -
нак "у" ва хатча " - " ишора кунем, чунин шакл ҳосил мешавад.

У - - - / У - - - / У - -
У - - - / У - - - / У - -

Мафойилун, мафойилун, фаувлун

Мафойилун, мафойилун, фаувлун

Ҳаминро ҳам бояд дар хотир нигоҳ дошт, ки "Дурати имлои за-
бони адабии тоҷик" аз ҳадоғӣ ва нуқсонҳои холи намебошад. Ҳамо-
бар он ба он тақия қамуда, ҳатто ба вазни арӯз ҳам як қатор
норавшаниҳо ва қондаҳои нодуруст ба миён омадааст. Чунончӣ:

"Дар ин ҷо бояд хотирнишон сохт, ки байр аз садомҳои кӯтоҳ
ки и боз садомҳои кӯтоҳи а, у низ ба мавқеи талайғуз нигоҳ
карда баъзан кӯтоҳ ва баъзан дароз ҳисоб карда мешаванд. Аз
ин рӯ, садомҳои а, у, и-ро ҳарфҳои имло, яъне ҳарфҳои садо-
нокҳои дарозшаванда низ гуфтаанд.

Боз як мисоли дигарро ба ҳиҷоҳо чудо карда мебароем:

Ҷа-во-ий-нав-ба-ҳо-ри-зи-да-го-нист.

Ни-шо-ти-зи-да-го-и-дар-ча-во-нист.

Дар ин байт дар охири ҳар қадам мисраъ ҳиҷок "нист" аз рӯи қондаи дар боло гуфташуда ба ду ҳиҷо тақсим мешавад, чунки, агар дар шеъри арузӣ ҳиҷоҳои чун: чист, бист, кор, бор, реҳт, бехт, шаст, даст, дӯст ва ғайра дар аввал ва ё дар мобайн мисраъ оянд, бо як кашши овоз ба ду ҳиҷои муस्ताқли ҷудо мешаванд, ҳар гоҳ дар охири мисраъ оянд, ҳамчун як мисраи дароз ҳисоб карда шуда, бо аломати — ишора карда мешаванд.

Он гоҳ аз рӯи ин қонда ҳиҷоҳои байти болоро бо аломатҳои нишон диҳед, чунки шакл ҳосил мешавад.

У - - - У - - - У - - -
У - - - У - - - У - - -

Ба ғайр аз он ҳамаиро низ бояд қайд кард, ки агар ҳамсадои "и" дар охири ҳиҷо пас аз садонокҳои: о, ӯ, э, е оянд, ба ҳисоб гирифта намешавад. Чунки талаффузи он дар ин мавқеъ ба ҳисоби кӯтоҳ шудани садонокҳои мазкур сусти талаффуз карда мешавад. Масалан, ҳиҷоҳои "дон", "бен", "бӯи" ҳамеша як ҳиҷои дароз шуморида мешаванд. Аммо дар ҳиҷоҳои монанди: "ман", "бӯи", "зин" ҳамсадои "и" пас аз садонокҳои кӯтоҳ омада бошад, албатта, ба ҳисоб гирифта мешавад.

Агар гуфтаҳои болоро ҷамъбаст намоем, натиҷаҳои зерин ҳосил мешаванд:

1. Дар шеъри арузӣ низ монанди шеъри ҳиҷои шумораи ҳиҷои мисраъҳо ба ҳам баробар мешаванд. Аммо шarti муҳим он аст, ки бояд дарозӣ ва кӯтоҳии ҳиҷоҳои ҳар як мисраъ бо як тартиби муайян ба яқингар монанд, яъне ба ин тартиб ки ҳиҷои кӯтоҳ ва ҳиҷои дароз муқобили дароз ва ҳиҷои дароз муқобили дароз дарор гирифта, як мисраъро ба вучуд оварда бошад.

2. Садонокҳои и, у, а ба мавқеи талаффуз нигоҳ карда баъзан кӯтоҳ ва баъзан дароз ҳисоб карда мешаванд.

3. Ҳиҷоҳои типҳои 4, 5 ва 6, яъне ҳиҷоҳои аз як садонокӣ

дароз ва ду ҳамсадо, як садонокӣ дароз ва се ҳамсадо, як садонокӣ кӯтоҳ ва се ҳамсадо дар охири мисраъ оянд, ҳамчун ҳиҷои дароз ҳисоб карда, ба аломати — нишон дода мешаванд.

Агар онҳо дар мобайн ва ё аввали мисраъ оянд, ду ҳиҷои муқтакил: яке ҳиҷои дароз ва дигаре ҳиҷои кӯтоҳ шуморида мешаванд.

4. Ҳиҷоҳои, ки ҳамсадои "и" пас аз садонокҳои с, ӯ, э, е омада бошад, монанди: ҷон, дон, кеи ва ғайра, хоҳ дар аввал ва хоҳ дар мобайн ва ё дар охири мисраъ оянд, ҳамчун як ҳиҷои дароз қабул карда мешаванд.

5. Агар вақии шеър талаб наоянд, ҷузъҳои "аз ки", "бар ки" ба шакли "а-зи", "ба-ри" ё ки ки таркибҳои "ба даст"орад", "ман аз ту" ва ғайра ба шакли "ба-дас-то-рад", "ма-паз-ту" ҳосил мешаванд. Чунинчӣ:

1. Дар шеър ба тақрори сухан бок набошад,
Зеро ки хуш оид сухани нағз ба тақрор.

/НОСИРИ ХИСРАВ/

2. Дар-шеър-ру-ба-так-ро-ри-су-хи-бо-ки-на-бо-шад,
Зе-ро-ки-ху-шо-ид-су-ха-ки-на-зи-ба-так-ро-р.

- - УУ - - УУ - - УУ - -
- - УУ - - УУ - - УУ - -

Мафъувлу / мафойилу / мафойилу / фаувлун
Мафъувлу / мафойилу / мафойилу / фаувлун

2. Ғам махур, гар хона вайрон шуд зи ғавти аҳли байт,
Хона - байти шеъру аҳли байт - бикри фикр бас.

/АБДУРРАҲМОНИ ҚОМИ/

Ғам-ма-хур-гар-хо-на-вай-рон-шуд-зи-ғав-ти-аҳ-ли-байт,
Хо-на-бай-ти-шеър-ру-аҳ-ли-бай-ту-бик-ри-фик-ру-бас.

- Ғ - - - У - - - У - - - У - -
- У - - - У - - - У - - - У - -

Ғоилотун / ғоилотун / ғоилотун / ғоилун
Ғоилотун / ғоилотун / ғоилотун / ғоилун

3. Шараф чизи таҷовузишпазир аст,
Ҳар он кас ки шараф дорад, кабир аст.

/М. ТУРСУНЗОДА/

Ша-раф-чий-зи-та-чо-вуз-но-па-зий-раст,
Ха-рои-кас-ки-ша-раф-до-рад-ка-бий-раст.

У - - - у - - - у - - -
У - - - у - - - у - - -

Мафойлун / мафойлун / фаувлун
Мафойлун / мафойлун / фаувлун

- 4. Брам ба вафодорӣ ҷононаи машхурест,
Ҷун манзили ҷонси ҷод, қононаи машхурест.

/А. ЛОҶУТИ/

Ё-рам-ба-ва-фо-ро-ри-чо-но-на-йи-маш-хув-рест,
Ҷун-ман-зи-ли-чо-нон-ҷон-ко-шо-на-йи-маш-хув-рест.

- - у у - - - - у у - - -
- - у у - - - - у у - - -

Мафувлу / мафойлун / мафувлу / мафойлун
Мафувлу / мафойлун / мафувлу / мафойлун

- 5. Дар хасм, ки оташ ба сарӣ ранҷбар афрухт,
Ақлстар аз он монду дар оташ худӣ ӯ сӯхт.

/М. ТУРСУНЗОДА/

Дар-хас-ми-ки-о-таш-ба-са-ри-ран-ҷа-ба-раф-рухт,
Ақл-ис-та-ра-зон-мон-ду-да-ро-таш-ху-ди-ӯ-сӯхт.

- - у у - - у у - - у у - -
- - у у - - у у - - у у - -

Мафувлу / мафойлун / ма-фой-лу / фаувлун
Мафувлу / мафойлун / мафойлун / фаувлун

Аз мисолҳои мазкур маълум мешавад, ки таъриф ва қоидаҳои доир ба вазни арӯз дар китоби дарсии "Адабиёти тоҷик барои синфи 8" овардашуда, ба талаби вазни арӯз ва имлои он пурра ҷавоб дода наметавонад. Ин фикро дар оянда боз бо як қатор мисолҳо ва бо далелҳои қавӣ собит кардан мумкин.

Дармиро ҳам хотиррасон кардан лозим аст, ки калимаҳои шод, ҳор, зор, пос, нок, пок, чок ва монанди инҳо ҳиҷон дарозтар шуморида шаванд ҳам, гоҳо бо тақозои вазн, вазифаи ҳиҷон дарозро яде мекунад. Инчунин, калимаҳои завқ, шавқ, меҳр, мӯҳр,

шавқ, тахт, бахт, сахт, рахт, давр, дайр, халқ ва монанди инҳо ҳамеша вазифаи ҳиҷон дарозтарро яде мекунад. Аммо бо тақозои вазн ҳиҷон дарозтар "—" ба ҳиҷон дароз "—", ҳиҷон дароз бошад, ба ҳиҷон кӯтоҳ, нимкамонак "у" табиӣ меёбад. Гоҳо баръакс ҳиҷон кӯтоҳ вазифаи ҳиҷон дарозро ҳам яде мекунад. Гоҳо ҳиҷонҳои кӯтоҳ дароз, дароз дарозтар ё ки баръакс шудани ҳам мумкин аст. Ин ҳолат ба вазни арӯз, ба оҳанг ва талаффузи шеър, хусусан, ба ҳафти арӯз вобаста мебошад. Бинобар он бо талаби вазни арӯз ҳиҷонҳо ба ҳамдигар пайваста ва ё аз ҳамдигар ҷудо карда ҳангоми лозим меояд, то ки вазни шеър ба талаби вазни арӯз ва ҳафти он пурра ҷавоб диҳад.

Калимаҳои, ки дар осори шоирон ва нависандагон пеш аз Инқилоб роҳ ёфтаанд: миллион-милён, Москва-Москв, завод-завут, контора-кантур, дурак-дуррак, Россия-Урусия, газета-газет, Искандар-Сикандар, гулистон-гулситон, бӯястон-бӯстон ва ҳаказо.

Дар ин ҷо вобаста ба савиёти арӯз истифодаи шудааст. Фарқи байни ҳуруфоти арабӣ ва графикаи русиро ҳам фаромӯш набояд кард.

1. Фаувлун - фаув-ватади маҷмӯъ; лун-сабаби ҳафийф буда, ӯ дар ҳуруфоти арабӣ аз 5-то ҳарф, вале дар графикаи русӣ аз 7-то ҳарф иборат мебошад.

2. Фойлун - фо-сабаби ҳафийф; илун-ватади маҷмӯъ буда, ӯ дар ҳуруфоти арабӣ аз 5-то ҳарф, вале дар графикаи русӣ аз 6-то ҳарф иборат мебошад.

3. Мафойилун - мафо-ватади маҷмӯъ; ийлун-ду сабаби ҳафийф буда, ӯ дар ҳуруфоти арабӣ аз 7-то ҳарф, вале дар графикаи русӣ аз 9-то ҳарф иборат мебошад.

4. Фойлолун - фо-сабаби ҳафийф; ило-ватади маҷмӯъ; тун-сабаби ҳафийф буда, ӯ дар ҳуруфоти арабӣ аз 7-то ҳарф, вале дар графикаи русӣ аз 8-то ҳарф иборат мебошад.

5. Мустафилун - мустаф-ду сабаби ҳафийф; илун-ватади маҷмӯъ буда, ӯ дар ҳуруфоти арабӣ аз ҳафти 7-то ҳарф, вале дар графикаи русӣ аз 11-то ҳарф иборат мебошад.

6. Мафоллатун - мафо-ватади маҷмӯъ; илатун-фосилаи суғро буда, \bar{u} дар ҳуруфоти арабӣ аз 7-то ҳарф, вале дар графикаи русӣ аз 10-то ҳарф иборат мебошад.

7. Мутафилдун-мутафо-фосилаи суғро; илун-ватади маҷмӯъ буда, \bar{u} дар ҳуруфоти арабӣ аз 7-то ҳарф, вале дар графикаи русӣ аз 10-то ҳарф иборат мебошад.

8. Маъзувлоту - маъзув-ду сабаби ҳафийф; лоту-ватади мафрук буда, \bar{u} дар ҳуруфоти арабӣ аз 7-то ҳарф, вале дар графикаи русӣ аз 10-то ҳарф иборат мебошад.

Ин авзон ва аркон дар асоси вази арӯз сабт шудааст. Ҳатти арӯз бошад, аз имлои маъмули ҳатти арабӣ фарқиате дорад. Аз имлои ҳазира бошад, он фарсахҳо дур аст. Бинобар он, албатта, муаллим бояд дар асоси ҳатти арӯз сабаб, ватад ва фосилаҳоро дар таблица, ё плакат ва ё ки дар доска навишта, алоҳида-алоҳида, бо фарқиатҳои ҳудогона ба хонаҷагон нишон дода, фаҳмонда диҳад. Зеро ки бо ҳуруфоти русӣ ашъори сабтшударо қиёсан наомӯзанд, хонаҷагон ба он чуқур сарфаҳм намераванд. Зеро асарҳое, ки бо ҳуруфоти имрӯза нашр шудаанд, аз ҳамаҷо ҳоли нестанд. Бинобар он, ба муаллимон лозим меояд, ки ашъри классиконро дар асоси ҳатти арӯз шарҳу эвоҳ диҳанд. Чунки қалимаҳои маслиҳат, манфаат, ҳаёат, таҳририя, адабиёт, дигар, савол, мулоҳиза, мизон, милос, зинат, иқ, Исо, дин, зик, дида, шунда, дидор, инчунин номҳои якҷанд синооти адабӣ ва истилоҳоти қофия, авзон санойии бадеӣ: мазид, шабӯъ, муҷалд, муболиға, иқом, ирсолӣ масала, луғаз, муҳламаъ, муталлавин, тазодд ва ғайраҳо тамоман вази арӯзро таставанд. Аксарият муаллимону хонаҷагон шеъри шонронӣ классикиро дуруст хонда, ҳуш талаффуз карда аз рӯи миёри вази арӯз ифодану таъсирбахӣ ҳисоят карда, руҳияти инсонро ба ванд оварда наметавонанд, аз ин рӯ хонаҷагон аз лаззати бадеӣ, завоқи эстетикӣ ва аз мафҳуми маънавияи ғазалҳои қилнишин маҳруманд.

Ҳатто аксарӣ ҳофизони номӣ, ки аз савтиёти шеъри классикӣ бебахраанд, матри сурудро пурраат мехонанд. Аз ин ҷиҳат қимматрасии умум гардонидани ҳуруфоти арабӣ аҳамияти қилни, нафъи амалӣ ва тарбияи эстетикӣ дорад. Зеро ки баъзе шонронӣ навиҷандогон, ҳатто ҳофизону ҳаттотон дар қалимаҳо нарасидани баъзе овозу ҳарфҳоро дарк карда, бо тақозои вази ҳарфе илова намуна, "зиннат", "қиммат", "зиққи нафас" навишта, бо оҳангии ҳос сурудаанд. Аз ин ваҷҳ бояд қалимаҳои мазкур чунин навишта шаванд: маслаҳат, манфаат, ҳаёат, таҳририя, адабиёт, дигар, суол, мулоҳиза, мизон, милос, зинат, қимат, зикқи нафас, иқд, Исо, дин, дида, шунда, дидор; мазид, шабӯъ, муҷалд, муболиға, иқом, ирсолдмасал, луғаз, муҳламаъ, муталлавин, тазодд ва монанди инҳо.

Ҳамчунин хусусиятҳои ба ҳуҷ хоси ҳуруфоти арабӣ боз аз он иборат аст, ки авҷаду таърих, луғазу муҷаммо, таъбеҳу истироҳот, таҷнису тарсеъ, лаффу нашр, қалбу саъъ ва дигар ҷиҳатҳои бадеӣ эстетикӣ, балорату ғасоҳат ва салосату равонии онҳоро зоҳир мегардонанд.

Устод Айни ва Абулқосим Лоҳутӣ осори гаронбаҳои худро маҳз бо ҳуруфоти арабӣ сабт кардаанд, ҳуруфоти нав - "кириллица"-ро намедонистанд. Бинобар он ҳамагӣ, нуқсон ва норасоӣҳои имлои адабии адабии тоҷик аз зери назари онҳо дар гавор мондааст. Устод Айни таъкид карда буд, ки агар аз ҳуруфоти арабӣ ба графикаи нав гузарем, албатта, бояд ба ҳар ҳарфи қалима ашъорӣ ҷиддӣ диҳем, ягон ҳарфро напартофта, ба ҳуруфоти наваҷабулӯда сабт намоем. Қамолӣ Хуҷандӣ ҳам ба маънои баланди ашъорӣ ишора карда, чунин гуфта буд:

Зи ҳар лафзаш равон мағзар чу ҳоме,
Ба ҳар ҳарфаш туру рав чун саяҳи.

Ашъори устодони назму наср дар асоси ҳамон каллимаҳои мазкур таълифу танзими мудааст. Авзони шеър ҳам дар ҳамон асос ба сабабу ватаду фосила ва ба тақтеъҳо ҳудо мудаанд. Бинобар он каллимаҳои ийд, ийн, дийн, дайн, қавм, қавл, дууд, хийд, мавт, нийз, шйр ва монанди инҳо гоҳо як ҳиҷои дароз "—" ва гоҳо як ҳиҷои дароз ва як ҳиҷои кӯтохро ифода мекунад.

Як қатор шоирон, мутахассисони назарияи адабиёт, муаллимон назмшинос, ҳавасмандон ба хусусиятҳои ба худ хосси вазни арӯз сарфази намераванд. Баъзеҳо донанд ҳам ба он ҷиддий эътибор намедиханд. Бинобар он як ҷанд осори классикони мо аз ашъори беаввали онҳо ба воситаи графикаи русӣ сабт мудаанд, баъзе хатогиро роҳ ёфтаанд. Акнун барои тақвияти фикр ба мисолҳо муроҷаат мекунем:

- 1. Адон қатраи обам, ки дарё мешавад рӯзе,
Фидои зарраи хокам, ки дунё мешавад рӯзе.

Накуд гум бо дили равшан касе дар кӯрагоҳи умр,
Ки ҳар истораи гумташта пайдо мешавад рӯзе.

/ЛУЛНАЗАР/

А-до-йи-кат / ра-йий-о-бам / ки-даръ-ё-ме-ша-вад-рӯ-зе
Фид-о-йий-зар/ра-йий-хо-кам/ки-дунъ-ё-ме /ша-вад-рӯ-зе
На-куд-гум-бо/ди-лий-рав-шан/ка-се-дар-кӯ/ра-го-хий-умр
Ки-ҳар-ис-то /ра-йий-гум-гаш/та-пай-до-ме/ша-вад-рӯ-зе

у --- / у --- / у --- / у ---

у --- / у --- / у --- / у ---

Мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилун

Мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилун

- 2. Туро руси тавоно чун мадад кард.

Нидони умри ту сабъиду қад кард.

/М. ТУРСУНЗОДА/

Ту-ро-ру-си-та-во-но-чун-ма-дад-кард.

Ни-хо-ли-ум-ри-ту-саб-ъид-у-қад-кард.

/М. ТУРСУНЗОДА/

у --- у --- у ---

у --- у --- у ---

Мафойилун / мафойилун / фаувлон

Мафойилун / мафойилун / фаувлон

- 3. Ба ҳиҷрон ҷангҳо ҳорем бо зулфи даҳони ӯ.

Аз он мийму ду дол имрӯз мебояд мадад моро.

/КАМОЛИ ХУҶАНДИ/

Ба-ҳиҷ-рон-ҷан-ги-ҳо-до-ре-му-бо-зул-фи-да-ҳо-ни-ӯ.
А-зон-мий-му-ду-до-лим-рӯ-зу-ме-бо-яи-ма-дад-мо-ро.

у --- у --- у --- у ---

у --- у --- у --- у ---

Мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилун

Мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилун

- 4. Душмани камбаралон боз ба пеш омадааст.

Тург ин мартаба дар ҷомаи меш омадааст.

/С. АЛИ/

Душ-ма-ни-кам-ба-ра-дон-бо-зу-ба-пе-шо-ма-да-аст.
Тур-гу-ин-мар-та-ба-дар-ҷо-ма-йи-ме-шо-ма-да-аст.

у --- уу --- уу --- уу ---

у --- уу --- уу --- уу ---

Фойлотун / фойлотун / фойлотун / фойлотун

Фойлотун / фойлотун / фойлотун / фойлотун

- 5. Шабаи дар мотами ҳиҷрон ҳу абру дар хайл омад.

Ба ойна ҳар кучо нохун задам, накли ҳилол омад.

/ҶОМЪ/

Ша-бам-дар-мо-та-ми-ҳиҷ-рон-ҳу-аб-рӯ-дар-хи-ё-ло-мад.

Ба-сий-на-ҳар-куч-ҷо-но-хун-за-дам-шак-ли-хи-ло-ло-мад.

у --- у --- у --- у ---

у --- у --- у --- у ---

Мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилун

Мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилун

- 6. Ҳар ҳуша ривоҷбахши ҷои аст.

Ширинкуни талхи даҳон аст.

Хуша на, ки шӯшаҳоя зар буд,
Ҳар як силлаки ақлики тар буд.

/ҶОМИ/. 0

Ҳар-хӯ-ш-ри-во-чи-бах-ш-ҷо-наст,
Ш-ри-ку-ни-гал-хи-йи-да-ҳо-наст.

Хӯ-ша-на-ки-дӯ-ша-ҳо-йи-зар-буд,
Ҳар-ик-си-ла-ки-а-қий-қи-тар-буд.

Мафъувду / мафондун / фаувлон
Мафъувду / мафондун / фаувлон

- - у у - у - у - -
- - у у - у - у - -

- 7. Шер дидро чун сахаргоҳон мусайфо мекунад,
Ошиқонро гаштаву баргашта шайдо мекунад.
Шер ҳам хонандаро пайванд созад бо Ватан,
Дар дили хонанда орад рангу бӯи сад чаман.

/М. ТУРСУНЗОДА

Ше-ру-дил-ро-чун-са-хар-го-ҳон-му-саф-фо-ме-ку-над,
О-ши-қон-ро-гаш-та-ву-бар-гаш-та-шай-до-ме-ку-над.
Ше-ру-ҳам-хо-на-да-ро-пай-ван-ду-со-зад-бо-ва-тан,
Дар-ди-ли-хо-на-да-о-рад-ран-гу-бӯ-йи-сад-ча-ман.

- у - - у - - у - - у -
- у - - у - - у - - у -

Фонлотун / фонлотун / фонлотун / фонлун
Фонлотун / фонлотун / фонлотун / фонлун

- 8. Гар бувад лафзу маъниаш бо ҳам,
Ии дақиқу латифу он маҳкам.

Сити ӯ роҳи осмон гийрад,
Номи шоир ҳама ҷаҳон гийрад.

В-ар бувад аз табияти торийк,
Маъни ӯ касийфу лафз рақийк.

Наравад аз бурути ӯ боло,
Пеши рийшаш бимонад он "қоло"!

Гар-б-вад-лаф-зу-маъ-ни-аш-бо-ҳам,
Ии-да-қий-ку-ла-тий-фу-он-маҳ-кам.

Ҳар-ти-ӯ-ро-хи-о-си-мон-гий-рад,
Но-ни-шо-ир-ҳа-ма-ҷа-ҳон-гий-рад.

Нараву-вад-ан-та-би-а-ти-го-рийк
Ма-ни-и-и-ӯ-ка-сийф-лаф-зи-ра-қийк.

На-ра-вад-ан-бу-ру-ти-ӯ-бо-ло,
Пе-ши-рий-шаш-би-мо-над-он-қо-ло.

/А. ҶОМИ/.

у - - у - у - / - -
у - - у - у - / - -
Фонлотун / мафондун / фаълун
Фонлотун / мафондун / фаълун

- 9. Абри найсон соябон бар торами гардун задаст,
Лола чатри лаъл бар фарши зумуррадгун задаст.
Гар ҳарире нилгунӣ об хайронам, ки бод,
Сад ҳазорон нақшо бе дасту беафсун задаст.

/А. ҶОМИ/.

Аб-ри-най-сон-со-я-бон-бар-то-ра-ми-гар-дун-за-даст,
Ло-ла-чат-ри-лаъ-лу-бар-фар-ши-зу-мур-рад-гун-за-даст.
Гар-ҳа-рий-ри-ний-ли-гу-ни-о-бу-хай-ро-нам-ки-бод,
Сад-ҳа-зо-рон-нақ-шо-ро-бе-даст-у-бе-аф-сун-за-даст.

- у - - у - - у - - у -
- у - - у - - у - - у -

Фонлотун / фонлотун / фонлотун / фонлон
Фонлотун / фонлотун / фонлотун / фонлон

- 10. Мақун ваъда ва гар карди вафо кун,
Тарқи бевафоро раҳо кун.

/А. ҶОМИ/.

Ма-қун-ваъ-да-ва-гар-кар-ди-ва-фо-қун,
Та-рий-қи-бе-ва-фо-ий-ро-ра-ҳо-қун.

Мафондун / мафондун / фаувлун
Мафондун / мафондун / фаувлун

у - - - у - - - у - -
у - - - у - - - у - -

ЧУЗВ, САБАБ, ВАТАД ВА ҲОСИЛА

Дар баъзе осори доир ба илми арӯз дар бораи хуруфи муқатта-
от танаққуф намуда, чузвро майдатарин элементи арӯз ҳисобида
анд. Аммо ба ҳаракоти сақанот эътибори ҷиддӣ надодаанд. Агар
қалимаҳоро ба чузвҳо тақсим кунем, майдатарин чузви он овози
воҳидест, ки ба танҳой ё дар суврати таркиб бо яқҷоягии овози
дигари қалима порчаҳо ҳосил мешавад. Дар кадоми ин овозҳои во-
ҳид, ё ки мураккабро донишмандони пешна ба тақтийёҳо ҷудо
карда, муқаттаъ номиданд, мо ҳиҷо меномем.

Арӯзиён барои санҷидани авзони шеър пояҳо - руқиҳои 8-гона
/савъҳо ҳақсона/ таъйин кардаанд. Баъд онҳоро ба дигар порча-
ҳое, ки аҷзо ва усул нис меноманд, таркиб мекунанд. Аҷзо ҷамъи
чузв ва усул ҷамъи аси аст, ки қолабҳои нахустин буда, аркон
ё афоиلى аз он таркиб мешавад. Инчунин усулро аз ҳарфҳои соқин
ва мутаҳаррик таркиб ҳоҳаанд.

Дар бораи тақтийъ ва дар кайфияту ҷигунагии он танаққуф
мекунем.

Тақтийъ дар лугат пора-пора қардан ва дар истилоҳи арӯз
аҷзон байти ҳар як баҳро бо аҷзон оғойили он баҳр, ки ин байт
дар он аст, баробар намудан ба вачде ки ҳар мутаҳаррик дар ба-
робари мутаҳаррик ва ҳар соқин, дар муқобалаи соқин биёнд ва
ихтилофи ҳаракот, ки замма, ҷатҳа ва қасра бошад, эътибор нест,
чунончи, лафзи "нигоро" бар вазни фаувлун ва "сано гуфтан"-ро
бар вазни мафойлун шуморанд. Дар тақтийот хуруфи мафӯза муъ-
табар аст, на мактуба. Алифи мамдуда, ки дар аввали қалима ме-
сяд, ба ҷои ду ҳарф шуморанд ва қасрам изофат ҷое, ки ба ишбоб
бошад, ҳарф эътибор намоянд, чунончи, "мани шайдо"-ро бар ваз-
ни мафойлун доранд. Ва ҳарфи мушаддадро ба ҷои ду ҳарф шумо-
ранд, алифи васлро гоҳе соқит кунанд ва гоҳе ба ҳол доранд.
Ва агар баъд аз ҳарфи мадда ду ҳарфи соқин воқеъ шавад, ҳамчу
"гӯшт" ва "ҷист" ва "сохт" ва монанди он ва дар миёни мисраъ

бошанд. Агар он ду соқин дар баробари як мутаҳаррик воқеъ ша-
вад, соқини аввал мутаҳаррик шавад ва соқини дуюм соқит. Ва
агар дӯ соқини дар баробари ду мутаҳаррик воқеъ шавад, ҳар ду
соқин мутаҳаррик гардад ва "вов"-и "хоб"/"хавоб" ва "хӯрқ"
/"хуврқ"/, "хоҷа"/"хавоҷа"/ ва "хуш"/"хуш" соқит мегардари
ва "вов"-и аффо гоҳе ба ҷои ҳаракат шуморанд ва гоҳе ба ҷои
ҳарфи соқин. Ва ҳон"гирья"/"гирьяқ"/ ва "ханда"/"хандақ" гоҳе
соқит шавад ва гоҳе саломат монад. Нуни соқин баъди ҳарфи мад-
да агар дар васат уфтад, соқит мешавад ва агар дар охири мис-
раъ уфтад, аксар ба ҳол монад. Дар ҳарфи то, ки қабл аз у як
соқин бошад, чун дар миёни байт уфтад, мутаҳаррик мақсуб ме-
шавад ва агар дар охири байт воқеъ дар ҳисоби соқин гардад.
Чунончи, то-и "маст" ва "параст". Ёндон ки дар тақтийъ қонсо-
таи авзони бухур ва арқони он воқеъ ва зарур аст, то иктивъи
тақтийъи ҳақиқӣ ва байри ҳақиқӣ ҳосил шавад. **МИСРАЪ:**

Ба номи ҷаҳондори ҷонофарин...

дар баҳри тақоруб, ки ҳақиқист, инчунин, тақтийъ тавон қард:
ба номи-фаувлун, ҷаҳон до-фаувлун, ри ҷои о-фаувлун, фарна-
фаувл. Дар вазни байри ҳақиқӣ низ тақтийъ намуда мешавад: ба
номи-фаувлун, ҷаҳондори-мафойлун, ҷонофарин-муштафиллун. Ваз-
ни охир аз авзони ҳеҷ яке аз бухур нест.

Адибони арабу аҷам вазни арӯзро аз ашъори араб, форсу то-
ҷик ва ўзбек татаббуъ намуда, муқаррар дар 19 баҳр сохта ва
даъвом қаср дар ин авзон намудан ҳур аз қор аст. Ин баҳрҳоро
дар лафзе чанд мунтазам ва мазбӯт сохтаанд ва он афозро усул,
афоиلى ва тафоиلى гӯянд ва аркон низ номанд.

Афоиلى назди аксар аз ду чузв таркиб ёфта, сабаб ва ватад.
Сабаб дар лугат ресмон аст ва дар истилоҳи арӯз қалимаи ду
ҳарфиро гӯянд. Сабаб ҳам дар навбати худ ба ду тақсим мешавад:
сабаби ҳафийф ва сабаби сақлий. Агар ҳарфи дуввуми он соқин
бошад, сабаби ҳафийф номанд, чун бар ва сар. Ва агар ҳарду му-

мутаҳаррик бошад, сабаби сақил номанд, чун ҳама ва рама.

Ватад дар лурат мехро гӯянд. Ва ба истилоҳи арӯз калимаи се-
хариҷист. Агар хариҷи охираш сокин бошад, ватади маҷмӯъ номанд,
/баъзе ватади маҷмӯъ ҳам гӯянд/, мисли ҷаман ва суман. Ва агар
хариҷи васаташ сокин бошад, ватади мафруқ гӯянд, монанди лола ва
хола. Назки баъзе бинон афоида бар се руки аст: сабаб, ватад ва
фосила. Фосила дар лурат ба мазъои сутун аст. Ва ба истилоҳ фо-
сила низ бар ду қисм аст: суғро ва кубро. Фосилаи суғро калимаи
чаҳорхариҷӣ, ки се хариҷи эвзлаш мутаҳаррик бувад, чунонҷӣ, лаф-
зи саломо. Фосилаи кубро калимаи панҷхариҷӣ, ки чаҳор хариҷи эв-
злаш мутаҳаррик бошад, чун шуканамаш. Баъзе аз арӯзиёни форси-
тоҷикӣ гуфтаанд, ки "сабаб се қисм аст: хариҷӣ ва сақил ва му-
тавассит. Мисоли сабаби мутавассит як мутаҳаррик ва ду сокин,
чун коғубор. Ва ватад низ бар се қисм аст: ватади маҷмӯъ, вата-
ди мафруқ, ватади касрат. Мисоли ватади касрат ва он ду мута-
ҳаррик ва ду сокин бошад, чун ҷаҳон ва ниҳон. Ва фосила низ
се қисм гуфтаанд: суғро ва кубро ва узмо. Пас узмо панҷ мута-
ҳаррик хориҷ ва як сокин ва мисоли он аз пояи эътибор соқит".
/Итироф: Ғиёс-ул-лурот, Душанбе, 1988, сах. 42-43./ Мо ҳам,
Ҷафет, сабаби хариҷӣ, сабаби сақил, ватади маҷмӯъ, ватади маф-
руқ ва фосилаи суғро ва фосилаи кубро сармашқи кори худ қа-
дор ҳодем.

Намуи шакл ва еҳмаи онҳо чуноинанд: сабаби хариҷӣ " - " ;
сабаби сақил: " у у "; ватади маҷмӯъ: " у - "; ватади мафруқ:
" - у "; фосилаи суғро: " у у - "; фосилаи кубро: " у у у - ".

Устод Зеҳидӣ чунки ақида ҷаҳор кардаанд:

"... Ва фосила ду навъ аст: суғро ва кубро. Фосилаи суғро-
се мутаҳаррик ва сокине, чунон ки чи кунем. Ва фосилаи кубро-
чаҳор мутаҳаррик ва сокине, чунон ки бидихамаш".

"Ба ин усули шашгона баъзе арӯзиён се усул /ё ки чузъ/ ҳам-
роҳ кардаанд, ки ба таври зер аст: сабаби мутавассит, ки аз як

мутаҳаррик ва ду сокин сохта шудааст, монанди ёр, кор; ватади
касрат, ки аз ду мутаҳаррик ва ду сокин сохта мешавад, ҳамчун:
фароз, дароз. Инчунин фосилаи узмо мешавад, ки аз панҷ мутаҳар-
рик ва як сокин иборат аст, ҳамчун: нашканимаш.

Ва ҳол он ки ба байр аз сабаби хариҷӣ, ки мисолаш сар, бар
аст, ҳамаи ин усули боқимондари боз ба чузъҳо ҷудо кардан мум-
кин аст. Чунонҷӣ "рама"-ро, ки сабаби сақил аст, ба ду чузъи
баробар, яъне "ра" ва "ма" тақсим кардан мумкин мешавад. Вата-
ди маҷмӯъ "агар"-ро ба "а" ва "гар", инчунин ватади мафруқ
"нола"-ро ба чузъҳои "но" ва "ла", ҳамин ҳол фосилаи суғро "чи
кунам"-ро ба порчаҳои "чи", "ку" ва "нам" ва фосилаи кубро "би-
дихамаш"-ро ба порчаҳои "би", "ди", "ҳа" ва "маш" тақсим намудан
мумкин аст.

Вале мо дар вақти санҷиш ва тақтеи шеър қолабҳои афоида ё
аркони ба асоси камияти ҳиҷоҳо ва сохти онҳо истинод мекунем.

Чунон усули сабаб, ватад ва фосилаҳо усули схоластикии рай-
ри илмӣ буда, вале тақтеъ ба асоси ҳиҷо ва камияти онҳо муво-
фиқи сохти забон ва воҳиди вазни шеъри форсу тоҷикӣ мешавад."
/Санъати суҳан, Душанбе, 1979, сах. 247-248/.

Дар ҷумлаҳои мазкур баъзе калимаҳо нодуруст сазӣ шудаанд.
Инчунин, ба фикри он "усули схоластикии байри илмӣ бувад." ҳам-
раӣи шуда наметавонем. Зеро ки ба қояда ва қонуни матни арӯз
хилоф аст.

Р у к и. Барои санҷидани вази шеър арӯзи мийзон таъйин кардаанд. Ин мийзон ба таври муайян аз рӯиқоиборет аст. Рӯиқоибора, ҷамъи рӯиқоиборет аст. Арҷон аз моддаи фел, аз мисраи рӯиқоибора шудааст. Арҷонро афоида тафоида ҳам меноманд. Лекин мо фақат рӯиқоибора, ё шакли ҷамъи-арҷонро истифода мебарем. Мавзун ва мувофиқ афоидаи мисраҳои як байт ба воситаи санҷидани рӯиқоибора аз рӯи қамийати ҳаҷоҳа ҳосил мешавад. Рӯиқоибора ду навъанд: рӯиқоибора солим ва рӯиқоибора музоҳаф, ки аз рӯиқоибора солим гирифта мешавад. Рӯиқоибора солим ба ҳаҷоҳа буда, дорои хусусиятҳои ҳаҷоҳаи илмҳои арӯзи мебошанд. Чунинчи:

№ номи рӯиқоибора	схемаи	тартиби адади ҳаҷоҳа
1. Фаувдун	у - -	ватади маҷмӯъ+сабаби ҳафийф 3
2. Фоида	- у -	сабаби ҳафийф+ватади маҷмӯъ 3
3. Мафоида	у - - -	ватади маҷмӯъ+2 сабаби ҳафийф 4
4. Фоида	- у - -	сабаби ҳафийф+ватади маҷмӯъ+ сабаби ҳафийф 4
5. Мустафидун	- - у -	2 сабаби ҳафийф+ватади маҷмӯъ 4
6. Мафоида	у - у у -	ватади маҷмӯъ+фосилаи суғра 5
7. Муфоида	у у - у -	фосилаи суғра+ватади маҷмӯъ 5
8. Мафуйлоту	- - - у	2 сабаби ҳафийф+ватади маҷмӯъ 4

Аз пайдарпай, бо тартиб тақрор шудани рӯиқоибора асли баҳр-қоибора зерин ҳосил мешавад.

1. Аз тақрори рӯиқоибора фаувдун баҳри мутақориб ҳосил мешавад.
2. Аз тақрори рӯиқоибора фоида баҳри мутақориб ҳосил мешавад.
3. Аз тақрори рӯиқоибора мафоида баҳри ҳазаҷ ҳосил мешавад.
4. Аз тақрори рӯиқоибора фоида баҳри рамаҷ ҳосил мешавад.
5. Аз тақрори рӯиқоибора мустафидун баҳри реҷаз ҳосил мешавад.
6. Аз тақрори рӯиқоибора мафоида баҳри воғар ҳосил мешавад.

7. Аз тақрори рӯиқоибора мутафоида баҳри қомла ҳосил мешавад.

Атаман аҷоҳа байт ҳафт рӯиқоибора аст, бар сабаби қасрат ва онро мусамман гуянд. Ва илҳо баъзе аз шӯро баъзе суҳурро бар қомла ҳафт рӯиқоибора бина кардаанд ва баъзе бар сӯи ҳафт. Гайте, ки ҳафт рӯиқоибора шаҳ рӯиқоибора бошад, онро мусаддас номанд ва агар байт ҳаҷоҳа рӯиқоибора дорад онро мураббаъ гуянд. Магар шӯрои аҷоҳа бештар истеъмоли мусамман ва мусаддас кардаанд ва истеъмоли мураббаъ ниҳоят кам. Ва мусаддас ва мусамман ҳафт рӯиқоибора, тоҷикӣ ҳаҷоҳа магар ҳафт арабӣ.

Бидон, ки аз ҷумлаи суҳур сарийф ва ҳафийф мусаддасула, яъне мусамман намеоянд. Мусаддасе, ки аслаш мусамман бошад, онро маҷмӯъ хонанд ба эътибори кам кардани ҳаҷоҳа аз он. Ва ҳафт баҳри, ки ҳафт арҷонаш таъйире роҳ набад, онро солим гуянд ва он чи мутарайир гардад, музоҳаф номанд.

Рӯиқоибора аввали мисраи аввалро садр гуянд ва рӯиқоибора охири мисраи аввалро арӯз ва рӯиқоибора аввали мисраи дувумро йотикон маҷмӯъ ва рӯиқоибора охири мисраи дувумро зарб ва аҷоҳа. Ва ҳафт рӯиқоибора, ки ҳафт мӯени ин ҳафт ҳаҷоҳа арҷон бошад, онро ҳазаҷ номанд.

Баҳрҳои ҳафт боло зикршуда аз ҳаҷоҳаи таркиби арҷон ба ҳафт гуруҳ тақсим мешаванд:

1. Баҳри асли ё баҳри солим.
2. Баҳри фаръӣ ё баҳри раъри солим.

Агар арҷони мисраи аҷоҳа бетаъйир паси ҳам пайдарпай тақрор шуда оянд, монанди:

Мафоида / мафоида / мафоида / мафоида
 Мафоида / мафоида / мафоида / мафоида
 у - - - / у - - - / у - - - / у - - -
 у - - - / у - - - / у - - - / у - - -

баҳри "асли" мегуянд.

Ҳафт гоҳ ҳафт мисраи аҷоҳа арҷони мухталиф тақрор шаванд, баҳри "фаръӣ" меноманд. Монанди:

Мутадорик. Ин бахро мутадорик аз он гуянд, ки тадорук дар
луғат даръёфта ва пайвастан аст яқдигарро. Асбоби ин баҳр даръ-
ёфта аст автоди ибро. Ё он ки Абулҳасани Аҳфеш ин бахро пайдо
карде ба баҳрҳои дигар, ки Халил ибни Аҳмад пайдо намуда буд,
бипайваст. Аслан ғойлун 8 бор.

Мутадорик мусамман солим:

Ҳусну лутфи туро банда шуд меҳру маҳ,
Ҳатту холи туро мушқи Чин хоки раҳ.

/САЙФУ/

Ҳус-ну-лут-фи-ту-ро-бан-да-шуд-меҳ-ру-маҳ,
Ҳат-ту-хо-ли-ту-ро-муш-қи-Чин-хо-ки-раҳ.

- у - / - у - / - у - / - у -
- у - / - у - / - у - / - у -

Ғойлун / ғойлун / ғойлун / ғойлун
Ғойлун / ғойлун / ғойлун / ғойлун

Ҳазачи мусамман солим:

Ало, ё айвассоқий адир каъсан ва нивилҳо,
Би киш осон намуд аввал, вале уфтод мушкилҳо.

А-ло-ё-ай / в-қас-со-қий / а-дир-каъ-сан / ва-но-вил-ҳо,
Би-киш-осон / на-му-дав-вал / ва-ле-уф-то / ду-муш-кил-ҳо.

ў - - - / у - - - / ў - - - / у - - -
у - - - / у - - - / у - - - / у - - -

Мағойлун / мағойлун / мағойлун / мағойлун
Мағойлун / мағойлун / мағойлун / мағойлун

Ҷамали мусаддаси солим:

Эй нигоринируй қилбар, з-они мой,
Рух мекун пинҳон, чу андар қони мой.

Эй-ни-го-рин / ру-йи-қил-бар / зо-ни-мо-йи,
Рух-ма-қун-пин / ҳон-чу-ан-дар / қо-ни-мо-йи.

- у - - / - у - - / - у - -
- у - - / - у - - / - у - -

Ғойлотун / ғойлотун / ғойлотун
Ғойлотун / ғойлотун / ғойлотун

Ҷаҷази мусаддаси солим:

Соқӣ ба ишрат кӯш дар даврони гуя,
Мағзор аз қаф қом то поёни гуя.

Со-қи-ба-иш / рақ-шу-дар-дав-ро-ни-гуя,
Мағ-зо-ру-аз / қаф-қо-му-то / по-ё-ни-гуя.

- у - / - у - / - у -
- у - / - у - / - у -

Мустағйилун / мустағйилун / мустағйилун
Мустағйилун / мустағйилун / мустағйилун

Воғйри мураббаи солим:

Бади чӣ кунӣ ба қон кесе,
Ки ӯ нақунаҳ ба қон ту бад.

/НАСИРУДДИНИ ТУСА/

Ба-ди-чи-кун-и / ба-қо-йи-ка-се,
Ки-ӯ-на-қу-наҳ / ба-қо-йи-ту-бад.

у - у у - / у - у у -
у - у у - / у - у у -

Мағойлатун / мағойлатун
Мағойлатун / мағойлатун

Баҳри комили мусамман:

Баларалзуло бикамолиҳи, кашағаддуҷо бичамолиҳи,
Ҳасунат қамийъу хисолиҳи, саллув алайҳи ва олиҳи.

/САЪДИ/

Ба-ла-рал-зу-ло / би-ка-мо-ли-ҳи / ка-ша-ғад-ду-ҷо /
би-қа-мо-ли-ҳи

Ҳа-су-нат-қа-мийъ / у-хи-со-ли-ҳи / сал-лув-а-лай /
ҳи-ва-о-ли-ҳи

Мутағойлун / мутағойлун / мустағйилун / мутағойлун
Мутағойлун / мутағойлун / мустағйилун / мутағойлун

Рукни "саллув алай" бар вази "мустағйилун" / - - у - / ва
Соқӣ ҳама бар вази "мутағойлун" / у у - у - / . Дар баҳри ко-
мили агар солим муқобили музмар ва ё бильакс ояд, қонз аст ҳар
як байт. Дар лафзи "алайҳи" қонишини "ҳи" замр аст.

АРКОН ВА АВЗОНИ БАҲРОИ АРУЗ

Арузӣён назми арузро аз ҷиҳати андозаи худ ба 19 гуруҳи асосӣ ҷудо кардаанд, ки ҳар кадоми он гуруҳро баҳр номиданд. Баҳр ҳурдатари ҳиссаи аркони шеъри арузӣ буда, мийзони шеър ҳаҷми ҷудаст, ки он аз ҷиҳати сохти ҳиҷоҳои кӯтоҳу дарозӣ худ ба навъҳои муайян тақсим мешавад. Баҳрҳои маъмули арабӣ, форсу тоҷикӣ инҳоянд:

1. Баҳри тавғӣи солим:

Ҷаувдун / мағойдун / ҷаувдун / мағойдун
Ҷаувдун / мағойдун / ҷаувдун / мағойдун

У - - / У - - - / У - - / У - - -
У - - / У - - - / У - - / У - - -

2. Баҳри мағӣи солим:

Ҷоилотун / Ҷоилдун / Ҷоилотун / Ҷоилдун
Ҷоилотун / Ҷоилдун / Ҷоилотун / Ҷоилдун

- У - - / - У - - / - У - - / - У - -
- У - - / - У - - / - У - - / - У - -

3. Баҳри басӣи солим:

Муштағидун / Ҷоилдун / муштағидун / Ҷоилдун
Муштағидун / Ҷоилдун / муштағидун / Ҷоилдун

- - У - / - У - / - - У - / - У -
- - У - / - У - / - - У - / - У -

4. Баҳри воғӣи мусаммаи солим:

Мағоилатун / мағоилатун / мағоилатун / мағоилатун
Мағоилатун / мағоилатун / мағоилатун / мағоилатун

У - У У - / У - У У - / У - У У - / У - У У -
У - У У - / У - У У - / У - У У - / У - У У -

5. Баҳри қоғӣи мусаммаи солим:

Мутағоилдун / мутағоилдун / мутағоилдун / мутағоилдун
Мутағоилдун / мутағоилдун / мутағоилдун / мутағоилдун

У У - У - / У У - У - / У У - У - / У У - У -
У У - У - / У У - У - / У У - У - / У У - У -

6. Баҳри ҳазачи солим:

Мағоилдун / мағоилдун / мағоилдун / мағоилдун
Мағоилдун / мағоилдун / мағоилдун / мағоилдун

У - - - / У - - - / У - - - / У - - -
У - - - / У - - - / У - - - / У - - -

7. Баҳри раҷазӣ мусаммаи солим:

Муштағидун / муштағидун / муштағидун / муштағидун
Муштағидун / муштағидун / муштағидун / муштағидун

- - У - / - - У - / - - У - / - - У -
- - У - / - - У - / - - У - / - - У -

8. Баҳри рамали мусаммаи солим:

Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун
Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун

- У - - / - У - - / - У - - / - У - -
- У - - / - У - - / - У - - / - У - -

9. Баҳри сарии матвии макқуф:

Муғтаилдун / муғтаилдун / Ҷоилон
Муғтаилдун / муғтаилдун / Ҷоилон

- У У - / - У У - / - У - -
- У У - / - У У - / - У - -

10. Баҳри мунсариҳи матвии макқуф:

Муғтаилдун / Ҷоилон / муғтаилдун / Ҷоилон
Муғтаилдун / Ҷоилон / муғтаилдун / Ҷоилон

- У У - / - У - - / - У У - / - У - -
- У У - / - У - - / - У У - / - У - -

11. Баҳри ҳағӣи мусаммаи саҳр ва нотиқо солим ва боқӣ маҳбун:

Ҷоилотун / мағоилдун / Ҷоилотун
Ҷоилотун / мағоилдун / Ҷоилотун

- У - - / У - У - / У У - -
- У - - / У - У - / У У - -

12. Баҳри музори мусаммаи макқуфи мақсур:

Мағоилду / Ҷоилоту / мағоилду / Ҷоилоту
Мағоилду / Ҷоилоту / мағоилду / Ҷоилоту

У--У/-У-У/У--У/-У--
У--У/-У-У/У--У/-У--

13. Баҳри муқтазаби мусаммаи матвӣ:

Фоилоту / муфтайдун / фоилоту / муфтайдун
Фоилоту / муфтайдун / фоилоту / муфтайдун

14. Баҳри муқтасси мусаммаи маҳбун:

Мафойлун / фойлотун / мафойлун / фойлотун
Мафойлун / фойлотун / мафойлун / фойлотун

У-У--/УУ--/У-У-/УУ--
У-У--/УУ--/УУУ-/УУ--

15. Баҳри мутақороби мусаммаи солим:

Фаувлун / фаувлун / фаувлун / фаувлун
Фаувлун / фаувлун / фаувлун / фаувлун

У--/У--/У--/У--
У--/У--/У--/У--

16. Баҳри мутақороби мусаммаи солим:

Фойлун / фойлун / фойлун / фойлун
Фойлун / фойлун / фойлун / фойлун

-У-/У-/У-/У-
-У-/У-/У-/У-

17. Баҳри қарӣби мусаддаси мақдӯф:

Мафоййлу / мафоййлу / фойлотун
Мафоййлу / мафоййлу / фойлотун

У--У/У--У/-У--
У--У/У--У/-У--

18. Баҳри ҳадийи маҳбун:

Файлотун / фойлотун / мафойлун
Файлотун / фойлотун / мафойлун

УУ--/УУ--/У-У-
УУ--/УУ--/У-У-

19. Баҳри мушоқили мусаммаи мақдӯф:

Фойлоту / мафоййлу / фойлоту / мафоййлу
Фойлоту / мафоййлу / фойлоту / мафоййлу

-У-У/У--У/-У-У/У--
-У-У/У--У/-У-У/У--

I. БАҲРИ ТАВИЙИ

Баҳри тавийи. Ин баҳр ба ашъори араб тааллуқ дорад ва баъри форсӣ, тоҷи/иӣ дар ин баҳр камёб, чаро ки назди форсиён матбуъ нест. Ва тавийи аз ин ҷиҳат ном бошад, ки возии ялми аруз сивои ин баҳр баъзе бухурро мусаддас ваъз карда буд ва баъзе дигареро, ки мусамман ваъз кардаъ маъзув ҳам меояд, яъне як руқи аз ҳар мисраъ меандозанд, ба хилофи ин баҳр, ки мусамман ваъз карда ва маъзув ҳам меояд.

I. Баҳри тавийи солим, аз Салмони Соваҷӣ, БАӢТ:

Ба яхсон туйи Қотам, ба рифъат туйи Кисро,
Ба фармон туйи Осаф, ба бурҳон туйи Исо .

Ба-ах-сон / ту-аи-Қо-там / ба-рифъ-ат / ту-аи-Кис-ро,
Ба-фар-мон / ту-аи-О-саф / ба-бур-ҳон / ту-аи-И-со .

Фаувлун / мафоййлун / фаувлун / мафоййлун
Фаувлун / мафоййлун / фаувлун / мафоййлун

У--/У--/У--/У--
У--/У--/У--/У--

2. Чи гуям нигорино, ки бо ман ҷидо кардӣ,
Қарорам зи дил бурдӣ, зи сабрам ҷидо кардӣ.

Чи-гу-ам / ки-го-ри-но / ки-бо-ман / чи-до-кар-дӣ,
Қа-ро-рам / зи-дил-бур-дӣ / зи-саб-рам / ҷи-до-кар-дӣ.

У--/У--/У--/У--
У--/У--/У--/У--

Фаувлун / мафоййлун / фаувлун / мафоййлун
Фаувлун / мафоййлун / фаувлун / мафоййлун

3. Баҳри тавийи аруз ва зарби мақбуз, аз Саъдӣ, БАӢТ:

Садо тайфу ман яҷдув битаъятиҳаҷҷо,
Шигифт омад аз баҳтам, ки ин давлат аз кучо...

Са-ро-тай / фа-ман-яҷ-дув / би-таъ-а / ти-ҳаҷ-ҷо-ҷо,
Ши-гиф-то / ма-ҳаз-бах-там / ки-ин-дав / аз-таъ-ку-ҷо.

У--/У--/У--/У--
У--/У--/У--/У--

Фаувлун / мафоййлун / фаувлун / мафоййлун
Фаувлун / мафоййлун / фаувлун / мафоййлун

2. БАҲРИ МАДИЙД

Баҳри мадийд. Ин баҳро аз он ҷиҳат мадийд гӯянд, ки мадийд дар дураат ба маънои кайида аст. Ин баҳро низ аз баҳри тавийд кайидаанд. Ба баъзе гӯянд, ки ду сабаб дар ду тарафи аркони су-солк ӯ кайида мудааст.

1. Баҳри мадийди солим, аз Абдурраҳмони Ҷомӣ, БАЙТ:

Дил эл ҳаҷрат, эй саван, хуни дилро меҳурад,
Ҷон ба дастат, эй писар, ҷомай тан медарад.

Дил-эл-ҳаҷ-рат / эй-са-ван / ху-ни-худ-ро / ме-ху-рад,
Ҷон-ба-дас-тат / эй-пи-сар / ҷо-ма-йи-худ / ме-да-рад.

- у - - / - у - - / - у - - / - у - -
- у - - / - у - - / - у - - / - у - -

Ҷойлотун / Ҷойлун / Ҷойлотун / Ҷойлун
Ҷойлотун / Ҷойлун / Ҷойлотун / Ҷойлун

Аз такрори руқиҳои Ҷойлотун ва Ҷойлун баҳри мадийд ҳосил мудааст.

2. Эй дили пурдардро лаъли ту дармон шуда,
Локи раҳат бандаро чашмай ҳайвон шуда.

/А. ҶОМӢ/

Аломат ва схемаҳои байти мазкур чунин аст:

Эй-ди-ли-пур / дар-ди-ро / лаъ-ли-ту / дар-мон-шу-да,
Ло-ки-ра-ҳат / бан-да-ро / чаш-ма-йи / ҳай-вон-шу-да.

- у - - / - у - - / - у - - / - у - -
- у - - / - у - - / - у - - / - у - -

Ҷойлотун / Ҷойлун / Ҷойлотун / Ҷойлун
Ҷойлотун / Ҷойлун / Ҷойлотун / Ҷойлун

Дар ин байт аркони Ҷойлотун ва Ҷойлун ҳашт бор пайдарпай такрор мудааст. Бинобар он вазни ин шеърро баҳри мадийди му-саммани солим номидаанд.

Вазни Ю-ҳиҷоғии баҳри мадийд /мусаддаси арӯз ва зарб маҳ-зуғи масаббар/- Ҷойлоту Ҷойлун Ҷойлун:

Тамаз аз вафои ӯ набарем,
То вами чафои ӯ нахурем.

/АЛ-МУЪЦАМ/

- у - у / - у - - / у у - -

3. БАҲРИ БАСИЙТ

Басийт дар дураат густаронида аст; дар ибтидои руқни сӯбӣ аз ду сабаб густаронида шуда, ё он ки дар ибтидои аркони ӯ ас-боб густаронида шуда; сӯбоиро ду сабаб ва хумосиро як сабаб;

1. Баҳри басийти солим, аз Ҷомӣ, БАЙТ:

Чун хору хас рӯзу шаб сӯфтаам дар раҳат,
Бошад, ки бар ҳоли ман афтад назар негахат.

Чун-хо-ру-хас / рӯ-зу-шаб / о-шӯф-та-ам / дар-ра-ҳат.
Ҳаҷ-ри-ту-бар / хо-ли-ман / аф-тад-на-зар / но-га-ҳат.

- - у - / - у - / - - у - / - у -
- - у - / - у - / - - у - / - у -

Мустафилун / Ҷойлун / мустафилун / Ҷойлун
Мустафилун / Ҷойлун / мустафилун / Ҷойлун

Аз такрори руқиҳои мустафилун ва Ҷойлун баҳри басийт ҳосил мудааст.

2. Эй бо висолат дилам шодон эи даври Ҷалак,
Ҳаҷри ту бар хотирам чун бар ҷароҳат намак.

/САЪДИ/

Аломат ва схемаҳои байти мазкур чунин аст:

Эй-бо-ви-со / лат-ди-лам / шо-дон-зи-дав / ри-Ҷа-лак,
Ҳаҷ-ри-ту-бар/хо-ти-рам / чун-бар-ҷа-ро / ҳат-на-мак.

Мустафилун / Ҷойлун / мустафилун / Ҷойлун
Мустафилун / Ҷойлун / мустафилун / Ҷойлун

- - у - / - у - / - - у - / - у -
- - у - / - у - / - - у - / - у -

Дар ин байт аркони Ҷойлотун ва Ҷойлун ҳашт бор пайдарпай такрор мудааст. Бинобар он вазни ин шеърро баҳри басийти му-саммани солим номидаанд.

Баҳри басийт садру ибтидоъ-солим ва ҳашву арӯзу зарб-маҳсув.
Дони, ки ҷи гуфт маро он булбули сахари,
Ту худ ҷи одамай, к-аз ишқ беҳабарӣ ?!

Уштур ба шеъри араб дар ҳолат асту тараб,
Гар завақ нест туро кайтабъ ҷониварӣ.

/САЪДИ/

4. БАҲРИ ВОФИР

Вофир аз он гӯянд, ки дар ин баҳр ҳаракоти бисъёре бошад,
чунончӣ, дар ҳар руки панҷ мутаҳаррика/фатҳа, касра, замма/аст,
ё он ки дар ин баҳр ашъори араб бисъёр аст.

1. Баҳри вофири мусаммани солим, аз Саъфӣ, БАЙТ:

Чӣ шуд санамо, ки сӯи касе ба чашми вафо наменитгарӣ,
Зи расми ҷафо намегузарӣ, тариқи вафо намесипарӣ?

Чи-шуд-са-на-мо/ки-сӯ-и-ка-се/ба-ҷағ-ми-ва-фо/на-ме-ни-га-рӣ.
Зи-рас-ми-ҷа-фо/на-ме-гу-за-рӣ/та-риқ-ки-ва-фо/на-ме-си-па-рӣ?
Мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун
Мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун
у - у у - / у - у у - / у - у у - / у - у у -

Аз такрори паъ дар панҷ рукиҳои мафоилатун баҳри вофир ҳосил
шудааст. Баҳри вофири мусаммани солим мебошад.

2. Шакар даҳано, суман бадано, дилам ба ано ҷаро шиканӣ,

Зи руи сафо ба аҳли вафо ту тарки ҷафо ҷаро накунӣ?

Ша-кар-да-ҳа-но/су-ман-ба-да-но/ди-лам-ба-а-но/ҷа-ро-ши-ка-нӣ.
Зи-ру-и-са-фо /ба-аҳ-ли-ва-фо /ту-тар-ки-ҷа-фо/ҷа-ро-на-ку-нӣ.
Мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун
Мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун
у - у у - / у - у у - / у - у у - / у - у у -

Дар ин байт аркони мафоилатун ҳашт бор паъ дар паъ такрор
шудааст. Бинобар он баҳри вофири мусаммани солим номидаанд.

Ба забони ўзбекӣ низ дар ин баҳр шеър гуфтаанд, чунончӣ:

3. Фироқ ўтидин куяр баданим, тафидин эриб оқар житарим,
Ҷамлим будур, ки боғланибон ӯзунг сори тушмагай назарим.
/А. НАВОИ/.

Фи-ро-қӯ-ти-дин/ку-яр-ба-да-ним/та-фи-ди-не-риб/о-қар-жи-га-рим.
Ҷа-млим-бу-ду-рур/ки-боғ-ла-ни-бон/ӯ-зунг-со-ри-туш/
ма-гай-на-за-рим.
Мафоилатун/мафоилатун/мафоилатун/мафоилатун
у - у у - / у - у у - / у - у у - / у - у у -

Мазмунаш: Аз оташи фироқ сӯзад баданам, аз тафи он об шуда
оқат ҷитарам, Ҷамам ин аст, ки баста шуда, сӯи рухсорат наафтад
назарам.

5. БАҲРИ КОМИЛ

Баҳри комилро аз он комил номанд, ки ҳамчунон ки гар доира
навъ кардаанд, ҳамчунон тамои мустаъмал аст, яъне ҳамон тавр
бе таврир ба кор меравад. Рукни солимаш мутафоилдун 8 бор аст:

1. Ба санабари қади дилкаше агар, эй сабо, гузаре кунӣ,
Ба ҳавои ҷони ҳазини ман дили хастаро хабаре кунӣ.
/ҶАМОЛУДДИН ҲУСАИН/.

Ба-са-нав-ба-ри/қа-ди-дил-ка-ше/а-га-рей-са-бо/гу-за-ре-ку-нӣ.
Ба-ҳа-во-йи-ҷо /ни-ҳа-зий-ни-ман/ди-ли-хас-та-ро/ха-ба-ре-ку-нӣ.
у у - у - / у у - у - / у у - у - / у у - у -
у у - у - / у у - у - / у у - у - / у у - у -
Мутафоилдун / мутафоилдун / мутафоилдун / мутафоилдун
Мутафоилдун / мутафоилдун / мутафоилдун / мутафоилдун

Дар ин байт аркони мутафоилдун пайдарпай 8 бор такрор шуда
аст. Бинобар он вазни ин шеърро баҳри комили мусаммани солим
номидаанд. Баҳрҳои комилу вофир дар ашъори аҷам кам дучор ме-
шавад.

2. Дили орамида ба худ мақаш эи ғусуни рангу ҳавои гуд,
Ситам аст рунҷай ин ҷаман мижа во кунад ба садон гуд.
/БЕДИД/.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:
Ди-ли-о-ра-мий / да-ба-худ-ма-қаш / эи-ғу-сув-ни-ран /
гу-ҳа-во-йи-гуд,
Си-та-мас-ту-рун/ча-йи-йи-ча-ман/ ми-жа-во-ку-над /
ба-са-до-йи-гуд.

Мутафоилдун / мутафоилдун / мутафоилдун / мутафоилдун
Мутафоилдун / мутафоилдун / мутафоилдун / мутафоилдун
у у - у - / у у - у - / у у - у - / у у - у -
у у - у - / у у - у - / у у - у - / у у - у -

3. Чу расид ғасли баҳору шуд чу баҳори Чин ҷаман аз суман,
Ба нишоти оби вазон ҳазон ба разон ҷам ой, ту баҳори ман.
Чу-ра-сий-ди-ғас/ли-ба-ҳо-ру-шуд/чу-ба-ҳо-ри-Чин/ча-ма-наз-су-
ман,
Ба-ни-шо-ти-о/би-ва-зон-ха-зон/ба-ра-зон-ча-шой/ту-ба-ҳо-ри-ман.
у у - у - / у у - у - / у у - у - / у у - у -

6. БАҲРИ ҲАЗАҚ

Баҳри ҳазақ. Ин баҳрро ҳазақ аз он гуянд, ки ҳазақ дар луғат овоз ё тараннуми хушоянда аст. За араб бештар ашъоре, ки ба овози хуш дар сурулҳо мехонанд, дар ин баҳр аст. Ва ин баҳр бар S4 вазн омадааст.

1. Ало, ё айхассоқтӣ, адир каъсан ва новилҳо,
Ки ишқ осон намуд аввал, вале уфтод мушқилҳо.

/ДОФИЗ/.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

А-ло-ё-ай / в-ҳас-со-қлӣ / а-дир-каъ-сан / ва-но-вил-ҳо,
Ки-иш-қо-сон/на-мув-дав-вал/ва-ле-уф-то /ду-муш-қил-ҳо.

у --- / у --- / у --- / у ---
у --- / у --- / у --- / у ---

Мафойилдун / мафойилдун / мафойилдун / мафойилдун
Мафойилдун / мафойилдун / мафойилдун / мафойилдун

Дар ин байт аркони мафойилдун 8 бор нафӣ ҳам такрор шудааст. Бинобар он вазни ин шеърро баҳри ҳазақи мусаммани солим номиданд.

2. Ҳазақи мусаддаси мақсур, аз Чомӣ:

Клоҳо, гунҷаи уммед бикшоӣ,
Гуле аз равзаи ҷовид бинмоӣ.

И-ло-қо-ғун / ча-лӣ-ум-ме / ду-бик-шоӣ,
Гу-ле-аз-рав / за-лӣ-қо-вий / ду-бин-моӣ.

Бар вазни мафойилдун, мафойилдун, мафойил. Нусхаи "Қсуф ва Сулайхо", "Ширин ва Хусрав"-и Низомӣ, "Маснавий"-и Носиралӣ ва "Маснавий"-и Ғанимат ва "Маснавий"-и Сулолӣ дар ин вазн аст.

3. Ҳазақи мусаддаси ахраби мақбузи мақдуф, аз Салмон:

Вард аст ба дасти дӯстат хор,
Нур аст ба чашми душманат нор.

Вар-дас-ти / ба-дас-ти-ду / си-тат-хор,

Мафъувлу / мафъилдун / фаувлун

--- у / - у - у - / у ---

Бар вазни мафъувлу, мафойилдун, мафойил; ва ба ҷои мафойил фаувлун овардан ҳам дуруст аст. Ва бидон ки гоҳе дар ин вазн ҳарфи сокин дар муқобалаи ҳарфи мутаҳаррик воқидъ шавад ҷойгир аст. Нақша ҳама дид дар муқобил, Искандар з-ойина, вай аз дил.
/ФАЛЗИ/.

7. БАҲРИ РАҶАЗ

Ин баҳрро раҷаз номанд, ки раҷаз дар луғат изтироб ва суръат аст. Ва арабро аксар ашъоре, ки дар маърақаҳо ба мақоми муфохарати худ сароянд, дар ин баҳр ва дар чунин авҷот/вақтҳо/ овоз музтариб ва ҳаракот сарез мебошад, аз ин ҷиҳат бад-ин исми мусаммо гардид. Ва баъзе гуянд, ки раҷаз шутуреро гуянд, ки чун ҳаракат кунад, боз сокин шавад. Ва дар ин баҳр дар аввали аркон ду сабаби ҳафийф аст ва баъди ҳаракате суқун, аз ин ҷиҳат раҷаз номиданд. Масалан: мус-тафъ-и-дун; мус-тафъ-ду сабаби ҳафийф; илун-ия ҳаракат ва як сокин, яъне ватади мафруқ.

1. Баҳри раҷази мусаммани солим, аз Хусрав, БАЙТ:

Эй чеҳраи зебои ту раҳми бутони озарӣ,
Ҳарчанд вобаст мекунам дар хусн з-он зеботарӣ.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Эй-чеҳ-ра-йи / зе-бо-йи-ту / раҳ-ми-бу-то / ик-о-за-ри,
Ҳар-чан-ди-вас / васт-ме-ку-нам / дар-хус-ни-зон / зе-бо-та-ри.

Мустафъилдун / мустафъилдун / мустафъилдун / мустафъилдун
Мустафъилдун / мустафъилдун / мустафъилдун / мустафъилдун

Вазнаш мустафъилдун ҳафт бор. Ва баъзе устодон раҷази солимро бар 32 руқи овардаанд, аз Абдулвосии Ҷабалӣ:

Ё соҳибаш шайхӣ ҳазар,
З-он сарвақди сиймобар.
К-аз ишқи ӯ ғаштам самар,
Бо қоми хушқу чашму тар.

Ташналабу хастаҷигар,
Барқанда ҷои афқанда сар.

Қарда зирам зеру забар,
Дунъеву дийну ҷову тан.

Қяд ба чашмам ҳар нафас,
Олам зи ишқаш чун қафас.

Бе ӯ маро фаръедрас,
Шабҳо хаёли ӯст сас.

То чанд бошам чун ҷарас, Ҳаргиз мабод аҳволи кас,
Бе ӯ хурушон аз ҳавас, Ҳар ишқ чун аҳволи ман.

Ибро баҳри рамаал аз он гуянд, ки рамаал дар дувад асбоб ба
тан аст, яъне бурӯё софта аст. Чун аркони ин баҳро ба
ёни ду сабаб аст ва ду сабаб дар миёни батад, гӯё ки ба
ба асбоб/сабабо/ софтаанд, чунонки ҳасирро ба расмон
ё он ки рамаал навъе аз суруд аст ва ин бар ин вази сона,
ки аз рамаалон маъхуз кардаанд, ки навъе аз даридаи шуту
ба шитоб. Чун ин баҳр аз касрати асбоби ҳафийф ба суруд
шитоб хонда мешавад, лиҳозо рамаал номиданд.

1. Рамаали мусаммани солим:

Моддор аз ранҷи муздурон хабар дорад? Надорад.
Оҳи мискин бар дили мунъим асар дорад? Надорад.

/ЛОҶУТИ/

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Мо-ду-до-раз / ран-ҷи-муз-ду / рон-ха-бар-до / рад-на-до-раз
О-ди-мис-кин / бар-ди-ли-мунъ/ им-е-сар- до / рад-на-до-раз

Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун
Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун

2. Рамаали мусаммани солими маъзуф:

Сдамийят ҷист? Ҳидро дур аз шарр доштав,
Ҳайрхоҳи халқ будан, нафъи безарр доштав.

/АСИРИИ ХУЧАНДИ/

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

О-да-мий-ят / ҷис-ту-худ-ро / дур-ри-аз-шарр / до-ши-тан,
Ҳай-ри-хо-ҳи/ хал-қу-буд-дан/нафъ-и-бе-зарр / до-ше-тан.

Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун

Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун / Ҷоилотун

- у - - / - у - - / - у - - / - у - -

- у - - / - у - - / - у - - / - у - -

Дар ин байт аркони Ҷоилотун 6 бор ва Ҷоилотун ду бор тақрор
ҷаъласт. Бинобар он вази ин шеърро баҳри рамаали мусаммани
солими маъзуф номиданд.

Баҳри сарийъ аз он ҷизат гуянд, ки дар ин баҳр асбоб бешта
аз баҳри муатар гуфта мешавад, лиҳозо сарийъ ном карданд.
Дар ин баҳр дар фароғу тоҷики ҳама аркони матвий оранд ва
баҳри сарийъ, интар ба тақаллуф.

1. Баҳри сарийъ матвий мавкуф, аз Саъдӣ, БАМТ:

Ҷаъли зарурӣ чу намонад гурез,
Ҷаъли бағирад сари шамшерг тез.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Ҷа-ли-за-ру-ри / рат-чу-на-мо / на-д-гу-рез,

Ҷа-ли-ба-ғи-ри / рад-са-ри-шам / ше-ри-тез .

Ҷоилотун / муфтаилун / Ҷоилотун

Ҷоилотун / муфтаилун / Ҷоилотун

- у - - / - у - - / - у - -

- у - - / - у - - / - у - -

Дар вази муфтаилун, муфтаилун, Ҷоилотун. Дар ин вази агар
баҳри муқобили матвий оранд ҷоиз аст, тақдим ва таъхир шарт
наст.

2. Ҳалдае ар кам шавад аз зулфи ту,

Ҳотами Ҷам ХОҶИ товони он .

/ХОҶОНИ/

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Ҳал-да-е-ар / кам-ша-ва-даз / зул-фи-ту,

Ҳо-та-ми-Ҷам/ хо-ҳи-то / во-ни-он .

Муфтаилун / муфтаилун / Ҷоилотун

Муфтаилун / мафъувлун / Ҷоилотун / Ҷоилотун/

- у - - / - у - - / - у - -

- у - - / - - - - / - у - -

"ё"-и "хоҳи"/-й/ мавкуф, яъне сокин аст, ки ба ҷои ҳарфи

мутаҳаррик уфтода, мисраи аввал бар вази муфтаилун, муфтаилун,
Ҷоилотун омада ва мисраи сонӣ бар вази муфтаилун, мафъувлун,
Ҷоилотун / Ҷоилотун/. Дар ин баҳр аст: "Ҷиронус-саъдӣ",
"Махзанул-асрор" ва "Матлаул-анвор".

Мунсарих дар дурат ба маънии осоя аст. Чун дар ин баҳр сабабҳо муқаддаманд бар автод. Бинобар он осонтар гуфта мешаванд. Дар ин баҳр вазни солим наёмада.

1. Мунсарихи мусаммани матвии мавқӯф, аз Сайфи, БАИТ:

Он ки дилам сайди ўст, мийришкори манасти,
Даст ба хунам нигор карда нигори манасти.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Он-ки-ди-лам / сай-ди-ўст / мий-ри-ши-рош / рий-ма-наст.
Дас-ту-ба-хув / нам-ни-гор / кар-да-ни-го / рий-ма-наст.

Муфтайлун / фоилон / муфтайлун / фоилон

Муфтайлун / фоилон / муфтайлун / фоилон

- у у - / - у - / - у у - / - у -

- у у - / - у - / - у у - / - у -

Муфтайлун / фоилон чаҳор бор; муфтайлун фоилот ва муфтайлун
фоилун низ дуруст аст ва фоилун, муфтайлун, фоилун агар ба он
ҷамъ шавад низ ҷои аст, чунончи, Саъдӣ фермоид, БАИТ:

Пушти дутон ғалак рост шуд аз хурраи,
То чу ту фарзанди вод модари айёмро.

Аломат ва схемаи байт:

2. Пушти дутон ғалак рост шуд аз хурраи,
То чу ту фарзанди вод модари айёмро.

Пуш-ти-ду-то / ғай-ға-лак / рос-ту-ду-дав / хур-ра-ми,
То-чу-ту-фар / зан-ду-вод / мо-да-ри-ай / ё - му - ро .

Муфтайлун / фоилун / муфтайлун / фоилун - у у - / - у -

Муфтайлун / фоилун / муфтайлун / фоилун - у у - / - у -

Дар ин байт рунҳои муфтайлун чор бор ва фоилун нис чор
бор такрор менамояд. Бинобар он вазни ин шеърро баҳри мунса-
риҳи мусаммани матвии мавқӯф номадан.

3. Сайфи гадо аз он шуд дар шаҳри он парийрӯ,

То рӯзҳои даврон ояд ба ҷониби ў . /САЙФИ/.

Баҳри мунсарихи мусаммани аҳраб. Мафъувлу фоилотун ду бор.

Муаллим ба рунҳо ва тақтиҳо ҷудо карда, дар доскаи синф бо
шарҳи взоҳ мешавад.

Баҳри ҳаҷиф аз ҷамии баҳрҳо сабуктарин баҳр аст. Дар араби
мусаддас ояд. Форсиён ва тоҷикон ба нудрат мусамман ҳам овар-
даанд.

1. Баҳри ҳаҷифи мусаддаси садр ва истило солим ва боқӣ
маҳбун, аз Ҷомӣ, БАИТ:

Сабаҳо нав дамиди ёр наёмад,
Тоза шуд боғу он нигор наёмад.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Саб-за-ҳо-нав / да-мий-да-ё / ру-на-ё-мад,
То-за-шуд-бо / ру-он-ни-го / ру-на-ё-мад.

Фоилотун / мафоилун / файлотун

Фоилотун / мафоилун / файлотун

- у - - / у - у - / у у - -

- у - - / у - у - / у у - -

2. Баҳри ҳаҷифи садр ва истило солим ва ҳаё маҳбун ва
боқӣ мақтӯз ва агар арӯз файлун ояд ва зарб файлот ё файлон
ё билъакс ояд ҷои аст, Саъдӣ:

Кас набинад ки ташнагони Ҳаҷоз,

Ба лаби оби шӯр гирд оянд .

Ба нусхаи Ибони ҳаҷ", "Мо муқиймон", "Ҳафт пайкар"-и Низо-
мӣ, "Ҳафт бихишт"-и Амир Хусрав ва "Ҳадийда"-и Ҳаким Сеноӣ
дар ҳамин баҳр аст.

3. Баҳри ҳаҷифи арӯз ва зарби мушаъас, аз Ҷомӣ:

Вақти гул шуд ҳавои гулшан дорам,

Завқи ҷоми мудоми равшан дорам.

Вақ-ти-гул-шуд / ҳа-во-ай-гул / шан-до-рам,

Зав-қи-ҷо-ми / му-до-ми-рав / шан-до-рам.

Фоилотун / мафоилун / мафъувлун

Фоилотун / мафоилун / мафъувлун

- у - - / у - у - / - - -

- у - - / у - у - / - - -

Баҳри музориъ. Чун музореат ба маънои мушобаҳат аст. Ин баҳро музориъ аз он ҷиҳат гуянд, ки бо баҳри мунсариҳ мушобаҳат дорад дар ин ки ҷузъи дуввуми ин ду баҳр ватади мафруқ дорад, аз ду ҷузъи дуввуми музориъ ғоилотун аст, муштамил бар доъ ва ҷузъи дуввум мунсариҳ, мафъувлоту муштамил бар лоту. За Халил гуфта, ки мушобиҳ аст ба баҳри ҳазаҷ дар ин ки дар аркони ин ҳарду баҳр автод муқаддаманд бар асбоб.

1. Музориъи мусаммани мақдуфи мақсур, аз Ҷомӣ:

Хуш он мавсея баҳор, ки бар тарфи лолазор,
Наҳад ёри гульзӯр ба каф ҷоми хушгӯвор.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Лу-шон-нав-си / ки-ми-са-ҳо-ру / ки-бар-тар-фи / ло-ла-зор,
Ни-ҳад-ё-ри / гуль-у-зо-ру / са-каф-ҷо-ми / хуш-гу-вор.

Мағоилду / ғоилотун / мағоилду / ғоилот
Мағоилду / ғоилотун / мағоилду / ғоилот

у - - у / - у - у / у - - у / - у - -
у - - у / - у - у / у - - у / - у - -

2. Музориъи мусаммани ахраб арӯз ва зарби солим, аз Хусрав:

Ҳоҳам, ки сер бинам рӯи ҷу ёсаминаш,
Лек оғатаст чашмаш, кетарсам аз каминаш.

Ҳо-ҳам-ки / се-ру-сий-нам / рӯ-йи-ҷу / ё-са-мий-наш,
Ле-ко-фа / тас-ту-чаш-маш / ме-тар-са / маз-ка-мий-наш.

Мағъувлу / ғоилотун / мағъувлу / ғоилотун
Мағъувлу / ғоилотун / мағъувлу / ғоилотун

- - у / - у - - / - - у / - у - -
- - у / - у - - / - - у / - у - -

3. Музориъи мусаммани ахраби мусаббаъ, аз Ҷомӣ:

Эй лаъли нӯшхандат коми шакардаҳонон,

Сирри даҳонт берун аз фаҳми нуктадонон.

Эй-лаъ-ли / нӯ-ши-хан-дат / ко-мий-ша / кар-да-ҳо-нон,
Сир-рий-да / ҳон-ту-бе-рун / наз-фаҳ-ми / нук-та-до-нон.

Мағъувлу / ғоилотун / мағъувлу / ғоилотун

Муқтазаъ аз масдари иқтизоъ тасриф шудааст. Маънои иқтизоъ буридан аст. Ин баҳро аз баҳри мунсариҳ бурадаанд, зеро ки аркони ин ҳар ду баҳр як аст ва ихтилофи ҳамин дар тартиб аст.

1. Муқтазаъи мусаммани матвий, аз Сайфӣ:

Бо лабат ҷӣ металабам, бода назди ҷон ҷӣ бувад,
Бо руҳат ҷӣ менигарам, бонда пешу хон ҷӣ бувад?

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Ғоилоту / муфтайлун / ғоилоту / муфтайлун ду бор.

Бо-ла-бат-ҷӣ / ме-та-ла-бам / бо-да-наз-ди / ҷон-ҷӣ-бу-вад,
Бо-ру-ҳат-ҷӣ / ме-ни-га-рам / бан-да-пе-ши / хон-ҷӣ-бу-вад.

- у - у / - у у - / - у - у / - у у -
- у - у / - у у - / - у - у / - у у -

2. Муқтазаъи матвии мақтуъ, аз Сайфӣ:

Вақтро ғанимат дон, он қадар ки битвонӣ,
Ҳосил аз ҳаёт, эй ҷон, як дам аст то донӣ.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Вақ-ту-ро-ға / нӣ-мат-дон / он-қа-дар-ки / бит-во-нӣ,
Ҳо-си-лаз-ҳа / ё-тей-ҷон / як-да-мас-ти / то-до-нӣ.

Ғо-и-ло-ту / мағъ-ув-лун / ғо-и-ло-ту / мағъ-ув-лун
Ғо-и-ло-ту / мағъ-ув-лун / ғо-и-ло-ту / мағъ-ув-лун

- у - у / - - - / - у - у / - - -
- у - у / - - - / - у - у / - - -

Ғоилоту мағъувлун чаҳор бор. Гоҳе дар ин вази дар васети мисраъ як ҳарф аз тақтеъ зоиҷ уфтад ва инро мазҳуфи муравваҷ гуянд, чунонҷӣ, дар ин байт:

3. Майпарасти вҷодам, нашъаи азал дорам,
Ҳамчу донаи ангур шиша дар бағал дорам.

Май-па-рас-ти / э-ҷо-дам / нашъ-а-йи-а / зал-до-рам,
Ҳам-чу-до-на / йи-ан-гу-р/ши-ша-дар-ба / ба-ло-рам.

Ғоилоту / мағъувлун / ғоилоту / мағъувлун /
Ғоилоту / мағъувлун / ғоилоту / мағъувлун

- у - у / - - - / - у - у / - - -

14. БАҲРИ МУТТАСС

Муттасс исми маънӣ буда, масдараи иҷтисос мебошад. Иҷтисос аз бех барқиянда аст. Мусалдаси ин баҳро аз ҳафифӣ барқандаанд, чаро ки алфози ин ҳар ду якест. Ин ҷо мустафилдун муқаддам бар ҳар ду ғайлотун ва дар ҳафифӣ дар миён.

1. Муттасси мусаммани маҳбун, аз Сайфӣ:

Эи дур нест муяссар назар ба рӯи ту моро,
Ҷи давлатаст, таоаллоҳ аз қадӣ ту қаборо.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Эи-дур-ри-нес / ту-му-яс-сар / на-зар-ба-ру / йи-ту-мо-ро,
Ҷи-дав-ла-тас / ту-та-о-лад / ло-ҳаз-қа-ди / ту-қа-бо-ро.

Мафилдун / ғайлотун / мафилдун / ғайлотун
Мафилдун / ғайлотун / мафилдун / ғайлотун

у - у - / у у - - / у - у - / у у - -
у - у - / у у - - / у - у - / у у - -

2. Баҳри муттасси мусаммани маҳбуни мақсур, аз Сайфӣ:

Эи баски дарди ту бар қони нотаवони манасти,
Ҷалоки ман талабад, ҳар кӣ меҳробони манасти.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Эи-бас-ки-дар / ди-ту-бар-ҷо / ни-но-та-во / ни-ма-наст,
Ҷа-ло-ки-ман / та-ла-бад-ҳар / кӣ-меҳ-ру-бо / ни-ма-наст.

Мафилдун / ғайлотун / мафилдун / ғайлотун
Мафилдун / ғайлотун / мафилдун / ғайлотун Ва гоҳе рукни охири ғайлотун ва гоҳе ғайлун ва гоҳе ғайлон, аз Ҷофиз:

3. Буломи наргиси масти ту тоҷдоронанд,
Ҷароби содаи лаъли ту хушбӯронанд.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Бу-ло-ми-нар / ги-си-мас-ти / ту-то-ҷи-до / ро-нанд,
Ҷа-ро-би-со / да-йи-лаъ-ли / ту-ху-ш-бӯ-ро / ро-нанд.

Мафилдун / ғайлотун / мафилдун / ғайлон
Мафилдун / ғайлотун / мафилдун / ғайлон

у - у - / у у - - / у - у - / - -
у - у - / у у - - / у - у - / - -

15. БАҲРИ МУТАҚОРИБ

Маънои дуғавии мутақориб ба ҳам наздикшаванда аст. Бери ки автод ва асбоби ӯ ба ҳам наздиканд, яъне пеш аз ду ҳиҷои дарози он як ҳиҷои кӯтоҳ омадааст. Рукни солими он бар вази ғайлун мебошад.

1. Баҳри мутақориби мусаммани солим, БАЙТ:

Эи шарми руҳат лоларо доғ бар дил,
Эи рашқи қадат сарвро пой дар гил.

Аломат ва схемаи байти мазкур:

Эи-шар-ми / ру-ҳат-ло / ла-ро-до / ту-бар-дил,
Эи-раш-қи / қа-дат-сар / ву-ро-по / ту-дар-гил.

Ғайлун / ғайлун / ғайлун / ғайлун
Ғайлун / ғайлун / ғайлун / ғайлун

у - - / у - - / у - - / у - -
у - - / у - - / у - - / у - -

2. Баҳри мутақориби мусаммани мақсузи аслам, аз Ҷофиз:

Ғарам бихонӣ в-арам биронӣ,
Дили ҳазинро ба қои қонӣ.

Ға-рам-би / хо-нӣ / ва-рам-би / ро-нӣ,
Ди-лий-ҳа / зий-нам/ба-ҷо-йи / қо-нӣ.

Ғайлун / ғайлун / ғайлун / ғайлун
Ғайлун / ғайлун / ғайлун / ғайлун

у - у / - - / у - у / - -

3. Мутақориби мусаммани солим:

Фирон аз ғаму дарду доғи ҷудойи,
Ки з-ӯ ҷуд ба сад меҳнати ошноӣ.

/С. АЙНИ/.

4. Бутти нозанинам, маҳи меҳробонам,
Чаро қадри аз ман? Балолат ба қонам.

/А. ПОДУТИ/.

5. Масъум ба хорӣ, бухорӣ нигоро,

Задам аз бухори ғамат сар ба хорс.

/ДАБРАТ/.

6. Агар сарви ман дар чаман ҷо битирад,

Аҷаб бошад, ар сарв боло битирад.

/САЙФИ/.

Баҳри мутадорик. Ин баҳро мутадорик аз он гуянд, ки тадо-
рук дар дурат дарёфтани ва пайвастан аст яқдигарро. Асоси ин
баҳр дарёфтааст автоди инро.

Т. Зехнӣ мегӯяд:

"Тадорук дар дурат ба маънои дарёфтани аст. Абулҳасани
Ахфаш ин баҳро баъд аз Халил ибни Аҳмад пайдо кардааст ва бо
ин васла 15 баҳри Халилро ба 16 расонидааст. Дар арӯз ин вази
ракзудхайл /асптози, суръат ва найра/, ё савтуннокус /садои
зангӯлаи маъбали насоро/ бария яқчанд ном дорад. Рукни солимаш
фоилун буда, зихофаш махсун-фаилун ва мақтуъ-фаълун меояд".

Дар ин вази гоҳо дар охири рукни 2-ми шеър як ҳамсадо зиёд
меояд, вале ин ҳолатро аз қатори сақтаи малех шуморидаанд.

Чунин ки дар "Арӯзи Ҷумоки" гуфта шудааст, ба вази аслии
ин баҳр на аз араб ва на аз аҷам касе қасида гуфтааст, аммо
дар кас ҷиҳати имтиҳон байте гуфтааст:

1. Баҳри мутадорик солим. Фоилун - у - хашт бор:

Ҳусну дутфи туро санда шуд меҳру маҳ,
Ҳатту холи туро мушки Чин хоки раҳ.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Ҳус-ну-дут / фий-ту-ро / сан-да-шуд / меҳ-ру-маҳ,
Ҳат-ту-хо / лий-ту-ро / муш-ки-Чин / хо-ки -раҳ.

Фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилотун
Фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилотун

- у - / - у - / - у - / - у -

- у - / - у - / - у - / - у -

2. Мутадорик мусаммани махбун, фаилун у у - хашт бор:

Чу руҳат набувад гули боғи Ирам,
Чу қадат набувад қадӣ сарви чаман.

/САЛМОНИ СОВАҶИ/
Баъзеҳо баҳри мутадорик мусаммани махбунро ба 16 рукн-52
ҳиҷо расонидаанд, чунончӣ, Бедил гуфтааст:

3. Маъ назма мусаллами ҳавсаласе ки қадаҳкаши гардиши сар наша-
Ҷиҳл аст сабуксарӣ он қадарат, ки димоғи чунунзада тар нашавад.

Баҳри қарийб, қадиди ва мушокил эҷодкардаи арӯзиёни аҷам
мебошад. Баҳри қарийб аслан яке аз се баҳри махсуси аҷам буда,
ба баҳри музорӣ қаробат дорад. Баъд аз Халил ибни Аҳмад Мавло-
но Юсуфӣ Нишопурӣ вазъ кардааст. Ба қавли баъзе арӯзиёни аҷам
Мавлоно Юсуфӣ касест, ки илми арӯзи форсу тоҷикро таълиф кардааст.

Рукнҳои солими ин баҳр пай ҳам омадани мафойилун фоилотун
ҳосил мешавад, вале баҳри солим истеъмол нашудааст.

1. Баҳри қарийби мусаддаси макфӯф, БАИТ:

Худосанди ҷаҳонбахш, шоҳи одил,
Шаҳаншоҳи ҷавонбахт, роӣи комил.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Ху-до-ван-ди / ҷа-ҳон-бах-шу / шо-ҳи-о-дил,
Ша-ҳан-шо-ҳи / ҷа-вон-бах-ту / ро-ӣи-ко-мил.

Мафойилу / мафойилу / фоилотун

Мафойилу / мафойилу / фоилотун

у - - у / у - - у / - у - -

у - - у / у - - у / - у - -

2. Баҳри қарийби мусаддаси ахраби макфӯфи арӯз ва зарби
солим, аз Сафӣ:

То табии раҳӣ барқарор бошад,

Маддоҳи дари шаҳриёр бошад.

Аломат ва схемаи байти мазкур:

То-табӣ-и-ра / ра-ҳи-бар-қа / ро-ри-бо-шад,

Мад-до-ҳа / да-ри-шаҳ-ри / ё-ри- бо- шад.

Мафъувлу / мафойилу / фоилотун

Мафъувлу / мафойилу / фоилотун

- - у / у - - у / - у - -

- - у / у - - у / - у - -

3. Баҳри қарийби мусаддаси ахраби макфӯф, сар вази мафъув-
лу, мафойилу, фоилон - - у / у - - у / - у - -

Орад шарафи мардумӣ падид,

Озоданаҷод аз дирамхарид . /ҶАДҶА/.

Баҳри қадийдро ғарийб ҳам гӯянд, зеро ки ин баҳр тоға пай-
до карда шудааст, баъд аз Халил ибни Аҳмад ва Абулҳасани Аҳ-
ҷаш эҷод кардаанд. Агарчи аслаҳ ғоилотун, ғоилотун, мустаф-
илун аст, лекин аксар намеояд. Бештар ба шакли маҳбун-ғоило-
тун, ғоилотун, мағоилдун меояд.

1. Баҳри қадийди маҳбун, аз Сайфи:

Чу қадат гарчи санавбар кашад саре,
Набувад чун қадӣ сарват санавбаре.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Чу-қа-дат-гар / чи-са-нав-бар / қа-шад-са-ре,
На-бу-вад-чун / қа-ди-сар-ват / са-нав-ба-ре.

Ғоилотун / ғоилотун / мағоилдун
Ғоилотун / ғоилотун / мағоилдун

у у -- / у у -- / у - у -
у у -- / у у -- / у - у -

2. Баҳри қадийди мураббаи маҳбун, ғоилотун, мағоилдун ду
бор дар байте такрор мешавад:

Дли ман мечаро барӣ,
Чу ғами ман намехурӣ.

/АЛ-МУЪЦАМ/.

Ди-ли-ман-ме / ча-ро-ба-рий,
Чу-ға-ми-ман / на-ме-ху-рий.

Ғоилотун / мағоилдун

у у -- / у - у -

3. Баҳри қадийди мусаддаси солим:

Не салолӣ ҳаҳр ғрурким, зор ўлмишам,
Келки ул кӯз ҳаҳрида бемор ўлмишам.

/А. НАВОИЙ/.

Не-ба-ло-диғ / ҳаҳ-ре-ғур-ким / зо-ғул-ми-шам,
Кел-ки-ул-кӯз / ҳаҳ-ри-да-бе / мо-ғул-ми-шам.

Ғоилотун / ғоилотун / ғоилотун

- у - - / - у - - / - у - -

Дар ашъори ўзбекӣ баҳри қадийди солим дучор мешавад.

Баҳри мушокии. Ин баҳро аз он ҷиҳат мушокиил гӯянд, ки
бо баҳри қарийб мушокалат дорад, зеро ки аркони ҳар ду якест.
Ин баҳро баҳри муаххар ҳам мегӯянд. Ғуқуҳок аслии мушокии
ғоилотун, мағоилдун, мағоилдун ду бор дар байте такрор меша-
вад. Ин ҷо ғоилотун муқаддам бар ҳар ду мағоилдун ва дар қа-
рийб муаххар. Ин баҳр солим наомада ва аксар мусаддас омада,
магар мутааххирин мусамман низ овардаанд. Аммо дар ашъори
ўзбекӣ солим овардаанд.

1. Баҳри мушокии мусаммани мақдур, аз Қомӣ, БАЙТ:

Хезу тарфи чаман гир бо ҳарафи суманрӯй,
Тохи сунбули ҳар чину тохи жоҳи суманбӯй.

Аломат ва схемаи байти мазкур чунин аст:

Хе-зу-тар-ғий / ча-ман-ғий-ру / бо-ҳа-рий-ғи / су-ман-рӯй,
То-ҳи-сун-бу / ди-тар-чий-ну / то-ҳи-шо-ҳи / су-ман-бӯй.

Ғоилоту / мағоилду / ғоилоту / мағоилду

Ғоилоту / мағоилду / ғоилоту / мағоилду

- у - у / у - - у / - у - у / у - -

- у - у / у - - у / - у - у / у - -

2. Мушокии мураббаи мақдурӣ мақсур:

Эй ниғори ғарийрӯй,

Гульзори суманбӯй.

/МИҶЗОНИ АФЗОН/.

Эй-ни-го-ри / на-рий-рӯй,

Гуль-у-зо-ри / су-ман-бӯй.

Ғоилоту / мағоилду - у - у / у - -

Ғоилоту / мағоилду - у - у / у - -

3. Мушокии мусаддаси солим:

Неча сенсиз ғироқингда ғизон айлай,

Нола бирла улус бағрини қон айлай. /А. НАВОИЙ/.

Не-ча-сен-сиз / ғи-ро-қинг-да / ғи-ғон-ай-лай,

Но-ла-бир-ла / у-лус-бағ-ри / ни-қон-ай-лай.

Ғоилотун / мағоилдун / мағоилдун

Ғоилотун / мағоилдун / мағоилдун

МИСОЛДО БАРОИ КОРИ МУСТАФИЛОНАИ ХОНАНДАГОН

Баҳри сарӣи мусаддаси солим:

1. Сендин йироқ кӯзинг эрур хайронлиҷи,
Ҳақринг аро ҳар лаҳза саргардонлиғи.
Мустафилун / мустафилун / мафъувлоту
2. Баҳри мунсарихи мусаддаси солим:
Эй ғурқатинг маҳзунларға жон олғучи,
Ушқоқни кӯрган чорда ўт солғучи .
Мустафилун / мафъувлоту / мустафилун
3. Баҳри ҳафӣи мусаддаси солим:
Ушғум эрди бир лаҳза гар келмасанг, бил,
Ҳайда эрданг, эй маҳвашам, шарҳ қилғил .
Ғоилотун / мустафилун / ғоилотун
4. Баҳри музории мусаддаси солим:
Эгинг ойдур, оразинг гул, сочинг сунбул,
Булар шавқидин иҷармен туну кун мул .
Мафойилун / ғоилотун / мафойилун
5. Муқтазаби мусаддаси солим:
Келмас бизга ул кофери қотил даме,
Ваҳки, бизни ўлтургуси онинг нами.
Мафъувлоту / мустафилун / мустафилун
6. Баҳри муқтасса мусаддаси солим:
Эй оразинг гулдин ортуқ гулшан иҷра,
Сендин йироқ хотиримдур шеван иҷра.
Мустафилун / ғоилотун / ғоилотун
7. Баҳри қарӣи мусаддаси солим:
Қамолингдин қуёш исуру бор уётлиғ,
Сочингға банда бор иҷра сунбул олғил.
Мафойилун / мафойилун / ғоилотун
/ИН АБЁТ АЗ МИЙЗОНУЛ АВЗОН ОВАРДА ШУД/
8. Эй дили пурдари ро лаъли ту дармон шуда,
Хоки раҳат бандаро чашмаи ҳайвон шуда.
/А. ҚОМИ/

9. Тоҷикистон шуд мунаввар, то ту гаштӣ бениқоб,
Оламе равшан шавад, чун маҳ барояд аз саҳоб.
/А. ДОДУТИ/
10. Ватан вайрона аз ёраст ё аъёр ё ҳарду?!
Мусийбат аз мусулмонхост ё куффор ё ҳарду?!
/А. ДОДУТИ/
11. Одамӣ бошӣ, мағу ту одамӣ,
Нест уро аз нами мардум наме.
/ТАРҶУМАИ И. ОҚИЛОВ/
12. Ҳар ки н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Ҳеч н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор .
/ҒУДАКИ/
13. Санамо, дутғ наҷо ба мани хаста ҷигар,
Набувад найри туям ба ҷаҳон ёри дигар.
/МУХТАСАР, САҲ. 71/
14. Гуфт зоҳид аз бихиштам деҳ хасар,
Гуфтаман зинҳор номг деҳ масар.
/МУХТАСАР, САҲ. 75/
15. Баҳри раҷази мураббаи солим:
Дилро бубин, дилро бубин,
Дар қун қонон омади .
Сар вожтун, тан фарқи хун,
Афтону жезон омади .
/А. ДОДУТИ/
16. Манзумаи "Кремль" бар вазни ҳазачи мусаммани аҳраб мафъ-
увлу, мафойилун, мафъувлу , мафойилун эҷод шудааст:
Дар дохили ҳар девор бо дийдаи сирр сингар,
Пайкар ба сари пайкар, сутхон ба сари сутхон.
Аз хуни дили халқ аст ҳар нақш дар ин гунбад,
Хоки тани муздур аст ҳар хият дар ин айвон...
-- у / у --- / --- у / у ---
--- у / у --- / --- у / у ---

ЗИҶОҶОТ

Зиҷоҷот ҷамъи зиҷоф аст. Чун авзони аслии баҳрҳои солим маълум шуд, зиҷоҷот ва илал ҳам бояд донист. Баъзе навишта, ки заҷ дар луғат аз асл дур афтодан ва ба истилоҳ тағйироти чанд аст, ки дар усули афоиҷи воқеъ мешавад. Ва мадори тағйирот бар се қисм аст: ба нуқсон ё ба афзоиш ё ба таскини мутаҳаррике. Назди баъзе зиҷоф дар луғат расидани тир наздики нитона. Ға истилоҳи мутақаддимини арсоби арӯз, мисли Зиёуддини Назраҷӣ, Ҷуҳибуддини Ғасри, Рашиди Ватвот, Хоҷа Насируддини Тӯси ва Салмони Соваҷӣ ва дигарон зиҷоф сокин ё ҳазф кардани ҳарфи охири сабаби ҳафийф ё сақийдро гӯянд. Пас дар суварати ин маъни ҳарфи аввал, саввум ва шашуми афоиҷи музоҳаф намеъвад, чаро ки ҳарфи аввал, саввум ва шашум нахустин ҳарфи сабаб ё ватад аст. Тағйироти ин ҳарфро илал/иллатҳо/ ва раъра гӯянд. Ва баъзе ҳамаро зиҷоф номанд. Асмои зиҷоҷот:

ИЗМОР. Измор дар луғат доғер кардани асп ва ба истилоҳ сокин кардани "то"-и мутафилдун аст ва нақд кунанд аст, яъне муфилдун шавад ва нақд кунанд ба лафзи мустафилдун, чаро ки арӯзиён чунин забт кардаанд. Агар рунне аз зиҷоф ё илал раъри маънус гардад, лафзи маънуса ҳамвазни ӯ ба қояш ниҳанд.

ҲАБН. Хабн дар луғат пинҳон кардан ва назди баъзе навардидани доман ва дӯхтани он то кӯтоҳ шавад; ва ба истилоҳ исқоти ҳарфи дуввуми сокин аз руки, чунонки аз филдун алиф /о/-ро соқит кунем филдун шавад ва аз филлотун филлотун гардад ва дар фои лотун-и мунфасил хабн намеояд. Агар мустафилдун-ро хабн кунанд мутафилдун бимонад, мафилдун ба қояш ниҳанд ва аз мафувлоту маувлоту монад, манқул ба фаувлоту кунанд ва баъзе мафилду ба қояш ниҳанд. Ва мус таффи дун-и мунфасил низ дар ҳукми мустафилдун-и муттасил дорад. Ва ҳар баҳре, ки аз ин панҷ руки холист, маҳбун намегардад.

ҚАСС. Қасс дар луғат гардан шикастен; дар ин ҷо исқоти ҳарфи дуввуми мутаҳаррик аз руки, чунончӣ аз мутфилдун мафилдун кунанд. Ва қасс ҷуз дар баҳри комил намеояд.

ТАЙЙ. Тайй дар луғат исқоти ҳарфи чаҳоруми сокин аз ду сабаби ҳафийф, ки бефосила дар аввали руки воқеъ шавад, чунончӣ, аз мустафилдун мустаилдун бимонад, пас муфтаилдун ба қояш ниҳанд ва аз мафувлоту мафувлоту бимонад, пас фоалоту ба қояш ниҳанд. Ва дар мус таффи дун-и мунфасил тайй намеояд. Ва тайй дар баҳри басийт, раҷаз, сарийф, мунсарих ва муқтээб воқеъ мешавад ва дар баҳри комил низ меояд, лекин ба шарти измор.

АСБ. Асб дар луғат ғароҳам кардани шохҳои ғараҳт барои суридан; ва назди баъзе хушк шудани оби даҳон дар даҳон; ва дар ин ҷо сокини лои мафиллотун /яъне мафиллотун-ро гӯянд, ба ҷиҳати лафзи раъри маънус мафилдун ба қояш ниҳанд. Ва асб дар раъри баҳри вофир намеояд.

ҚАБЗ. Қабз дар луғат гирифтани ба панҷа; дар ин ҷо исқоти ҳарфи панҷуми сокин аст, чунончӣ, аз руки мафилдун ва фаувдун, дар аввал мафилдун ва дар сонаи фаувду мешавад. Ва ин зиҷоф дар баҳри тавийл, ҳаззҷ, мутақариб ва музориф меояд.

АҚД. Ақд дар луғат бастани бозу ва соки ҷутур. Дар ин ҷо исқоти лои мутаҳаррик, чунончӣ аз мафиллотун мафилдун кунанд. Ва ин ба баҳри вофир махсус мебошад.

ҚАФФ. Қафф дар луғат боздоштан; дар ин ҷо исқоти ҳарфи ҳафтуми сокин аст, чунончӣ, аз филлотун филлоту ва аз мафилдун мафилду кунанд. Ва ин зиҷоф дар баҳри тавийл, мадид, ҳаззҷ, рамал, ҳафийф, муҷтасс ва музориф воқеъ мешавад.

ЗИҶОҶОИ МУРАККАБ АЗ ДУ ЗИҶОҶ

ХАБН. Хабн дар луғат ба маънои дасту по буридан. Дар ин ҷо иҷтимои измор ва тайй - ро гӯянд, ки баъни ин ҳар ду гузашт, чунончӣ, аз мустафилдун мутаилдун бимонад, филлотун ба қояш ниҳанд ва дар мафувлоту маувлоту бимонад, филлоту ба

қояш җаҳанд. Ва ин хос ба ҳамин ду руки ва дар баҳри мунсарих ва ғайра ояд.

ҲАЗИ. Ҳазл дар лугат буридан, бурида шудан. Дар ин ҷо иҷтимои измор ва тайи аст. Чунончи, аз мутафилдун муфтаилдун со-
занд. Ва ин махсус ба ҳамин руки аст ва ин руки мухтасс ба ша
баҳри комил аст.

ҲАҚИ. Ҳақи дар лугат пой чаҳорпой ба расан бастан. Дар ин
ҷо иҷтимои хаб ва кай. Ва ин махсус дар руки фоилотун ва
мустафилдун ояд. Чунончи, аз фоилотун фаилоту ва аз мустаф-
илдун мутафилду бимонад, мафилду ба қояш оранд. Ва ин дар баҳ-
ри халиф, мадийд, рамал ва мучтасс ояд.

ҲАҚС. Ҳақс дар лугат ба маънои кам кардан меояд. Дар ин
ҷо иҷтимои асб ва кай, чунончи, аз мафилотун мафилду ку-
нанд. Ин мухтасс ба баҳри воғир аст.

ТАШҲИИС. Ташҳиис дар лугат пароканда кардан ва парканда
шудан аст. Дар ин ҷо ҳазфи яке аз ду ҳарфи мутаҳаррик аст,
дар ватади маҷмӯъ, ки дар фоилотун бошад фоилотун бимонад, ё
фостун, пас мафилдун ба қои он ниҳанд. Ва ин тағйир дар баҳ-
ри мадийд, халиф, рамал ва мучтасс меояд.

МУОҚАБАТ дар лугат аз пай дигар омадан аст ва ба истилоҳ
ду сабаби халифиро, ки дар шеъре мучтамиъ бошанд, аз зихоф
маъмун ва саломат доштан аст қавозан ё яке аз онҳоро вучубан
нигоҳ доштан ва ин иҷтимои ҳар ду сабаб хоҳ аз руи вазъ бо-
шад дар ин рукине, чунонки дар мустафилдун ва мафилдун, ко
аз зихоф, чунончи, мутафилдун аз измор мустафилдун шавад ва
мафилотун аз асб мафилдун шавад, хоҳ аз иттисоли як руки
ба руки дигар, масалан, дар баҳри рамал фоилотун фоилотун
сабаби охири руки аввал ва сабаби аввали руки сониро солим
дошта ту, фо гуй, ё нуни сабаби аввалро ҳазф карда ту, фо
хосил кунӣ, ё алифи сабаби сониро дур карда ту, фа хонӣ. Ин
ҳар се суврат маъбари муоқабат ва қои нест, ки ту, фа гуй,

ҷаро ки тафъило ба ҳазфи ҳарфи дуваули ҳар ду сабаби мазкур
мунҷар ба фосилди кубро мешавад ва арӯзи ниро сақил мепи-
доранд. Муоқабат дар мадийд, мунсарих, рамал, воғир, ҳазач,
халиф, тавийл, комил ва мучтасс меояд, дар комил ва воғир
ба шарте ки музмар ва маъсуб бошад.

МУРОҚАБА. Муроқабат дар лугат бо яқдигар нигоҳбонӣ кардан,
ба истилоҳ маан ҳазф накардани ду сабаби халифиро мафилдун
ва мафилдун ва мустафилдунро гуй. Дар мувоқиқа, дарийб ва
қадийд муроқабат лозим аст ва дар сариъ ва мунсарих голиб дар
баҳри халиф муроқабат қои.

МУКОНАФА. Муконафа дар лугат фаро гирифтани яқдигарро ва
ба истилоҳ дар сариъ, мунсарих, басийт ва раҷаз се ҳол қои
доштан аст, яъне дар ин бухур қои аст, ки ҳар ду сабаби халифиро
фиҷиро маан саломат доранд ё маан ҳазф кунанд, ё якеро сало-
мат ва якеро соқит кунанд.

Бидон ки иллат қимти иллат ва ба истилоҳ аз аввал ё аз охи-
ри руки ғайри зихофоти мазкура қиме нем кардан ё зидд намуна
аст. Пас аз он қимла он чи дар охири зидда шавад ин аст, аввал:

ИЗОЛАТ. Изолат дар лугат ба маънои домен дароз кардан ва
дар ин ҷо як зидд дар ватади маҷмӯъ, ки дар охири руки бошад,
зидда кардан аст пеш аз соқит, чунончи, дар мутафилдун мутафо-
илон ва дар фоилдун фоилон ва дар мустафилдун мустафилон ме-
шавад. Ва ин дар раҷаз, мутадорик, басийт, комил, сариъ, мун-
сарих ва муҷтазаб воқеъ мешавад ва дар арӯз ва зарб бештар
вуқуъ меёбад ва дар ҳашв камтар ва дар садр ва ибтидо маъмун.

ТАСБИҲ. Тасбиҳ дар лугат тамом кардан аст. Дар ин ҷо як
алиф дар охири сабаби халифиро, ки дар арӯзу зарб воқеъ бошад,
зидда кардан аст, чунончи, дар мафилдун мафилон ва дар фоило-
тун фоилотон, пас манқул шавад ба фоилдун ва дар мафилдун
мафилдун шавад. Ва ин дар ҳазач, рамал, музориъ, мутақориб,
мадийд, тавийл ва мучтасс имкони вуқуъ дорад.

ТАРСИЛ Тарсия дар луват доман кашидан ва дароф кардан ва дар ин ҷо бар ватади маҷмуъ, ки дар арӯз ва зарб воқеъ мешавад, сабаби ҳафийф зомид кардан аст. Чун мутафойлунро муррафал намоянд мутафойлун тун шавад, ба мутафойлотун манқул гардад. Чун мустафйилунро муррафал кунанд мустафйилун тун шавад, ба мустафйилотун манқул гардад. Ва ин дар баҳри араби мухтассс ба баҳри комил аст ва дар раҷаз низ ояд ва он чи аввали афойл зиеда кунанд.

ҲАЗМ Ҳазм дар луват ҳалқа дар бинии шутур ва ғайра кардан аст. Дар ин ҷо як ҳарф ё ду ҳарф ё се ҳарф ё чаҳор ҳарф зиеда кардан аст ва дар тақтиб шумор намекунанд. Ва он махсуси ашори араб бошад. Ва қудамо дар форсӣ ба як ҳарф овардаанд ва мутааххирин истемол накунанд. Ва аз ҷумлаи илал он чи аз охири афойл соқит шавад, нӯх аст:

1. **ҲАЗФ** Ҳазф дар луват андохтан. Дар ин ҷо исқоти сабаби ҳафийф аст аз охири рӯки. Пас дар фаувлун фаув ва дар фойллотун фойло ва дар мафойлун мафойл бимонад. Аввалро ба фаал, сониро ба фойлун ва солисро ба фаувлун манқул мекунанд. Ҳазф дар рамал, тавийл, мутақориб, муҷтассс, мадийд, ҳазоҷ ва ҳафийф меояд.

2. **ҚАТФ** Қатф дар луват буридани хӯшаи ангур ва ғайра. Дар ин ҷо исқоти сабаби ҳафийф аст аз охири моқабли он сокин кардан. Чунончи, аз мафойлатун мафойл мемонад, фаувлун ба ҷояш ниҳанд. Ин махсуси баҳри воғйр аст.

3. **ҚАСР** Қаср дар луват кӯтоҳ кардан аст. Дар ин ҷо исқоти ҳарфи сокин аст аз сабаби ҳафийфе, ки дар охири рӯки бошад ва моқабли он сокин кардан аст. Чунончи, аз фойлотун фойлот, пас фойлон ба ҷои он ниҳанд ва аз фаувлун фаувл ва аз мафойлун мафойл мемонад.

4. **ҚАТЪ** Қатъ дар луват ба маънои буридани аст. Ва дар ин ҷо исқоти як ҳарф аст аз охири ватади маҷмуъ ва моқабли онро

сокин кардан аст. Чунончи, аз мустафйилун мустафйил бимонад, мафувлун ба ҷояш ниҳанд ва аз мутафойлун мутафойл мемонад, ғашлотун ба ҷояш ниҳанд ва аз фойлун фойл мемонад, фаълун ба ҷояш ниҳанд. Аммо дар "Музҳиб"-и Насируддини Тусӣ аз атбози қатъ дар фойлотун чунон аст, ки сабаби ҳафийф аз охири бияндованд ва аз ватади маҷмуаш ҳарфи сокинро исқот намуда, моқабли ӯро сокин гардонанд. Дар он суврат низ фойл мемонад ва манқул ба фаълун мешавад. Чунончи, дар фойлун гуфта ояд. Ва ин дар баҳри раҷаз, комил, рамал, мутақориб, басийт, мадийд, сариз, ҳафийф, муҷтассс ва муҷтазаб вуқӯъ ёбад.

5. **ҲАЗАЗ** Ҳазаз дар луват кӯтоҳ шудан аст. Дар ин ҷо исқоти ватади маҷмуъ аст аз охири рӯки. Пас дар мустафйилун мустафй ва дар фойлун фо ва дар мутафойлун мутафо мемонад. Аввалро ба фаълун ва сониро ба фаъ ва солисро ба фаълун манқул мекунанд. Ва ин тағйир дар баҳри комил, раҷаз ва мутақориб бештар ояд.

6. **САЛМ** Салм дар луват гӯш аз бун буридани аст. Дар ин ҷо исқоти ватади мафруқ аст аз охири рӯки мафувлоту. Дар ин суврат мафув мемонад ва манқул ба фаълун мешавад. Ва ин дар баҳри сариз, мунсарих ва муҷтазаб меояд.

7. **ВАҚФ** ва он дар луват ба маънои истодан аст ва дар ин ҷо сокин кардани "то"-и мафувлотуро гӯянд. Дар ин суврат манқул ба мафувлон мегардад. Ва ин тағйир дар се баҳр ба вуқӯъ меояд: Сариз, мунсарих ва муҷтазаб.

8. **ҚАСФ** ва он дар луват буридани пошнаи шутур аст ва дар ин ҷо суқоти ҳарфи ҳафум. Чунончи, аз мафувлоту мафувло бимонад, мафувлун ба ҷояш оранд. Вақф, ва қасф дар баҳри сариз, мунсарих ва муҷтазаб меояд.

9. **БАТР** Батр дар луват буридани думро гӯянд ва аз бех баркандан аст. Дар ин ҷо иҷтимои салм ва ҳазф дар рӯки мафувлун ва иҷтимои қатъ ва ҳазф дар фойлотун ва иҷтимои ҳарм ва ҷабб дар мафойлун. Чунончи, дар фаувлун фаъ ва дар фойлотун фаълун

бадал аз Ҷош ва мафойлун Ҷаъ, бадал аз Ҷо оранд. Ва ин ба Саҳри мутақориб, ҳазач, рамал, музорӣ, муҷтасс ва ҳафийф оянд. Ҷаззе рукнеро, ки дар ӯ ботр воқеъ шавад, мулаққаб бо Ҷотр кунанд. Ҷаззе мақтуъ ва маҳзӯф ва баъзе ахрам ва маҷбуоб номанд.

Аз ҷумлаи илал он чи аз аввали руки соқит шавад, даҳ аст:

1. ҲАРМ. Ҳарм дар луғат шикафтани парраи бинӣ. Ва дар ин ҷо исқоти ҳарфи аввал аз ватади маҷмуъ, ки дар рукии аввал оянд. Ва ин тағйир агар танҳо дар мафойл бошад, ба номи худ аст, яъне ҳарм гӯянд. Ва он соқит қардани мими мафойлун аст, Ҷошдун менад, маъбулдун ба ҷояш оранд ва дар ҳазач ва музорӣ уфтад. Ва илло дар ҳар мавзее мулаққаб ба лақаби хос мешавад. Масалан, агар Ҷауздунро танҳо ҳарм кунанд, аслам гӯянд ва бо қабз асрам номанд ва қис ало ҳозо /Сар ҳамин хис кун/.

2. САЛМ. Салм дар луғат раҳна қардан аст. Дар ин ҷо ҳарфи аввал аз рукии Ҷауздун афқандан аст, уздун бимонад ва бадал он Ҷаъдун оранд.

3. САРАМ. Сарам дар луғат шикастани дандони пеш аст. Дар ин ҷо иҷтимои ҳарм ва қабз дар Ҷауздун, яъне Ҷо ва нун онро соқит кунанд уви мемонад, Ҷоъ ба ҷояш ниҳанд ва асрам номанд. Ин ҳар ду дар тавил ва мутақориб уфтад.

4. БАТАР. Батар Сурида шудан ва баргаштани палак ва дар ин ҷо иҷтимои ҳарм ва қабз дар мафойлун, яъне ҳарфи аввал ва панҷуми онро соқит қарда Ҷошдун кунанд ва аштар номанд.

5. ҲАРБ. Ҳарб вафрон шудан ва дар ин ҷо иҷтимои ҳарм ва қабз дар мафойлун, яъне баъди суқути ҳарфи аввал ва ҳафтум Ҷошдун бимонад маъбулду ба ҷояш ниҳанд. Аштар ва ахраб ҳар дар ҳазач ва музорӣ уфтад.

6. ҶАЗЕ. Шикасташох ва дар ин ҷо омадани ҳарм дар мафойлатун, яъне ҳарфи аввал соқит кунанд ва муҷтайдун ба ҷои мафойлатун оранд ва Ҷазо номанд. Ин махсус ба воқеъ аст.

7. ҚАСАМ. Қасам дар луғат ба маънои шикастакандон ва дар ин ҷо иҷтимои ҳарм ва асб дар мафойлатун, яъне ҳарфи аввали онро соқит қарда, ҳарфи панҷумро сокин кунанд Ҷошдун менад, маъбулдун ба ҷояш оранд ва ақсам номанд.

8. ҶАМАМ. Ҷамам бенайза шудани мард дар ҷанг. Ин ҷо иҷтимои ҳарм ва ақд дар мафойлатун, яъне ҳарфи аввал ва панҷумро соқит кунанд, Ҷошдун бимонад, Ҷошдун ба ҷои он ниҳанд ва аҷамм гӯянд.

9. АҚС. Ақс дар луғат печидани мӯи қулола аст. Дар ин ҷо иҷтимои ҳарм ва нақс, яъне аз мафойлатун ҳарфи аввал ва ҳафтум соқит қардан ва панҷумро сокин намудан. Чунончи, маъбулду манқул аз Ҷошлоту шавад ва ақс номанд. Ин ҳаҷор хосси Саҳри вофиранд.

10. РАҶЪ. Раҷъ дар луғат ба маънои бардоштан аст. Дар ин ҷо исқоти як сабаби ҳафийф аст аз ҷузъе, ки дар аввали ӯ ду сабаби ҳафийф бошанд, чунончи, дар муҷтайдун Ҷошдун бадал аз тафилдун оранд ва дар маъбуллоту маъбулду, бадал аз уҷлоту оранд ва марҷуъ номанд. Дар Саҳри мунсарих ва речаз месанд.

МУРАККАБОТИ ҶАДИДА

Мураккаботи ҷадида, таркиботи нав, пайвастагиҳои тоза, ки мутааххрин баъд аз Халил ибни Аҳмад истихроҷ қардаанд:

1. ҶАББ. Ҷабб ҳасий қардан, яъне ахта қардан. Дар ин ҷо ду сабаби ҳафийф аз охири мафойлун дур қардан, яъне чун аз мафойлун ийдун дур кунанд мафо боқӣ менад, бадалаш Ҷау оранд.

2. ҲАТМ. Ҳатм дар луғат дандон аз бун шикастан аст. Дар ин ҷо иҷтимои ҳазф ва қаср, чун мафойлдунро дун аз ҳазф ва ё бо ҳаракати моқабл аз қаср бияфтад, мафоъ бимонад, ба Ҷау бадал кунанд.

3. ЗАЛАЛ. Залал дар луғат бегӯштии рон. Дар ин ҷо иҷтимои ҳарм ва ҳатм, чун аз мафойлун "мим" ва "нун" ва ё бо ҳаракати моқабл дур шавад, Ҷоъ бимонад. Ва ин ҳар се, яъне ҷабб, ҳатм ва залал дар ҳазач ва музорӣ уфтад.

4. ХАЛЪ. Халъ дар дурат берун кардани қома ва дар ин чо иҷтимои хаси ва қатъ. чун мустафилдунро хаби кунанд, мафойлдун шевад, баъдаҳу аз мафойлдун ба қатъ фаувлун гардад ва чун дар фойлдун ин ҳар ду амал кунанд фаул метардад.

5. ЧАҲЪ. Чаҳф дар дурат нуқсон кардан ва дар ин чо аз фойлдон хаби карда фойлотун кунанд ва боз файлоро, ки фойлаи сургост, соқит кунанд, тун бимонад, фаъ ба қоши ниҳанд ва маҳҷуф гунанд.

6. РАЪЪ. Раъ дар дурат ба маънои чор судан аст. Дар ин чо иҷтимои хаси, қатъ ва ботр дар фойлотун, яъне ҳазф намудани алифи Ю ва тун ва алифи ило. Рас фаал бимонад ва дар рамаи ва музорӣ ояд.

7. НАҲЪ. Наҳр гулӯ суридан; дар ин чо исқоти ҳар ду сабаб ва тои маъбулоту аст. Чун до бимонад фаъ бадалаш оранд ва маҳҷур гунанд. Ва ин ба сариъ ва мунсариҳ ва муқтазаб ояд.

8. ЧАЛЪ. Чалъ дар дурат бинӣ, гӯш ва даст суридан аст. Дар ин чо исқоти ҳар ду сабаби хафиф аст аз маъбулоту ва соқит кардани то аст. Чун лот бимонад фой бар қоши ниҳанд ва маҷдуъ номанд. Ва ин дар баҳри сариъ, мунсариҳ ва муқтазаб ояд.

ФУРУИ БАЪЗЕ АФОИЛИ СЕРИСТЕЪМОЛ

I. ФУРУИ МАФОИЛУН

1. мафойлон / у = - - - / - мусаббар.
2. мафойлун / у = у = / - мақбуз.
3. мафойлӯ / у = - у / - мақбуф.
4. мафъувлун / = = = / - ахрам.
5. мафъувлу / = = у / - ахраб.
6. фойлун / = у - / - аштар.
7. фаувлун / у = - - / - маҳҷуф.
8. мафойл / у - - - / - мақсур.
9. фаувл / у = / - аҳтам.

10. фаал / у - / - мақсуб.
11. фой / - - - / - азалл.
12. фаъ / - - - / - астар.
13. фойлон / - у - - / - мақбузи мусаббар.
14. мафъувлон / - - - - / - ахрами мусаббар.
15. фойлон / - у - - / - аштари мусаббар.
16. фаувлон / у - - - / - маҳҷуфи мусаббар.

II. ФУРУИ ФОЙЛОТУН

1. фойлийён / - у - - - / - мусаббар.
2. фойлотун / - у - - - / - маҳҷун.
3. фойлоту / - у - у / - мақбуф.
4. файлоту / у - у - у / - маҳҷул.
5. фойлун / - у - - / - маҳҷуф.
6. фойлон / - у - - / - мақсур.
7. файлон / у у - - / - маҳбуни мақсур.
8. фаълун / - - - - / - астар, баъзе мақтуъ ва маҳҷуф номанд.
9. мафъувлун / - - - - / - мушаъас.
10. фаълон / - - - - / - мақтун музаббар.
11. фаал / у - - - / - марсубъ.
12. фаъл / у - - - / - маҳҷуф.
13. расъ / - - - - / - маҳҷуфи мусаббар.

III. ФУРУИ МУСТАФИЛУН

1. мустафилон / - - у - - / - музол.
2. мафойлун / у - у - - / - маҳбун.
3. мафойлон / у - у - - / - маҳбуни музол.
4. фаълун / - - - - / - маҳҷуз.
5. фаъ / - - - - / - маҳҷузи маҳҷуф.
6. муфтаилун / - у у - - / - матвий.
7. муфтаилон / - у у - - / - матвии музол.
8. мафъувл / - - - - / - мақтуъ.

- 9. фаувлун / у -- / - мухаллаъ.
- 10. фаалатун / у у у -- / - махбул.
- 11. фойлун / - у -- / - марфуъ.
- 12. фойлон / - у -- / - марфуи музоли.
- 13. мустайлон / -- у -- / - мурафал.

4. ФУРУИ МАЪЪУБИ

- 1. маъфойлу / у -- у -- / - махсун.
- 2. маъфойл / у -- -- / - махсуни мавкуф.
- 3. маъфоту / - у - у / - матвий.
- 4. маъфот / - у -- / - матвий мавкуф.
- 5. маъфоту / у у - у / - махбул.
- 6. маъфот / маъбули мавкуф.
- 7. маъфувлон / -- -- -- / - мавкуф.
- 8. маъфувлун / -- -- -- / - махсуф.
- 9. маъфун / - у -- / - матвий махсуф.
- 10. маъфувлун / у -- -- / - махсуни махсуф.
- 11. маъфун / -- -- / - аслам.
- 12. маъф / -- -- / - махсуф.
- 13. маъф / -- -- / - махсур.
- 14. маъфувлу / -- -- у / - марфуъ.

5. ФУРУИ ФАУВЛУН

- 1. фаувлон / у -- -- / - мусаббар.
- 2. фаувлу / у - у / - мақбуз.
- 3. фаувл / у -- / - мақсур.
- 4. фаал / у -- / - махзуф.
- 5. фаълун / -- -- / - аслам.
- 6. фаълон / -- -- / - аслами мусаббар.
- 7. маъф / -- -- / - асрам.
- 8. маъф / -- -- / - абтар.

6. ФУРУИ ФОЙЛУН

- 1. фойлун / у у -- / - махбун.
- 2. фаълун / -- -- / - мақтуъ.
- 3. фаал / у -- / - махбуни мақтуъ.
- 4. маъф / -- -- / - махзуз.
- 5. фаълон / -- -- / - музоли.

АЛОМАТ ВА СХЕМАИ НАМУДУҶИ МАЪМУЛИ ФУРУЪ

- 1. Мафойлон / у -- -- -- / - мусаббар.
- 2. Мафойлун / у - у -- / - мақбуз.
- 3. Мафойлу / у -- у -- / - мақбуф.
- 4. Мафойл / у -- -- / - мақсур.
- 5. Мафувлун / -- -- -- / - ахрам.
- 6. Мафувлу / -- -- у / - ахраб.
- 7. Фаувлун / у -- -- / - махзуф.
- 8. Фойлун / - у -- / - аштар.
- 9. Фаал / у -- / - мақбуб.
- 10. Фаувл / у -- / - аҳтам.
- 11. Маъф / -- -- / - абтар.
- 12. Маъф / -- -- / - азали.

Аз аломат ва схемаҳои мазкур чунин натиҷа бар меояд, ки ҳар як муаллим, хонанда, мухлисони шеър бояд вази арӯро амиқ до-
нанд, дуруст аз ёд карда, ифоданок хонанд. Вале, афсӯс, ки баъ-
зе муаллимон хонандагонро бо тарзи саҳеҳ ва ифоданок хондани
шеър ва дуруст навишти он шарҳ накарда, хондан ва ҳифз кардани
онро талаб мекунанд. Чун аз он ки шеър аз ёд карда шавад, бо хо-
нандагон доир ба тарзи хониш, навишт, вази, зиҳоф, фурӯъ, теҳ-
тиъ ва порчаҳои тараннумии он сӯҳбат гузаронидан лозим аст. Ха-
минро ҳам бояд дар хотир нигоҳ дошт, ки хониши бурро ва ифодано-
ки асарҳои бадеӣ, синоати адабӣ дар баробари қушодани мазмун ба
равшан кардани ғоя ва хусусиятҳои бадеии асар ёрӣ расонида, ҳам-
чун воситаи баланд бардоштани маданияти нутқ роли бусурғ мебозад.

Талабагон ва ҳатто баъзе муаллимон ҳам аз сабаби надонистваи қоидаҳои арӯз кӯтоҳ ва ё дароз талаффуз шудани баъзе калимаҳо /сабаб, батад, ғуруӯ, имола ва зиҳӯф/-ро наметонанд. Ифоданон хонда, дараҷаи кашшокии талаффузи калима ба хусусияти овозҳои садоники ҳамон калима вобаста аст. Ин хусусиятҳоро ба назар гирифта, шеърро тавре бояд хонд, ки вази дуруст, оҳанг ифоданок шавад, сомеъ лаззат мебарад, ба шунаванда руҳ мебахшад. Аммо кӯтоҳ талаффуз шудани калима ё худ ҳаҷо ба ваъзии шеър ҳалал мерасад, ғушхарош ва ба сомеъ нафрат меангезад. Чунончӣ:

Ин баҳри ҳаёлот баҷсоъ-анҷом.
К-аз дурри саноеъ аст бо зебу низом.

Онро ту "Баҷсоъ-ус-саноеъ" кун ном,
Созаъ ба атои ҳақ, Атои, чу тамом.

Агар мо "Баҷсоъ-ус-саноеъ"-ро "Баҷойиу-с-санойиъ" ё кӯ "Баҷойиуссанойиъ" нависем, аз сактаву канда-канда ғушхарош хондан ҳалос мешавем ва сомеъ ҳам лаззат мебарад. Чунончӣ:

Ин баҳри ҳаёлоти баҷойиъанҷом.
К-аз дурри санойиъ аст бо зебу низом.

Онро ту "Баҷойиу-с-санойиъ" кун ном,
Созаъ ба ато ҳаққи Атои чу тамом.

/АТОУЛЛОҲ ХУСАИНИ/

Инчунин шеъри зеринро низ аз назар гузаронем:
... Ҳаёли хос бошад, холи рӯи шоҳиди маъни,
Чу хол андак ғитад бар руҳ, диҳад ҳусни фаровонаш,

В-гар ғиҷраъ зи бисъёри ҳама руҳсори шоҳидро,
Миёни содирӯҳсорон сияҳрӯи расад з-онаш.

Бино бар ваъзии арӯз ва риояи ҳатти он бояд чунин навишта ва хонда шавад:

... Ҳаёли хос бошад, холи рӯи шоҳиди маъни,
Чу хол андак ғитад бар руҳ, диҳад ҳусни фаровонаш.

Ва гар ғиҷраъ зи бисъёри ҳама руҳсори шоҳидро,
Миёни содирӯҳсорон сияҳрӯи расад з-онаш.

Зеро ки дар ваъзии ҳазаҷи мусаммани солим: мафойлун, мафойлун, мафойлун, мафойлун сабт шудааст.

Ҷобаҷогузори арқону авзони мураббаъ, мусаддас, мусамман ва муставад чунин аст:

1. Садр арӯз,
Ибтидо зарб.
2. Садр ҳашв арӯз,
Ибтидо ҳашв зарб.
3. Садр ҳашв ҳашв арӯз,
Ибтидо ҳашв ҳашв зарб.
Ибтидо ҳашв ҳашв зарб.
4. Садр ҳашв ҳашв ҳашв,
Ибтидо ҳашв ҳашв арӯз.
Ибтидо ҳашв ҳашв ҳашв,
ҳашв зарб.

Масалан барои мисол шеъри "Суруши Сталинград"-и Муъмин

Қаноатро гирем: Миёни ҳалқаи оҳан,
Миёни ҳалқаи отаи.

Барои муайян намудани ваъзии байт, ӯро ифоданок хондан лозим ва ба рӯкнаҷо ҷудо кардан лозим меояд. Масалан:

1 2
О Ми-ё-ни-ҳа-қ / қа-йи-о-ҳа-н
3 4

Ми-ё-ни-ҳа-қ / қа-йи-о-ҳа-н

у - - - / у - - -

у - - - / у - - -

Мафойлун / мафойлун

Мафойлун / мафойлун

Дар ин байт маълум мешавад, ки рӯкнаҷо яқум ва саввум садр ва ибтидо, дувум ва чаҳорум арӯз ва зарб мебошад.

Байти мазкур бар ваъзии ҳазаҷи мураббаъ солим навишта шудааст, зеро ки мафойлун дар байт чаҳор бор такрор шудааст.

Ё ки байти зерини М. Қаноатро аз назар гузаронем:

Даҳи хондаи кишвар,
Даҳи рондаи кишвар.

Аз ин схема ва аломатҳои мазкур маълум мешавад, ки руқиҳои якум ва панҷум садр ва истидо, чаҳорум ва ҳаштум аруз ва зарб боқӣ ҳама шавӣ аст.

Қазачи мусаммани аҳраби маъруфи маҳзӯф:

Раҳ ёрғи дар ваҳи торик давидӣ.

Ҷангоми сахар чун шафқи сурх дамидӣ.

/И. ТУРСУНЗОДА/

Шеъри мазкурро тавре бояд хонд, ки вази саҳеҳу оҳанг ифода-
нок шавад. Кӯтоҳ талаффуз шудани калима ё худ ҳиҷо ба вази
шеър ва ифоданок хондани он ҳалал мерасонад.

Дар байти мазкур ба шеър аз "раҳ ёрғи", "торик давидӣ" ва
"сурх дамидӣ" боқӣ калимаҳо муътадил, раван хонда мешаванд. Ле-
кин дар хоники калимаҳое, ки дар зераш ҳат кашида шудаанд, ҳам
фосила ва ҳам қадре кашиннокӣ мушоҳада мешаванд, яъне ба вази
арӯз хонданро тақозо мекунад.

Дар сатрҳои зерини шеъри бахшида "Ба В.И. Ленин" чунин ҳи-
ҷоҳо қадре кашиннок талаффуз мешавад, яъне дар асоси вази
арӯз раван ва ифоданок хонда мешавад:

Раҳ-ё-ғи / ги-в-дар-ша / ба-ва-ри-ки / да-вий-ди,
Ҷан-го-ми / са-хар-чун-ша / ша-қи-сур-хи / да-мий-ди.

-- у / у -- у / у -- у / у --
-- у / у -- у / у -- у / у --

Маъъувду / маъойилу / маъойилу / фаувлун
Маъъувду / маъойилу / маъойилу / фаувлун

Дар натиҷаи кашиннок, дар асоси вази аруз ифоданок талаф-
фуз кардани ҳиҷоҳои мазкур на танҳо як ҳиҷо дароз, балки яку-
ним ҳиҷо -- як ҳиҷо дарозу як кӯтоҳ / - у / - ро ташкил карда-
анд. Дар шеър калима ва ибораҳоро ба руқиҳо ҷудо карда, баъзе
ҳарфҳоро аз калимаи оянда гирифта, бо тақозои вази ба ҳам васл
мекунад. Маънои дуравии "васл" пайваст кардан аст. Васлшавии
калимаҳо, ё ки ҳарфҳо дар байти зерин ба назар мерасад:

Дар ҳасм, ки оташ ба сари ранҷбарафрӯхт.
Ҳоккистар аз он монду дар оташ худӣ ӯ суҳт.

1 2 3 4
Дар-ҳас-ми / ки-о-таш-ба / са-ри-ран-чу / ба-раф-рӯхт.
5 6 7 8
Хо-кис-та / ра-зон-мон-ду / да-ро-таш-ху / ди-ӯ-суҳт .
Маъъувду / маъойилу / маъойилу / фаувлун
Маъъувду / маъойилу / маъойилу / фаувлун
-- у / у -- у / у -- у / у --

Аз ин схема ва аломатҳои маълум мешавад, ки руқиҳои якум ва
панҷум садр ва истидо, дуюм, шаҳум, сазм ва ҳафтум ҳама, чаҳо-
рум ва ҳаштум аруз ва зарб мебошад.

Довим дониستم, ки абъёти мазкурро қадре шарҳ диҳем:

Дар ин шеъре, калимаҳавзи ба ҳарфи садонок сар мешаванд, ҳу-
сусияти ба худ хос доранд: "афрӯхт", "аз", "он" ва "оташ" бо ка-
лимаҳое, ки бо ҳамсадо тамом шудаанд: "ранҷбар", "ҳоккистар",
"зон" ва "дар" ҳамроҳ хонда шуда, дар натиҷа ҳиҷоҳои дарози ка-
лимаҳои якум ба ҳиҷоҳои кӯтоҳ мубаддал гашта, ҳамсадои охиринаи
онҳо ба калимаҳое, ки баъди онҳо омадаанд ва бо ҳарфи садонок
сар шудаанд, пайваст хонда мешаванд.

Дар байти мазкур калимаи "ранҷбар", ки аз ҳиҷоҳои / - у - /
фоидаи иборат аст, бо калимаҳои "афрӯхт", ки ду ҳиҷо дароз
/ - - / ташкил ёфтаанд, пайваст хонда мешавад. Чунинчӣ:
"ранҷбарафрӯхт". Дар натиҷа ҳамсадои охиринаи калимаи "ранҷбар"-
"р" ба калимаи "афрӯхт" гузашта, ҳиҷоҳои он ба ин тартиб дароз
мегирад: - у у .. Дар сатри дуюм калимаҳои "дар", "оташ" низ
ҳамин тавр пайваст хонда мешаванд ва калимаи "дар", ки / ар ҳи-
ҷо дарозро ташкил мекунад, ба ҳиҷоҳои кӯтоҳ / у / бармегардад
ва калимаи "дароташ" / у - - / як ҳиҷоҳои кӯтоҳ ва ду ҳиҷоҳои да-
розо ташкил мекунад.

Дар мисраи дуюми ин байт боз як ҳодисаи аҷиб ҳаст, ки онро
на ҳамаи хонандагону донишҷӯён сарфаҳм мераванд. Чунинчӣ, калि-
маи "ҳоккистар" аз се ҳиҷоҳои дароз / - - - /, калимаи "аз" аз як

ҳиҷои дароз / - / ва калимаи "он" низ аз як ҳиҷои дароз / - / иборат аст. Ҳас, ҳамаи ин калимаҳо ҳиҷоҳои дарозро ташкил кардаанд. Вале вази шеър талаб мекунад, ки ҳиҷоҳои саввуми калимаи "хокистар" ва пешоянди "аз" ҳиҷои кӯтоҳ шуда оянд. Тавре хондан мумкин аст, ки ин ҳиҷоҳои дароз ба ҳиҷоҳои кӯтоҳ тақдир ёфта, вази баён расо шавад. Дар натиҷаи пайваст хондани калимаҳои "хокистар", "аз", "он" - "хокистаразон" аз калимаи "хокистар" ҳамсадои охири он-овези "р" ба пешоянди "аз" ва ҳамсадои калимаи "аз"-овези "з" ба калимаи "он" мегузарад ва дар натиҷаи ин се калима ин тавр хонда мешавад: "хо-кис-та-ра-зон". Ҳамин тавр, дар натиҷаи якҷоя талаффуз шудани се калима ба ҳиҷои панҷ ҳиҷои дароз / - - - - / се ҳиҷои дарозу ду ҳиҷои кӯтоҳ (рус - тафсилатун / - - у у - / ба вуҷуд омада, шеър салосу равону ғавсӯ хонда мешавад.

Мисолҳо барои кори мустанадаи хонандагон.

1. Дар сиёсат хари Исо ҳама ҷо раҳбари ӯст,
дар ки дар дасти мударрис бузи Аҳмад бошад.

/А. ДОҲУТИ/.

2. Ҳисору духтари худро шарафи кор омӯз,
То бидонанд, сувад муфтхури зиллату ор.

/А. ДОҲУТИ/.

3. "Доки пояшро на бояд пок кард,
Пок аз онбояд ки анхун хок кард.

/М. ГУРСУҶЗОДА/.

4. ...Сияё бедор шул, бедор
тарки хоб кард,

Ҳастиву дӯстиро
оқибат дарёё кард...

/М. ГУРСУҶЗОДА/.

5. Дидама дидори он дидори раъно кошӣ,
Дида равшан кардаме аз хоки он по кошӣ.

/А. ҚОШИ/.

ИСТИҚОТИ ДОИРАҶО ДАР СИСТЕМАИ-АРУҶ

Аз тарафи слимони аруҷӣ як қатор доираҳои тартиб дода шуда аст, ки онҳо аз баъзе ҷиҳатҳо ба ҳам шабоҳат доранд. Ҳаминро ҳам бояд дониш, ки баъзе аз баҳрҳои мунҷаки аз алоҳида аз баъзе дигар мешаванд ба сабаби он ки арқони ашарои мазкур ба тақдир ва таъхири асбоб ва автод ва ғавосили баъзе аз баъзе суварта дигар ҳосил мешавад.

Муаллифи "Итироҷи-арӯҷ" Муҳаммад Ғиёсуддин мегӯяд: Ҷалил ибни Аҳмад ва пайравони ӯ барои суҳулияти тафҳим интиқоли баҳрҳои аз якдигар панҷ доира ваъз намуда, барои ҳар доира исме муносиб муқаррар карда буд. Ғайрду форсиён як доираи "мунтазиз" афзада, ҳамагӣ шаш доира муқаррар кардаанд.

Адибони номӣ, мутахассисони илми аруҷ Навоӣ ва Ғобур интизонаи то асри XV мавҷуд бударо давом дода, доираи системаи аруҷро боз ҳам тақмил додаанд. Чунинчӣ, А. Навоӣ "доираи муқтасар" ва "доираи муқталифа"-ро эҷод карда бошад, Ғобур ба он боз "доираи муқталибаи музохафа" ва "доираи муқталибаи муқтара"-ро эҷод карда, адаби онҳоро ба нӯҳ расондааст. Чунинчӣ дар "Муқтасар" ном асраш тартиби онҳоро чунин сабт кардааст: 1. "Мутталифа", 2. "Муқталиба", 3. "Муқталибаи музохафа", 4. "Муқталибаи муқтара", 5. "Муқталифа", 6. "Муқталиба", 7. "Муқталиба", 8. "Мунтазиз" ва 9. "Муқталибаи солим". Ин тартибро муаллифи "Ғиёсул дурот" қадре тағйир додаанд. Чунинчӣ, ба тақдир ва таъхир аҷзҳои баҳри тавил, мадид ва басыт аз як доира истихроҷ мешавад.

1. Доираи муқталифа аз баҳрҳои тавил, мадид ва басыт иборат аст. Масалан, агар ғавдун мафойидунро чаҳор бор муқаввар бар хатти доира нависӣ ва аз ғавдун оғоз намой баҳри тавил ҳосил мешавад. Ва агар аз дун-и лағзи ғавдун оғоз кунӣ ва дун мафойидун ғаву чаҳор бор битӯӣ, бар вази чаҳор фоилотун фоилун мешавад, ки баҳри мадид ҳосил мешавад. Ва агар аз

ийлун шурӯъ намой ва чаҳор бор ийлун фаувлун мафо, бар вазни мустафийлун фойлун мешавад, ки баҳри басийт аст ва номи ин доираи мухталифа бошад.

2. ДОИРАИ МУЪТАЛИФА. Ба ихтилофи аркони субой ва хумосӣ ва баҳри вофир ва комил аз як доира аст, чи агар ҳашт мафозилатун бар хатти доира нависӣ ва аз мафо оғоз намой: баҳри вофир ҳосил мешавад. Агар аз илатун оғоз кунӣ ва илатун мафо чаҳор бор сикӯн, бар вазни мутафойлун мешавад, ки баҳри комил аст. Ва ин доираро синобар улҷат, иттиҳод ва аркон муъталифа номанд.

3. ДОИРАИ МУЪТАЛИФА. Ҳазаҷ, раҷаз ва рамал аз як доира аст, зеро ки агар мафсийлун чаҳор бор бар хатти доира нависӣ ва аз мафо оғоз кунӣ ҳазаҷ аст. Ва агар аз ийлун оғоз кунӣ ва ийлун оғоз кунӣ ва ийлун мафо хонӣ, бар вазни мустафийлун мешавад, ки баҳри раҷаз аст. Ва агар аз лун шурӯъ кунӣ ва лун мафо ий олӣ гӯн, бар вазни фойлотун тардаҷ, ки баҳри рамал аст. Ва номи ин доираи муъталифа бошад, ба сабаби ҷалби аркон аз доираи мухталифа мешавад.

4. ДОИРАИ МУЪТАЛИФА. Баҳри музорӣ, муқтазаб, муҷтасс ва мунсарих аз як доира берун оянд. Зеро ки агар ма фо ий лу, фо и ло ту, ма фо ий лу, фо и ло ту-ро як-як ва лу-лу ҳарф ҷудо-ҷудо бар хатти доира нависӣ ва аз илми мафойилу оғоз намой ва бар то-и фойлотуни дувум тамои кунӣ, баҳри музории мусаммани мақдӯф ҳосил мешавад. Ва агар аз ий оғоз кунӣ ва гӯн ий лу, фо и ло ту, ма фо ий лу, фо и ло ту, ма фо, бар вазни фойлоту муфтайлун, фойлоту муфтайлун мешавад, ки баҳри муқтазаби мусаммани матвий аст. Ва агар аз дом-и ма фо ий лу шурӯъ намой ва гӯн ла фо и ло ту ма фо ий, ла фо и ло ту ма фо ий, бар вазни мафойилун, фойлотун, мафойилун, фойлотун мешавад, ки баҳри муҷтасси мусаммани мақдӯф аст. Ва агар аз лоту оғоз кунӣ ва гӯн: ло ту ма фо ий лу фо и, ло ту ма фо ий лу фо и, бар вазни муфтайлун фойлоту, муфтайлун фойлоту мешавад, ки баҳри мунсарихи мусаммани

матвий аст. Ва ин доираи муқтазаби гӯянд, ваҷҳи тасмия интибоҳи мустафийлун ва фойлотун аст; мустафийлун ва фойлотуни муқтазаб чӣ аввал ва сонӣ ба муҷтасс, хафийф ва музорӣ тааллуқ дорад, саввум ва чаҳорум ба баҳрҳои дигар.

5. ДОИРАИ МУЪТАЛИФА. Ва сарӣ, ҷадийд, қарӣб, хафийф ва мушокил аз доираи муқтазаби ҳамма мусаллас бармеоянд, зеро ки муфтайлун ва лун, муфтайлун ва лун, фо и ло ту-ро лу-лу, як-як ҳарф ҷудо-ҷудо бар хатти доира нависӣ ва аз муфтайлун оғоз намой ва бар ло ту тамои сози, баҳри сарии матвий ҳосил мешавад. Ва агар аз фо-и муфтайлун шурӯъ намой ва гӯн: та и лун муфтайлун, та и лун муфтайлун, та и лун муфтайлун, та и лун фо и ло ту муфтайлун, бар вазни фойлотун, фойлотун, мафойилун мешавад, ки баҳри ҷадийди мақдӯф аст. Ва агар аз и лун муфтайлун ва лун оғоз намой ва биғӯн: и лун муфтайлун ва лун фо и ло ту муфтайлун, мафойилу мафойилу фойлоту мешавад, ки баҳри қарӣби мақдӯф аст. Ва агар аз то-и муфтайлун дувум оғоз кунӣ ва гӯн: та и лун фо и ло ту муфтайлун ва лун муфтайлун, бар вазни фойлотун, мафойилун, фойлотун мешавад, ки баҳри хафийфи мақдӯф аст. Ва агар аз ло ту оғоз намой ва биғӯн: ло ту муфтайлун ва лун, муфтайлун ва лун фо и, бар вазни фойлоту мафойилу мафойилу мешавад, ки баҳри мушокили мақдӯф аст. Аммо муқтазаби танҳо як доира дошт ва сиромунфариди мегуфтанд. Абулҳасани Аҳмад аз он баҳри муқтазаби истихроҷ намуда, доираи муқтазаби ном ниҳода, ба ин тарик, ки ҷунҷашт фаувлунро, масалан, бар хатти доира нависӣ ва аз фаув оғоз намой баҳри муқтазаби аст ва агар аз лун оғоз намой ва биғӯн: лун фаув бар вазни фойлотун мешавад ва он баҳри муқтазаби аст.

Ҳаминро ҳам бояд дар хошӣ нигоҳ дошт, ки тартиби доира ва баҳрҳои ва ҷойгиршавии баҳрҳои дар доираи ҳар забони арабӣ, форсӣ, тоҷикӣ ва ўзбекӣ тафовутҳо доранд. Чунинчӣ, дар "Муқтазаб"и Бобур ҷунҷашт сабт шудааст:

1. ДОИРАИ МУЪТАЛИФА аз баҳрҳои муқтазаби ва муқтазаби иборат.
2. ДОИРАИ МУЪТАЛИФА аз баҳрҳои раҷаз, рамал ва ҳазаҷ иборат.

5. ДИРАИ МУҶТАЛИҒАИ МУҶОҶАҒА аз баҳрҳои рамал, ҳазаҷ ва раҷаҷ иборат аст.
4. ДИРАИ МУҶТАЛИҒАИ МУҶТАРАА аз баҳрҳои ҳазаҷ, рамал иборат.
5. ДИРАИ МУҶТАЛИҒА аз баҳрҳои воғир ва комил иборат аст.
6. ДИРАИ МУҶТАЛИҒА аз баҳрҳои ~~муҷталиғи муҷталиғи муҷталиғи муҷталиғи муҷталиғи~~ тавийл, мадиғи, ариғи, басиғи ва амийғи иборат аст.
7. ДИРАИ МУҶТАЛИҒА аз баҳрҳои мунсариғ, музориғ ва муҷтасо иборат мебошад.
8. ДИРАИ МУҶТАЛИҒА аз баҳрҳои сариғ, қадийғ, ҳағийғ ва мушокил иборат мебошад.
9. ДИРАИ МУҶТАЛИҒАИ СОЛИМ аз доираҳои қадийғ, қарийғ, мунса-риғ ва ҳағийғ иборат аст.

Мо дар ин дастури методи аз "Қитобул коғийғ фил арузи вал қавағийғ" ном асари Ҳатибӣ Табриғӣ истиғода бурда, системаи доира ва вағи арузро ба ағтибор гириғта, тартиби баҳрҳоро низ риғи намудаем ва қисман тартиби доира ва баҳрҳои "Миғроҷул аруз"-и Муғаммад Ғиёсуддинро низ ба ағтибор гириғтем. Чунонҷи, доираи муғталиғи дар "Миғзонул авзон"-и Навоӣ аз баҳри музориғ оғоз шуда бошад, дар "Миғроҷул аруз"-и Муғаммад Ғиёсуддин доираи муғталиғиро аз баҳри тавийл оғоз намуда, бо баҳрҳои қадийғ ва басиғи ба иғтом расонидааст. Масалан, доираи муғталиғиро ги-рам, аз баҳри ҳазаҷ оғоз намуда, бо баҳри рамал ба анҷом мера-сонанд. Чунонҷи: Атоуллоғ Ҳусайнӣ дар "Бадойғус санойғ"-и ном асараш доираи муғталиғиро доираи муғталиғи номида, бо мисол со-бит кардааст:

Дило бас чанд аз ин савдои он дилдор парвардан,

Ди-ло-бас-чан / да-вин-сав-до / йи-он-дил-до / ру-пар-вар-дан
 Мағойғулун / мағойғулун / мағойғулун / мағойғулун

у - - - / у - - - / у - - - / у - - -

Дар вағи баҳри ҳазаҷи мусаммани солим дарҷ шудааст.

Бас чанд аз ин савдои он дилдор парвардан, дило,
 Бас-чан-да-вин // сав-до-йи-он / дил-до-ру-пар / вар-дан-ди-ло,

Муғтағийғулун / муғтағийғулун / муғтағийғулун / муғтағийғулун

- - у - - / - - у - - / - - у - - / - - у - -

Дар баҳри раҷаҷи мусаммани солим саёт шудааст.

Чанд аз ин савдои он дилдор парвардан, дило бас,

Чан-да-вин-сав / до-йи-он-дил / до-ру-пар-вар/дан-ди-ло-бас,

Ғойлотун / ғойлотун / ғойлотун / ғойлотун

- у - - / - у - - / - у - - / - у - -

Дар баҳри рамали мусаммани солим саёт шудааст.

Боз мисоли зеринро аз назар гузаронем:

Мақун бар ман, эй моғру ин ситамҷо,

Ма-қун-бар / ма-ней-мо / ҳи-ру-ин / си-там-ҷо,

Ғауғулун / ғауғулун / ғауғулун / ғауғулун,

у - - / у - - / у - - / у - -

Дар баҳри мутақориғи мусаммани солим саёт шудааст.

Бар ман, эй моғру, ин ситамҷо мақун,

Бар-ма-ней / мо-ҳи-ру / ин-си-там / ҳи-ма-қун,

Ғойлун / ғойлун / ғойлун / ғойлун

- у - - / - у - - / - у - - / - у - -

Дар баҳри мутақориғи мусаммани солим саёт шудааст.

Ин баҳрҳо дар "Миғзонул авзон"-и Навоӣ, "Бадойғус санойғ"-и

Атоуллоғ Ҳусайнӣ ва "Миғроҷул аруз"-и Муғаммад Ғиёсуддин як

хел саёт шудааст, тағовуте надоранд.

Мисолҳо барои қори муғтақилона:

Бувад бо наво аз навои Атоғи, мисол аз доираи муғталиғи.

Авзони ин баҳрҳоро муайян кунед.

Пора қунам дил ҳам зи ғам ман бе ёр, доираи муғталиғи.

Қунам дил ҳам зи ғам ман бе ёр пора,

Дил ҳам зи ғам ман бе ёр пора қунам,

Ҳам зи ғам ман бе ёр пора қунам дил,

Зи ғам ман бе ёр пора қунам дил ҳам,

Ман бе ёр пора қунам дил ҳам зи ғам,

Ле ёр пора қунам дил ҳам зи ғам ман.

ТАҚТИБЪ ВА ҚОИДАҲОИ ОН

Дар кайфияти тақтеъ ё ки тақтийъ. Бидон ки тақтийъ дар луғат пора-пора кардан аст. Ва ба истилоҳи арӯз аҷзои байти ҳар баҳро бо аҷзои афоиلى он баҳр, ки ин байт дар он аст, баробар намудан ба вачҳе ки ҳар мутаҳаррик дар баробари мутаҳаррик ва ҳар сокин дар муқобалаи сокин бибанд ва ихтилофи ҳаракоту оламот, ки замма, фатҳа, касра-пеш, забар, зер ва сокин бошад аз эътибор соқит аст. Чунончи, раҳишо бар вази фауълун ва сано гуфтав-ро бар вази мафойлун шуморанд. /Нигаред! сах. 47-48/.

Икк як дунё шарар дорад, намедонӣ магар,
Ин шарар, эй дид, хатар дорад, намедонӣ магар?

Эй санам, бо ин ҳаловат замза кардан бо рақиб,
Дар дили ошиқ асар дорад, намедонӣ магар?

Дар дили ман ҳар нигоҳи нози ту бо дийгарон,
Раҳнаҳо чун нештар дорад, намедонӣ магар? /А.ЛОҲУТИ/.

Агар ин аъётро ба тақтийъҳо ҷудо кунем, чунин шакл мегирад:

Ик-ку-як-дунъ / ё-ша-рар-до / рад-на-ме-до / ний-ма-гар,
Ик-ша-рар-ей / дил-ха-тар-до / рад-на-ме-до / ний-ма-гар?

Эй-са-нам-бо / ик-ха-ло-ват / нам-за-гар-дан / бо-ра-қиб,
Дар-ди-лий-о / шик-а-сар-до / рад-на-ме-до / ний-ма-гар?

Дар-ди-лий-ман / ҳар-ни-го-ҳий / но-зи-ту - бо / дий-га-рон,
Раҳ-на-хо-чун / не-ши-тар-до / рад-на-ме-до / ний-ма-гар?

Ин шеър дар баҳри рамали мусамманӣ маҳзӯф навишта шудааст.

Арӯзиёни пешин барои хондан - андоза намудани руқиҳои ашъори арӯзӣ шартан аз лафзи "Мафойлун" қолаб - шаклҳо сохтаванд, формулаҳо гуем ҳам мумкин.

Ҳаҷоҳи дароз ва кӯтоҳи руқиҳо бо овози ҳамин формула ва шаклҳои гуногуни он андоза карда мешаванд. Масалан: Агар байти зеринро ба руқиҳо ва тақтийъҳо ҷудо карда, таркиби ҳар як руқиҳо бо формулаи "Мафойлун" андоза кунем, чунин шакл мегирад:

Мисоли гул ба гулзори ҳаёти тоза хурсандам,
Ба бағту зиндагони хам беандоза хурсандам.

Ма-со-лий-гул / ба-гул-зо-рий / ҳэ-ё-тий-то / за-хур-сан-дам,
у - - - / у - - - / у - - - / у - - -
Ма-фо-ий-лун / ма-фо-ий-лун / ма-фо-ий-лун / ма-фо-ий-лун
Ди-бах-ту-зин / да-го-ний-хе / шу-бе-ан-до / за-хур-сан-дам
у - - - / у - - - / у - - - / у - - -
Ма-фо-ий-лун / ма-фо-ий-лун / ма-фо-ий-лун / ма-фо-ий-лун

Чуноне ки мебинем, тартиби ҳаҷоҳи ҳар як руқи ва тақтийъи ин байт бо таркиби овозҳои лафзи "Мафойлун" баробар мебошад. Ин навъ формула барои ба тақтийъҳо ҷудо кардани руқиҳо дар мисоли аҳамияти ниҳоятдараҷа қалон дорад.

Аз таркиб ва пайҳам такрори формулаи "Мафойлун", яъне /у - - - / ё ки бо роҳи иваз намудани мавқеи ҳаҷоҳи он мувофиқи қонунҳои арӯз /агар ба навишт ва талаффузи араби эътибор диҳем, бояд арӯз навештем/, шакл ва намудҳои мухталифи вази арӯзӣ пайдо мешавад, ки ҳар кадоми онҳоро "баҳр" мегӯянд. /Нигаред ба саҳифаҳои 47-59/.

Дар ашъори форсу тоҷикон асосан 14 баҳр серистеъмол буда, ҳар кадоми онҳо бо номи махсус талаффуз карда мешаванд. Чунончи:

1. Баҳри ҳазаҷ.	8. Баҳри муқтазаб.
2. - " - рақаз.	9. - " - мутаҳарриб.
3. - " - рамал.	10. - " - мутаҳаррик.
4. - " - сарийъ.	11. - " - ҳаийл.
5. - " - мунсарих.	12. - " - мушонил.
6. - " - ҳафийф.	13. - " - муқтасс /рақам 9/.
7. - " - музоръ.	14. - " - қарийб /рақ. 12/.

Мисолҳо барои кори мустаккилона:

1. Ба ӯ қон додаам, қонони ман дийгар чӣ меҳаҳад,
Зад оташ бар тани сӯзони ман, дийгар чӣ меҳаҳад?
2. Машнав аз балғу сужан, ман сустпаймон нестам,
Ҳастам андар ҷустуҷӯят, гар намедонӣ бидон.
/А.ЛОҲУТИ/.
3. Дар иқлими суҳан рӯзе, ки будам Толиби маънӣ,
Зимои ихтиёри мулки Омӯл буд дар дастам
/МИРЗО БОДИҚИ МУНШИ/.

4. Хусусан, Мунши маънивуофид,
Сипехри назиро субҳ аст Содиқ...

Ғазалҳо гуфта дар ҳар баҳр бисёр,
Маҳанноҳ аст дар иқлими гуфтор.

/МИРЗО СОДИҚИ МУНШИ/

5. Чу шишавӣ сухани аҳли дил, мағӯ, ки хатост,
Суханшинос найи, дилбаро, хато ин қост!

Ё ин ки:

Шоиронро аз шумора ровиён машар, ки ҳаст,
Ҷоли Илсо осмону ҷоли тӯти шохсор.

/САНОИ/

6. Чуз заминро ҳифз кардан аз балоҳои азим,
Аз барои насли инсон ҳеҷ дигар чора нест.

/М. ТУРСУНЗОДА/

7. Чун субинам ахтаре афтод аз саҳфи баланд,
Чун пайи ӯ дар шабони тор месӯзад дилам.

/ЛОИҚ/

8. Чӣ суд аз омаду аз рафтани он фарди беҳиммат,
Чӣ суд аз машъале, ки гирди худро мекунад равшан?

/ТУЛГУХСОР/

9. Ё афсари сулмо нагун хоҳам кард,
Ё дар сари ин ақида ҷон хоҳам дод.

/А. ЛОҶУТИ/

10. Саф бор мурда дар раҳи осоиши Ватан,
Боре барои дилхушӣ дил хун накардаем.

/ҚУТБИ КИРОМ/

11. Шинсои пучуди хештан шав,
Пас он гаҳ сарфарози анҷуман шав!

/АЗИЗИ НАСАФИ/

12. Дар ин дунё на танҳо бо адувон,
Зафар бар хештан ҳам қаҳрамонист.

/ЛОИҚ/

13. Сухан он аст, қ-аз шарораи шавқ,
Хотиреро шавад дарунафрӯз.

Шеъри бесӯз пухта нагӯн гуфт,

Э-он ки хом аст пухтаи бесӯз. /ХИСРАВИ ДЕҲЛАВИ/

АБДУРАЗЗОҚ ВАҲҶОБОВ дар бораи назм ва хониши бадеӣ сухан
ронда, шеъри "Возгашт"-и Мирзо Турсунзодаро соҳид оварда, ҷуғли
шарҳ додааст:

Мундариҷаи ғоявию бадеии матн, рӯҳия ва нияти бадеии адиб
низ маҳз туфайли хониши ифоданок, хониши санъаткорона, хониши
бадеӣ дастраси шунавандгон мегардад. Хониши ифоданок, ба ваз-
ни арӯз эътибор дода, санъаткорона иҷро кардан ба асар мазмун-
ҳои хос, тобишҳои маънавий, руҳ ва ба каломи шоир болу пар ме-
бахшад.

Мазмуни матн вақте ба шунаванда, таъсири эмоционалии месаҳ-
шад, ки агар худ хонанда онро бифаҳмад, лаззат барад. Бинобар
он аз рӯи матн ташкил намудани навъҳои кори мустанаълоние, ки
хонандагонро ба хониши бадеӣ тайёр менамояд, аҳамияти бузургӣ
илмӣ, адабӣ, эстетикӣ ва тарбиявӣ дорад.

Ғояи ҳаминро ҳам қайд кард, ки хониши бадеӣ, сухани тасви-
рии нависанда ва ё шоир аз хониши диалогҳо фарқ дорад. Одатан
нависанда ва ё шоир пеш аз он ки қаҳрамони худро ба тӯлтуғу
дарорад, яъне санъати ташхисро ба кор барад, хонанда ва соҳи-
онашро бо ҷои воқеа ва зоҳиру ботиқи қаҳрамон шинос менамояд.
Сухани тасвирии шоир ва нависанда бо суръат ва ба задалҳои мән-
тиқи рисоа карда, таъсирбахш хонда мешавад, то ки шунаванда он
манзара, лавҳаҳои ҳаёт ва сямои қаҳрамонро, ки муаллиф ба қал-
лам додааст, пеш назар оварад. Вале хониши диалогҳо вобаста
ба ҳолат ва рӯҳияи қаҳрамон хонда мешавад. Бинобар он иҷро
роҳ аз хонанда тайёрии ҳамаҷониба пухта ва рафтори эҷодӣ ме-
талабад.

Одатан хонанда ҳангоми хониши диалогҳо аз номи ин ё он қаҳ-
рамон сухан меронад. Бинобар он тайёрии ба рольҳо тақсими карда-
ни асар бадеӣ кори бадеӣ, эҷодӣ буда, дар ин ҳангом рӯҳия, хо-
лат ва хусусиятҳои педагогӣ, психологияи қаҳрамон омӯхта меша-
вад. Дар хониши бадеӣ чун актёр офаридани нақш барои хонанда

як навъ кори муस्ताқилона эҷодӣ ба шумор меравад.

Ҳисбатан ба наср хониши асарҳои манзума, аз он ҷумла шеърҳои лирикӣ, Сасо душвор ва заҳматталаб мешавад. Донишмандони тарақишхонӣ, вазни арӯз, авзони баҳрҳои соддаи зихофот, ҳаҷоҳон ва розу кӯтоҳи дохили арқон, ҳаҷоҳое, ки муттасил хонда мешаванд, ҳамчунин донишмандони ҷоя заде ва паузаҳои мантиқӣ хониширо ояллоӣ раван ва таъсирбахш мегардонанд.

Ҳамаҷунин вазни арӯз, воқиф будан аз усули хониши наср назми хониши осора бадеиро осон ва ғафсо мегардонанд. Чунинки, асарҳои эпикӣ /ҳикояву повесть, роман, афсонаву қиссаҳо/ ва ҳикояти вази ва тарзу оҳанги хониш ба ҳам қаробат доранд, бинобар он дар хониши ин гуна асарҳо хонандагонӣ синфҳои собо ба ташвиқҳо дучор намеоянд. Аммо хониши ашъор, аз ҷумла шеърҳои лирикӣ, лироэпикӣ, хеле заҳматталаб буда, аз хонанда ташвиқҳои ғайри мустақилона ва кори муштақилона эҷодиро талаб мекунад. Дар ташвиқ намунаҳои хониши бадеии шеърӣ ва ҷанлон қалон муқддатҳои дароз қор бурдан лозим меояд, зеро дар вақти хониши шеърҳои лирикӣ аз номи на фақат қаҳрамони лирикӣ, инчунин аз номи муаллифи асар низ сухан ронда мешавад. Ёкинобар он ба хонанда лозим меояд, ки хангоми ташвиқ ба хониши бадеӣ на фақат бо мазмун ва ғояи шеър шинос шавад, инчунин руҳияи қаҳрамони лирикӣ, маҳорат, ҳаҷонбинӣ ва идеали доирро эҳсос намояд ва онро туғайли хониши ифоданок ва санъаткорона дастраси сомон гардонад.

Дар осори лирикӣ ҳарчанд қаҳрамони лирикӣ типиконида шаванд ҳам, дар он хусусиятҳои ғарбии худӣ шоир ва ҳислатҳои наҷиби он низ ба андозае таҷассум мекунад. Хонанда инро бояд ба инобат гирад ва вақти хониш на фақат аз номи қаҳрамони лирикӣ, балки аз номи худӣ шоир низ муҳамама ронад.

Ҳамчунин, дар синфи X усули хониши бадеии шеърӣ Мирзо Турсунзода, ки "Бозгашт" ном дорад чун намуна нишон медиҳем.

Ҳамчун дигар ашъори лирикӣ, хониши бадеии шеърӣ "Бозгашт"

ва ташвиқ ва иҷрои кори муштақилонаи хонандагон оғоз мешавад. Аввало муаллим бо сӯҳбати мухтасар доир ба мавзӯ ва мундариҷаи умумии шеър сухан ронда, баъди эзоҳи қалмаҳои душворӣ ва санъатҳои бадеӣ шеърро худаш ғафсо раван ва ифоданок мутасар мекунад ва вазну қофия ва задаҳои мантиқиро риоя намуда, ба қироат меҳонад. Баъд хонандагон матро бо навбат хонда, бо мазмуни он ҷурра шинос мешаванд.

Ташвиқгон вобаста ба шеърӣ "Бозгашт" яқинд навъи кори муштақилонаро иҷро намуда, бо баъзе хусусиятҳои ба худ хоси он шинос мешаванд. Иҷроӣ чунин навъҳои кори муштақилона талаба - раво ба хониши бадеии шеърӣ мазкур ташвиқ менамояд.

Аз рӯи ин навъи кори муштақилона хонандагон матро хомӯшона /шавре ки гушагон шунавад, даҳонашон талаффуз кунад ва ҷашмагон бинад/ хонда, онро ба қисми ҷудо мекунад ва тарзи хониши ҳар яке аз ин қисмҳоро аниқ менамояд.

Ҷаҳидани маъно ва мазмун, банду бастаи шеър ва иҷроӣ кори муштақилона ба хонандагон имконият медиҳад, ки вобаста ба маъно ва мазмуни қисми ҷудогонани шеър ва ифодаи муносибати шоир ба воқеаҳо ҳодисаҳо, инчунин ҳолатҳои руҳияи ӯ, суръат ва оҳанги хониширо ташвиқ медиҳанд ва ба задаву паузаҳо риоя намуда, матро бо эҳсос мутолаа менамояд.

Мутолааи шеърӣ "Бозгашт" аз ҷиҳати банду баста, маъно ва мазмун ба ҷаҳор қисм ҷудо шуда, хониши ҳар яке аз он қисми суръат ва оҳанги ба худ хос дорад. Масалан, қисми якуми шеър /сатрҳои 1-4/ оромона ва бо суръати авсат хонда мешавад. Аз оҳанги хониш сомиъ шодиву хурсандӣ ва шукронаи шоирро аз бозгашт ба Ватани маҳбуби худ равшан ҳис мекунад. Қисми дуюм /сатрҳои 5-8/ бо суръати миёна ва оҳанги тантанавӣ сурӯла мешавад. Шоир шод аст, ки ӯ боз дар оғӯши Ватани маҳбуб аст, вай боз сурӯдҳои тоза меҳонад, аз ҳавои беғубори кишвараш нағас мекавад, аз ҷашмаҳои мусаввун об менӯшад. Қисми саввум /сатрҳои 9-12/ таъ-

ре хонда навад, ки шунаванда аз он рамхори, самимият ва ҳисси аҳтироми шайро ба халқҳои дигар ва кишвари торочташта, яъне Ҳиндустон эҳсос намояд. Аз хониши қисми чаҳоруми шеър /мисраъҳои 13-16/ ҳисси боварӣ ба ояндаи халқи Ҳиндустон ва аз зулми мустамликадорони англису америкони озод гаштани он садо диҳад. Ин қисмати шеър низ бо суръати ва бо оҳанги мутантан мутолаа карда мешавад.

Навъи дигари кори мустақилонае, ки талабагон бояд вобаста ба шеъри мазкур иҷро намоянд, ба масъалаи шеършиносӣ, синоости адаби дахл дошта, ҳаман чаҳор супориши он характери проблемавӣ дорад. Талабагон дар ҳалли проблемаҳои гузашташуда таққидот мебаранд ва матро аз ҷиҳати шеърӣ /ташбеҳу маҷозу, киноя, истора, тазоду муқобала, таҷнису тарсий ва ғайра/ аз назар гузаронида, ба нахустин хулосаи илмӣ наздик мешаванд. Ин навъи кори мустақилона хонандагонро ба хониши салису равону санъаткорона тайёр менамояд. Азбаски ин навъи кори мустақилона ҳеле душвор мебошад, муаллим ҳангом: иҷрои санъатҳои бадеӣ, вазни арӯзу қофия, муайян кардани аркону зихофоту тақтийҳо ба талабагон маслаҳатҳо ва дастурҳо дода меистад.

Талабагон аз рӯи супориш байтеро интихоб карда, мисраъҳои онро ба тақтийҳо ҷудо мекунад, аркон ва тартиби ҳиҷоҳои дароз ва кӯтоҳи дохили онро нишон медиҳанд. Чунинчӣ:

Чун ниҳодам пойи худро бар сари хоки Ватан,

Борҳо бӯсидам аз рухсорай поки Ватан.

Чун-ни-ҳо-дам / по-йи-худ-ро / бар-са-рий-ҳо /ки-и-Ва-тан,
Бо-ри-ҳо-бӯ / сий-да-маз-рух/со-ра-йий-по /ки-и-Ва-тан.

- у - - - - у - - - - у - - - - у -
- у - - - - у - - - - у - - - - у -

Фойлотун / фойлотун / фойлотун / фойлун

Фойлотун / фойлотун / фойлотун / фойлун

Мувофиқи супориши дувум хонандагон бояд аз мисраъҳои шеър ҳиҷоҳои сеҳарфӣ дар байн садонокӣ дароз дошта /боз, хеш, чун, бор, бӯс, сор, хок, пок ва монанди инҳо/-ро ҷудо карда, аниқ

намоянд, ки ҳангоми хониш кадоме аз онҳо ҳиҷоӣ дароз / - / та-лаффуз мешаванд ва кадоме аз ин ҳиҷоҳои дароз дар натиҷаи пай-вақта хондани ду калима ва ё ду ҳиҷо ба ҳиҷоҳои кӯтоҳ табиқӣ мебошанд. Хонандагон супориширо ба тариқи зайл бояд иҷро намоянд:

а/ Ҳиҷоҳои сеҳарфӣ дар байн садонокӣ дароз /монанди аллӣу ваъ/ доштае, ки дар натиҷаи қадре кашиннок талаффуз кардан, яъне "л" ва ё "у"-и кӯтоҳро илова кардан як ҳиҷоӣ дарозу як ҳиҷоӣ кӯтоҳ / - у /-ро ташкил кардаанд. Монанди чун, поф, хок, бор, бӯс, сор, пок ва ғайра.

б/ Ҳиҷоҳои сеҳарфӣ дар байн садонокӣ дароз доштае, ки ҳар-чанд ду ҳиҷоӣ дароз / - - / -ро ташкил намоянд ҳам, дар нати-ҷаи пайваста хондани ду калима ҳамсадоӣ охиринашон ба калишав баъди онҳо омада гузашта, моҳияти ду ҳиҷоӣ худро гум меку-нанд, монанди "ду раз" / - - / "ду раз" / у - / хонда мешавад.

в/ Ҳиҷоҳои дарозе, ки дар натиҷаи пайваста хондани калима ва ба қадимӣ дигар гузаштани ҳамсадоӣ охиринаи калимаи аввал ба ҳиҷоҳои дароз ба ҳиҷоҳои кӯтоҳ табиқӣ мебошанд. Чунинчӣ: бӯсидам аз / - - - - /, мебинам аялун / - - - - /, маъ об аз / - - - /, шодам аммо / - - - - / чунин хонда мешаванд: бӯ си да маз / - у у - /, ме би на мак нун / - у у - - /, ма но баъ / у - - / шо да мам мо / - у - - / хонда мешаванд.

Мувофиқи супориши саввум хонандагон бояд аз сатрҳои шеър он ҳиҷоҳои кӯтоҳро ҷудо кунанд, ки дар натиҷаи қабул намудани вада ҳамчун ҳиҷоҳои дароз талаффуз карда мешаванд. Ин гуна ҳи-ҷоҳо қариб дар ҳамаи мисраъҳои шеър дучор меоянд, ки онҳоро хонандагон ёфта, бо қалам пешақӣ нишона карда менамояд, ки он дар вақти машқи хониши бадеӣ лозим аст. Инчунин санъатҳои ба-деиро низ ба дафтарҳо қайд карда, халқҳои санъатро ниҳон додан лозим. Ин талабҳо муаллимонро низ пайдарпай дониши худро тақ-мил додан водор мекунад.

Рубон дар таърихи назми форсу тоҷик аз қадимулайём жанрҳои лирикӣ маълум ва маъруф аст. Дар замонҳои пайдоиши назми ҳатти ва таракқиёти он рубон аз эҷодиёти даҳони халқ тадриҷан ба адабиёти классикӣ гузаштааст. Шоири классикӣ адабиёти форсу тоҷик Ғудакӣ, Дақиқӣ, Муредӣ, Шаҳиди Балхӣ, Ибни Сино, Ҳайём, Ҳофиз, Саъдӣ, Соиб Табризӣ, Бедил, Ҷомӣ, Навоӣ, Бобур, Мушфиқӣ ва дигарон рубонро барои баёни мазмунҳои баланди ҳаёт, висту зиндагонӣ, таъбири раёнорангиҳои рӯзгор – ишқи муҳаббат, панду ҳикमत, идеяҳои соёниқ иҷтимоӣ, ғояҳои маърифатпарварӣ, олобу ахлоқ, таълиму тарбия, мантиқ ва оҳангҳои ҳақиқӣ фалсафӣ ва ғайра васеъ истифода бурдаанд.

Сид ба масъалаи авзони рубон ва хусусиятҳои поэтикаи услубии он дар сарчашмаҳои тоҷикӣ ва адабиётшиносии советӣ тоҷик навиштаанд; яъне ақидаҳои мухталифи бисёр гуфтаанду навиштаанд, яъне ақидаҳои мухталифи дар баъзе мавридҳо носоҳаҳанд. Алаҳуссус, баррасӣ шудани таълими самараноки шеър тоҷик дар мактабҳои миёнаву конишқадаҳои олии педагогӣ мувофиқи мақсад нест.

Дар китоби "Назари адабиёт" / ҷидаи I, 1987, саҳ. 239 / Ю. Бобоев дар бораи авзони рубон нодуруст таъриф додааст:

"Маънои дуғавии рубон чоргона аст. Шеър, ки аз чор мисраи баробарвазну баробароҳанг иборат буда, дар он фикри пурра ва конкрет баён гардидааст, рубон ном дорад". Чунин таъриф дар "Адабиёти тоҷик" барои синфи 8, 1979, саҳ. 162-163 / низ такрор шудааст:

"Рубон дар дуғат ба маънои 4-тоӣ далолат мекунад. Аммо дар истилоҳи ҷаҳр мисраи шеъри яқвазӣ, ки мисраи якум, дувум ва ҷаҳоруми он ҳамҷоғия буда, аммо мисраи сеюм овоз аст, рубон мегӯянд. Ҳама мисраи сеюм низ бо ҷоғия мешавад. Вазни рубон яке аз ҷиҳоти баҳри ҳазаҷ буда, ба тартиби ҷиҳоти аҳраб ва аҳрам мансуб мешавад. Асли схемаи ин баҳр чунин аст:

- - у / у - у - / у - - - / -

Мафъӯлу / мафойлун / мафойлун / фаъ

Ҳакин, ин вазни рубон вазъиати устувор – собит надорад, аз ин ҷиҳат ба қонунҳои асосии аруз сақ ғоиз дохил намешавад, яъне дар мисрае, ки бо вазни рубон гуфта мешавад, аз ҷиҳати микдор ва сифоти ҳаҷо дар айни микдор ва тартиб намешавад, ё ин ки дар вазни рубон як мисраи 10 ҳаҷо дошта бошад, мисраи дигар 13

ҳаҷоӣ низ шуда метавонад ва тартиби ҳаҷоҳои кӯтоҳу дароз низ дигар мешаванд."

Рубони баландмазмуну салису равои бояд чунин бошад:

1. Яке он ки рубон аз маъно ва мазмунҳои душворбах ва сазоворҳои печ дар печ озоҷ бошад.

2. Дувум ин ки се мисраи аввали он чунон салису равои сурӯда шавад, ки Ҷомӣ ва хонандаро ба ваҷд орад, ба қунияи ва хондани мисраи ҷаҳорум омода карда тавонад.

Аслан арузиён вазни рубонро яке аз авзони халқии форсу тоҷик мешуморанд ва арузиёни аҷам муттафаканд, ки Ғудакӣ ё худ яке аз шоири ҳамзамони Ғудакӣ дар атрофи Ғазнии аз даҳони кӯдаке, ки Ғубозӣ мекард, бо ҳамин вазн чанд мисраи шеър гуфтаасту ин вазнро аз ҳамон кӯдак омӯхтааст. Ҳама арузиёни форсу тоҷик ин вазнро ба воситаи зичоғот ва илал аз баҳри ҳазаҷ истихроҷ намудаанд. Ғудакӣ эҷодкори ин вазн порчаеро аз ҷаҳр мисраи бино сохт ва рубонияш номид.

Шоҳзамон РАҶМОНОВ дар "Таҳаввули воҳидҳои лирикӣ" Душанбе, 1988, саҳ. 15-16, ном наареш дар бораи дубайти ва рубон чунин маълумот додааст:

Рубон ва дубайти навҳои хурди шеър буда, аз ду байт иборат мешаванд. Ҳар ду байти навҳои мазкурӣ шеър ба ҳамдигар алоқан устувори мантиқӣ доранд. Шамси Қайси Розӣ композицияи рубонро аз ду байт /2+2/ иборат дониста, байти дувумро асоси шеър ба қалам оварда гуфтааст, ки "шайро маънои худ дар хотир месозад ва аввалиро ба он мепайвандад... ва мисраи дувми байти аввал лоқи маънои байт наафтадааст". /"Ал-Муҷам, саҳ. 447/. Қайси Розӣ мувофиқи номадани мисраи дувми байти аввал ё ҷудо шуда истодани онро таъкид кардааст. Дар чунин маврид истиқлоли байти мисраҳои рубон чунин мешавад: I + I + 2. Ин мисраҳои аввали / I + I /, ки баръикри муаллифи боло пайванди мустаҳкам нафта, мустаҳкам

лияти нисбияшонро нигоҳ мебаранд, ба фикри мо, як сабаби нуфуз ёфтани ӯ инкишоф ё такмили ёфтани банди шудааст. Яъне дар натиҷаи афтидани яке аз онҳо рубоӣ ба мусаллас ва дар сурати афзудани чунин нави мисраъҳо рубоӣ ба мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман ва монанди ینҳо мубаддал мешавад.

К. Брагинский композицияи рубоиро бар хилофи Шамси Қайс 2 + 1 + 1 сардааст. Ҷ менависад, ки рубоӣ аз ду байти мустақил иборат аст, ки ҳар кадом маъноҳои тамошударо ифода мекунад. Байти аввал дар рубоёву дубайтӣ ҳамеша ҳамқофия омада, ба мисли ваҳуфтор намоён мешавад. Ин байтро И. Брагинский экспозицияву завязка, яъне байти пешакӣ маълумотдиҳанда ва гиреҳбанди воқеаҳо номидоаст. Мисраи сеҳм бошад, авҷи воқеа, қулми-наҷияи бӯдааст. "Агар рубоӣ бо ҳамин тамош шавад, — менависад, — муаллиф, — он вақт мо ба ҳисобати хонанда пурра дахл карда наметавонистем", зеро ки мисраи чорум ба ҷои хотима ва ҳулосаи рубоӣ меояд, ки он гиреҳкушои воқеаҳо мешавад. Аз ин рӯ, рубоӣ ва дубайтӣ драмаҳои миннаткрӣ мешаванд. Дармстетер онҳоро "фоҷаҳои кӯчак" номидоаст. Ҳар ду мулоҳаза ҳам ҷолиби диққат аст, аз рӯи аҳамият ҷидгарро пурра менамоёнд. Вале ба фикри мо, гузориши Шамси Қайс бояд ҳақиқат бошад. Чунки ду мисраи аввали рубоёву дубайтӣ маълумоти гузоришотӣ доранд, истиқлоли нисбияи мисраъҳо ҷида мешаванд, ки мисраъҳо метавонанд тез ба дигаргунӣ дучор шаванд. Мисраъҳои байти охир, ки бори асосии жанриро бар дӯш доранд, дар тобиат ва алоқаҳои синтаксисӣ саҳт тавъам мешаванд, ба ҳама гуна дигаргунӣ кам дучор мешаванд.

Рубоёву дубайтиҳо шаклҳои шеърӣ мешаванд, ки намуни гуногуни дохили доранд. Дар ашъори форсу тоҷикон навиҳои гуногуни рубоёву дубайтиҳо дучор шаванд ҳам, онҳо асосан бо таъйир додани се нави асосӣ он: ААБА, ААББ ва АБАБ ба вучуд омада, соҳиби комбинацияҳои гуногун шудаанд. Бинобар он ҳам шаклҳои мавҷури шеър ва соҳиби структураи онҳо табиатан ба қасида, қитъ-

афта, назал ва ҳам ба маснави шабоҳат пайдо кардаанд, яъне рубоёву дубайтӣ дар як вақт табиати духелан структураи ҳосил намудаанд.

Чунон ки мебинем, мисраъҳо ҳам дар байт алоқаҳои гуногуни дохилии синтаксисӣ дошта, паёванди ҳамдигар месоянд. Ин ҳолат табиати дугонагии ҳам мисраъ ва ҳам байтро нисбон медиҳад. И. Шукуров қайд кардааст, ки "байтҳое, ки мазъанни бардавом, яъне мутаммими ҷидгар бошанд, дар назалҳои классикӣ бисёр набу-данд". "Аз байт ба байт гузаштани маъноро мо дар девони Ҷоиз мушоҳида накардаем" — низ навиштааст М.Н.О. Османов, *Синтаксис-ҷеҳокя структура бейта*, с. 67/.

Баъзеҳо рубоиро дубайтӣ ҳам гуфтаанд. Вале аз рӯи ҳуҷҷатҳои бисёре исбот шудааст, ки рубоӣ жанри алоҳида буда, рубоёсароя танҳо дар ашъори форсу тоҷикон мустаъмал буда, дар ашъори араб истеъмоли намешудааст: "дар замони қадим ба ин вазн широнӣ то-вӣ нагуфтаанд ва акнун муҳдисони таъба бар он иқболи тамошвар-данд ва рубоияти тозӣ/арабӣ/ дар ҳамаи бйлоҷи араб шоеъ ва мутадовул гаштааст". /"Ал-Муъҷам", сах. 105-108/.

Баҳри рубоӣ нисбат ба баҳрҳои дигар бисёртар таъйирпазир мешавад ва ба ҳамин сабаб аз замони қадим арӯзии кӯшии кар-даанд, ки таъйироти ин вазнро қайд намоёнд.

Дар ҳақиқат, ҳеҷ як аз баҳрҳои маъмули дар забони форси, то-ҷикӣ он қадар ҳуқуқи таъйирот ба шоир намедихад, чунон ки ин баҳр додаст.

Аз рӯи маълумотҳои маркума, аз рӯи гуфти бештари арӯзии аҷам донишманди маъруф ва муаллифи китоби "Қайҳоншунхт" Имом-ҳасани Қаттони Марвазӣ нахустин бор тарзҳои гуногуни истеъмоли ин баҳро дар ду шаъра — ахраб ва ахрам қамъ кардааст. Ғе аҳд-дан Хонларӣ шеваи пешгирифтаи ӯ аз камбудӣ холи набошад ҳам, бисёр устодона аст. Шоир соҳибхитӣ аст, ки ҳар як мисраи рубоиро ба яке аз он вазнҳои 24-гона гӯянд.

Еа ин асос, Парвези Ногили Хонлари иштироки вази рубоиро аз музоҳафоти Саҳри ҳазаҷ рад мекунад ва Ҷавбо дорад, ки ин ба таври қатъӣ як вази маълуми халқӣ буда, ниҳоятдараҷа мувоҷиҳ омадани он бо вази ҳазаҷ ҳодисаи тасодуфист. Дар ҳақиқат ӯ ба даъвои худ ҳақдор аст.

Амк аз дилелҳои халқӣ будани рубоӣ гуногунии вази он аст. Зеро на танҳо рубоӣ, балки ҳар як суруди халқиро аз рӯи қоидаҳои метабен тақтиль намуд ва рунки таъин кард. Шарт нест, ки он вази ба яке аз вазиҳои арӯз рост ояд.

Амк дар зер мамулҳои вазиҳои ҳар ду шаҷараро бо рункҳои асли ва Ҷарби он як-як нишон медиҳем:

1. Мафойлун - солим.
у - - - -	6. Фойлун - аштар.
- у - -
2. Мафъувлун - ахрам.
у - - - -	7. Фаувл - аҳтам.
у - - - -
3. Мафъувлу - ахраб.
- - - -	8. Фаал - аҷаб.
у - - - -
4. Мафойлду - мақбуф.
у - - - у	9. Фоз - азал.
- - - -
5. Мафойлун - мақбуз.
у - у - -	10. Фаъ - абтар.
- - - -

Ошон, ки муҳйити ғазлу олоб шуданд,
Дар кашфи улум шамъи асҳоб шуданд.
Раҳ з-ин шаби торийк набурданд бурун,
Гуфтанд ғасонаеву дар хоб шуданд.
/ХАЙЁМ/.

Ҷонона даруни пахтазорат дийдам,
Дар чийдани пахта зарбдорат дийдам.
Дар рӯйхати котиби колхозат ман,
Дар рӯз ду норма рӯзи корат дийдам.
/Б. РАҶИМЗОДА/.

СХЕМА АЛОМАТ ВА АВСОНИ АРКОНИ ШАҶАРАИ АХРАБ

1. Мафъувлу	мафойлду	мафойлдун	фаъ
- - у	у - - у	у - - -	-
2. Мафъувлу	мафойлду	мафойлдун	фоз
- - у	у - - у	у - - -	-
3. Мафъувлу	мафойлду	мафойлду	фаал
- - у	у - - у	у - - у	у -
4. Мафъувлу	мафойлду	мафойлду	фаувл
- - у	у - - у	у - - у	у -
5. Мафъувлу	мафойлдун	мафъувлун	фаъ
- - у	у - - -	- - - -	-
6. Мафъувлу	мафойлдун	мафъувлун	фоз
- - у	у - - -	- - - -	-
7. Мафъувлу	мафойлдун	мафъувлу	фаал
- - у	у - - -	- - у	у -
8. Мафъувлу	мафойлдун	мафъувлу	фаувл
- - у	у - - -	- - у	у -
9. Мафъувлу	мафойлдун	мафойлдун	фаъ
- - у	у - у -	у - - -	-
10. Мафъувлу	мафойлдун	мафойлдун	фоз
- - у	у - у -	у - - -	-
11. Мафъувлу	мафойлдун	мафъувлу	фаал
- - у	у - у -	у - - у	у -
12. Мафъувлу	мафойлдун	мафойлду	фаувл
- - у	у - у -	у - - у	у -

Аз ин вазиҳои мазкур маълум мешавад, ки дар гуруҳи рубоӣҳои ахраб, рункҳои дар мисраи аввал, яъне дар сутуни якум омада мафъувлу, рункҳои дар сутуни дуюм омада мафойлду, мафойлдун ва мафойлдун мебошад. Рункҳои саввум мафойлдун, мафойлду, мафъувлун, мафъувлу ва рункҳои чаҳорум фаъ, фоз, фаал ва фаувл мебошад.

Масалай:

1. Бар хоки дарат хар дам рух месояи,
 Э-он равшайни басар ҳамеафзоам
 Бошад, ки зи дард охе аз гавҳари ашк,
 Меҳнаткадайн хаш ҳаме ороам .

/МУХТАСАР, САҲ. 56/.

Арқои ва аломатҳои ин рубои чунин аст:

Бар-хо-ки / да-рат-хар-дам / рух-ме-со / яи

- - у у - - - - -

Мафъ-ув-ду / ма-фо-ий-дун / мафъ-ув-дун / фаъ

Эон-рав-на / ня-ий-ба-сар / ха-ме-аф-зо / яи

- - у у - у - у - - - - -

Бо-шак-ки / зи-дар-ду-о / ҳе-аз-тав-ха / ри-ашк

- - у / у - у - у - - у у -

Мафъ-ув-ду / ма-фо-и-дун / ма-фо-ий-ду / фа-уви

Меҳ-нат-ка / да-ий-хе-шӯ / ҳе-ме-о-ро / яи

- - у у - - у у - - - - -

Рубоии мазкур дар назми ҳаҷрӣ содда аст: мисраи якум ҳаҷрӣ мусамманӣ аҳраби солими аҳраби абтар; мисраи дуюм ҳаҷрӣ мусамманӣ аҳраби мақбузи аҳтари абтар; мисраи саввум ҳаҷрӣ мусамманӣ солими мақбуфи аҳтам; мисраи чаҳорум бошад ҳаҷрӣ мусамманӣ аҳраби солими абтар мебошад.

2. Бемори туям доно холам бинитар,
 Чун баҳри чон ди ҳам ба хокам бигузар.
 Лоҳӣ, шави оғоҳ зи қоли дили ман,
 Бин чехраи ман нарқа ба хуноби читар.

Арқои ва аломатҳои рубоии мазкур чунин аст:

Бе-мо-ри / ту-ам-до-но / хо-лам-би / ни-гар,

- - у / у - - - / - - у / у -

Мафъ-ув-ду / ма-фо-ий-дун / мафъ-ув-ду / фаул

Чун-бах-ри / ту-дон-ди-хам / ба-хо-кам-би / ту-гар.

- - у / у - у - / у - - у / у -

Мафъ-ув-ду / ма-фо-и-дун / ма-фо-ий-ду / фаул

Хо-ҳий-ша / ви-о-го-хи / зи-хо-ий-ди / ли-реш,

- - у / у - - у / у - - у / у -

Мафъувду / мафойду / мафойду / фауви

Бин-чех-ра / йи-ман-вар-қа / ба-хув-но-би/чи-гар.

- - у / у - - у / у - - у / у -

Мафъувду / мафойду / мафойду / фаул

Авзони рубоии мазкур чунин аст: мисраи якум ҳаҷрӣ мусамманӣ аҳраби солими аҳраби абтар; мисраи дуюм ҳаҷрӣ мусамманӣ аҳраби мақбузи мақбуфи аҷабб; мисраи саввум ҳаҷрӣ мусамманӣ аҳраби мақбуфи аҳраби абтар; мисраи чаҳорум ҳаҷрӣ мусамманӣ аҳраби мақбуфи аҷабб.

Мисолҳо барои кори мустақилона:

1. Аз заҳмати ранҷбар яке тоҷир шуд,
 Он хон шуду ин бек, дигаре омир шуд.
 Алқисса, ба ин хон ҳама кас хозар шуд,
 В-он низ ки дер омеда буд, лидер шуд.

2. Шоҳ аз пайи мафъат ба ҷанг олуда,
 Хон карда ба хуни халқ ҷанг олуда.
 Зоҳид ба фасоди ному нанг олуда,
 Алқисса, ҷаҳон ҷумла ба ранг олуда!

3. Мурдам зи ғаму ранҷбар озод нашуд,
 Беод забуну навбати дод нашуд.
 Дунёе зи вучуди коргар обод аст,
 Худ соҳиби як хонаи обод нашуд!

/А. ДОҲУҶИ/.

4. Гул гуфт, ки: ман Ксуфӣ Мисри ҷаманам,
 Ёкути гаронмоли пурзар даҳанам.
 Гуфтам: Чу ту Ксуфӣ, нишоне бинмоӣ,
 Гуфто, ки: Ба хун нарқ нигар пираҳанам.

/ХАҶМ/.

5. Ҷам рафт аз ӯ ҷуз сухани ҷом намонд,
 Аз ҷоми ҷам имрӯз ба ҷуз ном намонд.
 Оғози замонаро саранҷоме суд,
 Анҷом расиду он саранҷом намонд.

/А. ДОҲУҶИ/.

СХЕМА АЛОМАТ ВА АВЗОНУ АРКОНИ ШИЧАРАИ АХРАИ

1.	Мафъувлун	мафъувлу	мафойилун	фаъ
- - -	- - -	у	у	- - -
2.	Мафъувлун	мафъувлу	мафойилун	фоъ
- - -	- - -	у	у	- - -
3.	Мафъувлун	мафъувлу	мафойилу	фаал
- - -	- - -	у	у	- - у
4.	Мафъувлун	мафъувлу	мафойилу	фауви
- - -	- - -	у	у	- - у
5.	Мафъувлун	мафъувлун	мафъувлун	фаъ
- - -	- - -	- - -	- - -	- - -
6.	Мафъувлун	мафъувлун	мафъувлун	фоъ
- - -	- - -	- - -	- - -	- - -
7.	Мафъувлун	мафъувлун	мафъувлу	фаал
- - -	- - -	- - -	у	у
8.	Мафъувлун	мафъувлун	мафъувлу	фауви
- - -	- - -	- - -	у	у
9.	Мафъувлун	фойлун	мафойилун	фаъ
- - -	- у	у	- - -	- - -
10.	Мафъувлун	фойлун	мафойилун	фоъ
- - -	- у	у	- - -	- - -
11.	Мафъувлун	фойлун	мафойилу	фаал
- - -	- у	у	- - у	у
12.	Мафъувлун	фойлун	мафойилу	фауви
- - -	- у	у	- - у	у

Аз ин вазнҳои мазкур маълум мешавад, ки дар гуруҳи рубоиҳои ахрам, рунҳои дар мисраи аввал, яъне дар сутуни якум омада мафъувлун, рунҳои дар сутуни дуюм омада мафъувлу, мафъувлун ва фойлун мешавад. Рунҳои саввум мафойилун, мафойилу ва мафъувлу; рунҳои чаҳорум бошад фаъ, фоъ, фаал ва фауви аст.

Барои тақияти фикр мисолҳои зеринро аз назар мегузаронем:

1. Маҳоҳам то резам, эй турфа нигор,
 Дар соат дар пой ту чон баҳри нисор.
 Кай борам бе лаълат аз дийда гуҳор,
 Гар бошад даҳзае маро пеше ту бор.

/МУҲТАСАРАТ, САҲ. 57/.

Аркон ва аломатҳои рубоии мазкур чунин аст:

Ма-ҳо-ҳам / то-ре-зам / эй-тур-фа / ни-гор,
 - - - / - - - / - - у / у - -
 Мафъ-ув-лун/мафъ-ув-лун/мафъ-ув-лу/фауви
 Дар-со-ат / дар-по-йи / ту-чон-баҳ-ри/ни-сор.
 - - - / - - у / у - - у / у - -
 Мафъ-ув-лун/мафъ-ув-лу / ма-фо-ий-лу / фа-уви
 Кай-бо-рам / бе-лаъ-лат / аз-дйй-да / гу-ҳор,
 - - - / - - - / - - у / у - -
 Мафъ-ув-лун/мафъ-ув-лун/мафъ-ув-лу / фа-уви
 Гар-бо-шад / даҳ-за-е / ма-ро-пе-ше / ту-бор.
 - - - / - у - - / у - - у / у - -
 Мафъ-ув-лун/фо-и-лун / ма-фо-ий-лу / фа-уви

Авзони рубоии мазкур чунин аст: мисраи якум ҳазаҷи мусамма-ни ахрами ахраби аҳтам; мисраи дуюм ҳазаҷи мусаммаи ахрами ахраби мақдӯфи аҳтам; мисраи саввум ҳазаҷи мусаммаи ахрами ахраби аҳтам; мисраи чаҳорум бошад ҳазаҷи мусаммаи ахрами ахтари мақдӯфи аҳтам аст.

2. Дар гулшан ашқашон мегаштам дӯш,
 Аз гул омад сӯи ту рафтам аз хуш.
 Чун гуфтам бо гул зи ҷамолат суҳана,
 Мурғон қарданд сӯи ман як-як гӯи.

/МУҲТАСАРАТ, САҲ. 57-58/.

Аркон ва аломатҳои рубоии мазкурро аз назар гузаронем:

Дар-гул-шан / аш-қаш-шон / ме-гаш-там / дӯш,
 - - - / - - - / - - - / - -
 Мафъ-ув-лун / мафъ-ув-лун / мафъ-ув-лун / фоъ

Аз-гул-о / мад-бу-йи / ту-раф-там-аз / хун,

- - - / - - у / у - - - / -

Мафъ-ув-дун/мафъ-ув-ду/ма-фо-ий-дун / фоъ

Чун-гуф-там/ос-гул-ак / ча-мо-лат-су / ха-не

- - - / - - у / у - - - у / у -

Мафъ-ув-дун/мафъ-ув-ду/ма-фо-ий-ду / фа-ул

Мур-рон-кар/дан-ди-су/йи/ман-як-ак / гуи.

- - - / - у - / у - - - - -

Авзонн рубоии маъкур чунин аст: мисраи якум ҳазаҷи мусаммани ахрами азали; мисраи дуим ҳазаҷи мусаммани ахрами ахраби солими азали; мисраи саввум ҳазаҷи мусаммани ахрами ахраби мақдудн аҷабб; мисраи чаҳорум ҳазаҷи мусаммани ахрами аштари солими азали мабоҳад.

Мисоли бо рои маъ:

1. Дар даҳр ҳар он ки ниямноне дорад,
Ё дар хурк хеш ошъёне дорад.

На хокниа кас бувад, на маҳлуми касе,
Гу: Ҳок бивай, ки хуш ҷаҳоне дорад.

/ҲАЙЕМ/.

2. Дар кӯи нийз ҳар дилеро даръёб,
Дар кӯи хузур муқбляеро даръёб.

Сад Каъбаи обу тил ба як дил нарасад,
Каъба ҷаъ равӣ, бирев, дилеро даръёб.

/ҲАЙЕМ/.

3. Гоҳе дорад зулфат д. рҳам моро,
Гоҳе бахшид лезли ту марҳам моро.

Ман донишам чу руст хат кард рухат,
К-охир сӯзад рухи ту аз нам моро.

/МУХТАСАРА, САҲ 758/.

4. Хуштар зи китоб дар ҷаҳон ёре нест,
Дар замғадан замона замхоре нест.

Дар лаҳза аз ӯ ба гӯшан танҳоӣ,
Сад роҳате асту ҳаргиз озоре нест.

/А. ҚОШИ/.

ФУҒИ АРКОНИ ФАУВЛУН

Дар натиҷан тағйирёбии ҳиҷоҳи ин руки зихофоти зерин хо-сил мешавад: фаълун / - - - / - аслам, фаал / у - / - маҳзӯф , фаувлу / у - у / - мақбуз, фоъ / ⁸ / - асрам, фаува / у - / - мақоур ва ғайра.

Ғуни фаувлу ва зихофоти он дар осори классикони мо ғар-вон истифода шудаанд. Чунончӣ:

1. Диламро ба дони ҷафо сӯхтӣ,
Маро монда дилро ҷаро сӯхтӣ.

/МУХТАСАРА, сах. 34/.

Схема ва аломатҳои ин байт чунин аст:

Ди-лам-ро / ба-до-ри / ча-фо-сӯ / хи-тӣй ,

Ма-ро-шон / да-дӣ-ро / ча-ро-сӯ / хи-тӣй.

Фаувлу / фаувлу / фаувлу / фаул

фаувлу / фаувлу / фаувлу / фаул

у - - / у - - / у - - / у - -

у - - / у - - / у - - / у - -

Схема ва аломатҳои аркони ин байт чунин аст:

Дар ин байт аркони солим шав маротиба ва зихоф ду маротиба тақрор шуда омадааст / фаувлу, фаъ/.

Абъёти зеринро ба аркони зихоф ҷудо кунед.

2. Яқ гули маҳсуд-дар ин бӯстон,
Ҷийда нашуд бе мадади дӯстон.

/САНЪАТИ СУҲАН, сах. 27/.

3. Ман охир аз ин шаҳр бояд гурезам
Ки мардум ба танг омаданд аз ғиронам.

/А. ҚОШТИ/.

4. Нигорим сенсиз қарорим йуқтур,
Қарорим сенсиз нигорим йуқтур.

/МУХТАСАРА, сах. 35/.

ФУРУИ АРКОНИ ҶОИЛУН

Дар натиҷаи тағйироти аркони ҷойлун зикршуда зерин ҳосил мешавад: Ҷойлун / у у - / - маҳбун, Ҷойлун / - - / - мақтуъ, Ҷойлун / у - / - маҳбуни мақтуъ, Ҷойлун / - - / - маҳзуъ, Ҷойлун / - - / - музоил. Мисол ба фуруи ҷойлун:

Баҳри мутадорикӣ мусаммани маҳбуни мақтуъ:

1. Сунбули синаҳ бар суман мазан,
Лашкари ҳабан бар Хутан мазан.

/А. ҶОИИ/.

Схема, аломат ва аркони байти мазкур чунин аст:

Сун-бу-ли / си-нах / бар-су-ман / ма-зан,
Лаш-ка-ри / ха-бан / бар-Ху-тан / ма-зан.

Ҷойлун / Ҷойлун / Ҷойлун / Ҷойлун

Ҷойлун / Ҷойлун / Ҷойлун / Ҷойлун

- у - / у - / у - / у -

- у - / у - / у - / у -

Дар ин байт ҷойлун ду бор ва Ҷойлун низ ду бор омадааст. Ва баъзе мутадорикӣ мақтуъро бар сонздаҳ ҳуки бино кардаанд.

Мисолҳо барои наҷ:

2. То кай муро дар ғам дорӣ,
То кай ори бар ман хорӣ?

/А. ҶОИИ/.

3. Қадинг сарри нос, эй қил,
Сунинг дилнаво, эй қил.

/А. НАВОИ/.

4. Эдди ух кенг ёл,
Қунгқумнинг қоман тоқ.

/А. НАВОИ/.

5. Ҷоно дар дил қардам,
К-аз меҳрат баргардам.

/А. МУҶАММАС/.

6. Бозбиро битӯ,
Ҷаст ин туфтӯ.

/НАЙРАВ/.

ФУРУИ АРКОНИ МАҶОИЙЛУН

Дар натиҷаи тағйироти аркони маҷойилун зикршуда зерин ҳосил мешавад: Маҷойилун / у - - - / - мусаббаъ, маҷойилун / у - у - / - мақбуъ, маҷойилу / у - - у / - мақбуф, маҷбуълун / - - - / - аҳрам, маҷбуълу / - - у / - аҳраб, Ҷойлун / - у - / - аштар, маҷбуълун / у - - / - маҳзуф ва ғайра.

Баҳри ҳазаҷи мусаммани аштар:

1. Дийдану зи худ рафтаи тарзи ошною,
Пеши он санам судан олами ҷулою.

/НОСИРАЛИ/.

Схема, аломат ва аркони байти мазкур чунин аст:

Дий-да-ну / зи-худ-раф-тан / тар-зи-о / ши-но-и-ю,

Пе-ши-он / са-нам-бу-дан / о-ла-ми / ҷу-ло-ю.

Ҷойлун / маҷойилун / Ҷойлун / маҷойилун

Ҷойлун / маҷойилун / Ҷойлун / маҷойилун

- у - / у - - - / - у - / у - - -

- у - / у - - - / - у - / у - - -

Дар ин байт ҷойлун ду бор ва маҷойилун низ ду бор, яъне дар ин байт ҳаҷор бори такрор омадааст. Бинобар он баҳри ҳазаҷи мусаммани шашми аштари солим номиданд.

Мисолҳо барои кери мустақилона:

2. То чанд кунӣ гирия бар маснади Нусервон,
Дар қасри Кремль, эй дил асрора ниҳон бархон.

/А. ЛОҶУТИ/.

3. Ҷунт ба чунин дийда тамошо натавои қард,
Васли ту бад-и сийна таманно натавои қард.

/НАВОИ ХУҶАНДИ/.

4. Ватан, меҳрат ба дил азбаски чо кун,
Дилем аз хурраи чун гунча во кун.

/М. ТУРСУНЗОДА/.

5. Ман коргару ту деҳдон, дод аз туву оҳ аз ман,
То чанд баранд ашроф кай аз ту, кулоҳ аз ман.

/НОСИРАЛИ/.

ФУРУИ АРКОНИ ФОЙЛОТУН

Дар натиҷаи тағйироти аркони фойлотун зикршуда зерин ҳосил мешавад: фойлотон / - у - - / - мусаббар, маҳбун / у у - - / бар вази фойлотун, фойлоту / - у - у / - мақдӯф, мафъувлун / - - - / - мушаъс, фойлун / у у - - / - маҳбун мақсур, фаъ - лун / - - - / - мақтӯ, фаъ / - - - / - мақдӯф ва ғайра.

I. Баҳри рамаля мусамманҷ солими мақсур:

Дун бар ёди ту чашмаи дам ба дам хун мегирист,
Сузи ман медийду аз ман шамъ афзун мегирист.

/МУХТАСАР, сах. 70/.

Схема, аломат ва аркони байти мазкур чунин аст:

Ду-ш-бар-ё / дий-ту-чаш-мам / дам-ба-дам-хун / ме-ги-рист,
Су-и-ман-ме / дий-ду-аз-ман / шам-и-аф-зун / ме-ги-рист.
Фойлотун / фойлотун / фойлотун / фойлон
Фойлотун / фойлотун / фойлотун / фойлон
- у - - / - у - - / - у - - / - у - -
- у - - / - у - - / - у - - / - у - -

Дар ин байт рукии солим фойлотун шаш бор, рукии мақсур ё ки мусаббар ду бор такрор шудааст. Бинобар он вази ин байтро рамаля мусамманҷ солими мақсур меноманд.

Мисоли барои кори мустақдлона:

2. Вақте он омад, ки ман сар дар парешонӣ ниҳам,
Ғузи бенаму бар хок пешонӣ ниҳам.

/МУХТАСАР, сах. 70/.

Схема, аломат ва аркони байти мазкур чунин аст:

Вақ-ги-о-но / мақ-ки-ман-сар / дар-па-ре-шо / ний-ни-ҳам,
Ғу-зи-зе-бо / бий-на-му- бар / хо-ки-пе-шо / ний-ни-ҳам.

Мисоли барои менаҷ:

3. Ғу қуводи мӯи худ во мекунӣ,
Шӯри мардумро тамошо мекунӣ.

/А. ДОХУТИ/.

ФУРУИ АРКОНИ МУСТАҒБИЛУН

Дар натиҷаи тағйироти аркони мустағбилун зикршуда зерин ҳосил мешавад: мағбилун / у - у - - / - маҳбун, муғтайлун / - у у - / матвий, мустағбилон / - - - у - - / - музоли, фойлатун / у у у - - / маҳбул, фаувлун / у - - - / - мухаллаъ, фойлун / - у - - / - марфӯ, мафъувлун / - - - / - мақтӯ, фойлун / у у - - / - маҳзуз ва ғ.

I. Баҳри раҷази мушамманҷ солим:

Дерест, н-аз зулфи сияҳ савдо ба сар дори маро,
Ҷар рӯз аз рӯзи дигар ошӯфтатар дори маро.

/С. АЙНИ/.

Схема, аломат ва аркони байти мазкур чунин аст:

Де-рес-ту-каз / зул-фи-ди-гид / сав-до-ба-сар / до-ри-ма-ро,
Ҷар-рӯ-зи-аз / рӯ-зи-ди-гар / о-шӯ-фта-тар / до-ри-ма-ро.
Мустағбилун / мустағбилун / мустағбилун / мустағбилун
Мустағбилун / мустағбилун / мустағбилун / мустағбилун
- - - у - - / - - - у - - / - - - у - - / - - - у - -
- - - у - - / - - - у - - / - - - у - - / - - - у - -

Субҳонҷон ДАВРОНОВ дар бораи вази баҳри раҷаз ва зикршуда он чунин маълумот додааст:

"Дохутӣ шоирест, ки дар адабиёти советии тоҷик аввалин ҷаҳа дар дoston истифодаи ду ё се вази мухталифро ҷорӣ намуд". Ин кӯшиши Дохутӣ на аз он сабаб ба амал омадааст, ки бо як вази ёфода намудани тамоми воқиаҳои тасвиршуда ба шоир душворие оварда бошад. Балки устод Дохутӣ ба ин васила вазиро мувофиқи вазъият ва рафти воқиа ба кайфияту эҳсосоти персонаҳои асар бештар тобиъ кард. Шоир бо ин иддоми ҷасурона худро ғароҳро ба наслҳои ояндаи адабиёти тоҷик боз кард, ки имрӯз намунаҳои чунин асарҳои бо ду-се вази эҷодгарликҳо дар осори шайрон М. Турсунзода, М. Миршакар ва бештар аз ҳама дар эҷодиёти Ғаффор Мирзо мушоҳада мекунем.

"Намунаи барҷастаи дар як асар аз ду-се вазн истифода бурда-
ни Лохутиро дар достонҳои "Тоҷу байрақ", "Ҷарри бахт" ва достони
драмавии "Ҳалқ ва ғазал" мушоҳада кардан мумкин аст.

Вазни асосии достони "Тоҷу байрақ", ки назиреи "Шоҳномаи
Фирдавсиест, баҳри мутақорибӣ мусаммани мақсур /фаувлун фаувлун
фаувлун фаувл/ буда, боз дорони се вазни иловагӣ низ мебошад.

Вазни иловагии аввал, ки бо мисраъҳои

Лашкари зимистон рафт,
Давлати баҳор омад.

Даста - даста колхозчи
Сун кинту кор омад.

/1935, III, II0/.

оғоз меёбад, қазақи мураббаи аштар /ду бор омадани аркони фон-
дун мафойилун дар як байт/ буда, вазни дукии он аз вазнҳои ҳи-
ҷоист, ки ҳар мисраъ II ҳиҷо дорад:

Салом, салом, эй рафиқони фабрик,
Салом, бародарони дуру наздик!

Эй рафиқон, мо шуморо мебинем.

Тиллои сафед бароятон мечинем.

/1935, III, II6/.

Порчаҳои дар ин шеър ба таври зайл ҷой гирифтаанд: 4+4+3.

Вазни секии достони аз баҳрҳои арӯзии буда, ҳар як мисраъ
ду қаррат "мустақилун" аст ва раҷази мураббаи солим ном дорад:

Дар колхози Тоҷикистон,
Аз райрати колхозчиён

Пур шуд ғил, пур шуд ғил,
Мо ғотикун, мо ғотикун.

/1935, III, IIВ/.

Ин абъет дар баҳри раҷази мураббаи солим гуфта шудааст.

Ин ҷо, гузашта аз он ки таъсири достонҳои халқӣ низ мушоҳа-
да мешавад, як ҳодисаи хеле аҷиб ба назар мерасад ва ин ҳолат
пен аз ҳаме ба табиати вазнҳои истеъмолишуда вобаста аст.

Масалан, рафтани зимистону омадани баҳорро, ки аз бедорша-

ни табиат ва оғози меҳнати ҷурҷушу хуруши колхозчиён дарак
медидад, оммиаи халқ бо хушнудии том ва шодии сурур истиқбол
мекунад. Барои ифодаи яна ҳамин вазъияти руҳии халқ, ки ян
нази оҳанги нарму ботамкине дорад, шоир аз баҳри қазақи исти-
фода ҷордааст:

Лашкари зимистон рафт,
Давлати баҳор омад...

Вақте, ки суҳан аз ғайбаи халқ ба муносабати пур шудани
оммиаи давлатии пахтасупорӣ меравад, шоир аз баҳри раҷаз исти-
фода кардааст, ки оҳанги мутақорибӣ бошукӯҳ ва дабдабаноке
дорад:

Дар колхози Тоҷикистон,
Аз райрати колхозчиён...

Таъсири меҳнати колхозчиён дар саҳро ва ҷулу хуруши кор аз
ғайбони худӣ онҳо бо вазни ҳиҷо ифода шудааст:

Салом, салом, эй рафиқони фабрик,
Салом бародарони дуру наздик...

Ин тавр дар як достон аз ду-се вазн истифода кардани шоир
дар осори минбаъдаи ӯ низ идома ёфтааст.

"Рафиқ Лохутӣ, - навишта аст устод Айни, - дар шеърҳои худ
аз услубҳои қўҳна бо қамолӣ маҳорат ва устодӣ ғайда мебарад.
У ба он услубҳо дар ивази мазмунҳои феодалии аҷнабии онҳо
мизмунҳои социалистӣ медиҳад". /Ҷ. Давронов, 1974, сах. 68-66/.

Мисли ҷо барои қорӣ мустақилон:

1. Чанд ҷафоят бикашем, эй бутӣ бевафои маъ,
Ҳеҷ тараҳдум нақунӣ бар дили мусталои ман.

/МУХТАСАРА, сах. 54/.

2. Аз он даме, ки дийдаам қамолӣ ту,
Намеравад эи хотирам хаёли ту.

/МУХТАСАРА, сах. 65/.

3. Дилам бичустӣ қўи ӯ,
Равад ба ҷустуҷўи ӯ.

/МУХТАСАРА, сах. 68/.

БУРУИ АРКОНИ МАФ/СИЛАТУН

Дар натиҷаи тағйироти аркони мафсилатун / у - у у - /
дар зерин ҳосил мешавад: Воғири мусаммани солим, мусалласи со-
лим ва мураббаи солим.

В О Ф И Р /ар. бисъёр, ғаровон/, номи яке аз баҳрҳои панҷго-
наи маҳсули арӯзи араб. Баъзе намояндагони адабиёти классикии
форсу тоҷик барои санҷидани маҳорати шоирони худ дар ин баҳр
шеър гуфтаанд. Ин баҳрро барои он воғир меноманд, ки дар рӯи-
ҳои он ҳиҷои кӯтоҳ нисбат ба ҳиҷои дароз бисъёр аст. Масалан:

Воғири мусаддаси солим:

Буте, рами ту бар ин дили ман бизад аламе,

Чунов ки аз ӯ ба гирди ҷаҳон шудам аламе.

/НАСИРУДДИНИ ТУСИ/

Схема, аломат ва аркони байти мазкур чунин аст:

Бу-го-ра-ми-ту / ба-рин-ди-ли-ман / би-зад-а-ла-ме,

Чу-нов-ки-а-ӯ / ба-гир-ди-ҷа-ҳон / шу-дам-а-ла-ме.

Мафсилатун / мафсилатун / мафсилатун

Мафсилатун / мафсилатун / мафсилатун

у - у у - / у - у у - / у - у у -

у - у у - / у - у у - / у - у у -

Дар ин байт аркони мафсилатун шаш бор пайдарпай такрор шу-
дааст. Бинобар он авзони ин баҳрро баҳри воғири мусаддаси солим
номиданд.

Дар ин баҳр зиҳфоте ба назар намерасад. Бинобар он бо ин
мисол иктифо намудем.

Агар муаллимон ба баҳрҳои солим ё ки ба зиҳфоти он мисолҳо
ба даст оранд, илова карда, ба хонандагон фаҳмонда диҳанд.

Дар ашъори араб мисолҳо бисъёр аст. Лекин лозим надонистем.

БУРУИ АРКОНИ МАФЪУВЛОТУ

Дар натиҷаи тағйироти аркони мафъувлоту зиҳфоти зерин ҳо-
сил мешавад: мафийлу / у - - у /- маҳбун, ғоилоту / - у - у /-
маҳбун, ғоилоту / у у - у /- маҳбул, мафъувлун / - - - /-маҳкуф,
маҳбул / - - - /- маҳкуф, мафъувлу / - - у /-маҳкуф, маҳбул
/ - - /- аслам, ғаз / - /- маҳкур, ғоз / - /- маҳкуф, маҳбул
/ - - /- маҳкуф, маҳкуф, маҳбул / - - - /-маҳбуни маҳкуф...

Баҳри мунсариҳи мусаммани матвии маҳкуф:

1. Таирашаби ҳаҷр нест, рӯзи сибҳи манасти,
Маъғалаи оҳ нест, шӯълаи оҳи манасти.

/МИРЗО СОДИҚ/

Схема, аломат ва аркони абъёти мазкур чунин аст:

Та-и-ра-ша-бий / ҳаҷ-ру-нест / рӯ-зи-си-б / ҳий-ма-наст,

Ма-ғ-ла-ий / о-ҳи-нест / шӯ-ла-йи-о / ҳий-ма-наст.

Маҳбул / ғоилон / муфтайлун / ғоилон

Маҳбул / ғоилон / муфтайлун / ғоилон

у у - / - у - / - у у - / - у -

у у - / - у - / - у у - / - у -

Дар ин байт рӯиҳои мафъувлоту ҳаҷор бор такрор шудааст,
зиҳфоти ғоилон низ ҳаҷор бор такрор шудааст. Бинобар он ин
байтро дар вазни мунсариҳи мусаммани матвии маҳкуф навишта шу-
дааст мегӯем.

2. Роҳи суҳан баста шуд фикри суҳансозро,
Пардаи ҳайрат гирифт ҷашми назарбозро.

/АРҶИ ХУМОИ/

Схема, аломат ва аркони байти мазкур чунин аст:

Ро-ҳи-су-ҳан / бас-та-шуд / фик-ри-су-ҳан / со-зу-ро,

Пар-да-йи-ҳай / рат-ги-рифт / ҷаш-ми-на-зар / бо-зу-ро.

Муфтайлун / ғоилун / муфтайлун / ғоилун

Муфтайлун / ғоилун / муфтайлун / ғоилун

- у у - / - у - / - у у - / - у -
- у у - / - у - / - у у - / - у -

Дар ин байт рунҳои муфтаилун чаҳор бор ва ғоилун нисе чаҳор бор такрор менамояд. Бинобар он вази ин шеър баҳри мусамман мусамман матваи мақшӯф номидаанд.

Мисолҳо барои кори мустақилона:

3. Мо ҳареми сийнаро вақфи ғамат сохтем,
Ишқи бутон сар ба сар дар ҳавасат бохтем.
/А. МУҶҶАМ/

4. Дийдан аҳли тамаъ ба незмати дунё,
Пур нақунад ҳамчунон, ки чоҳ ба шабнам.
/САЪДИ/

5. Сийнаи деҳқон зи ғусса оҳ надорад,
Кийсан доро зи лира роҳ надорад.
/А. ЛОҶҒИ/

6. Чапми бадат дур, эй бадеъшамоил,
Моҳи ману шамъи ҷамъу мири қабил.
/САЪДИ/

7. Тоби руҳат моҳу офтоб надорад,
Бе сабаб ин ҷарх печутоб надорад.
/ҲОДИ/

8. Чапми ту дармони ҳастае нақунад,
Зулфи ту ёди шикастае нақунад.
/АҒУЗИ ҚУМОҚИ/

9. Марғирати нағзакак,
Шӯҳаку коқулдаров.
Аз ақли шабпарак
Даблаби ҷудо натов!
/М. ФАРҶАТ/

10. Бо лаби нозук нигор дастӣ маро мегазад,
Ин варақи гул чу хор дастӣ маро мегазад.
/А. ЛОҶҒИ/

Ҷузъи 7. Уҳидӣ гудғанд:
БАҲРИ МУПСАРИҶ. Вазиҳи ин баҳр шӯҳ, рақсон ва сабуқ буда, шеърро ин вази баъзе баровардаанд. Рунки солимаш мустақилона ба мақшӯф буда, ҳамаи вазиҳи ин баҳр аз вазиҳоти ин ду рунки солима менамояд. Вале аз рунҳои солими он вази ба амал намеояд. Вазиҳоти мустақилона 7-то ва вазиҳоти мақшӯфоти 9-то менамояд ва 16 наҷод.

БАҲРИ АМИЙҚ /ар. ҷуҷур, бағова/, номи баҳрест, ки арӯзиёни ин шеър тоҷик бағди Халил ибни Аҳмад ихтироъ кардаанд. Ин баҳрро инчунин он амийқ меноманд, ки вази он бағди буда, рунҳои сабаб ба аломат ба ватадаш зиёдтаранд. Яъне ҳаҷоҳи дарозаш нисбат ба ҳаҷоҳи бештар аст. Амийқ рунки мақшӯф надорад, дар асоси мусамман рунҳои аслии баҳри мутадорик /ғоилун/ ва баҳри рамаъ /ғоилотун/ ба вуҷуд меояд. Азбаски дар ин баҳр қай шеър гудғанд, бинобар он аз эътибор соҳит менамояд. Амийқ бар ҳаҷоҳи баҳри аслии арӯз навъҳои зиёд надорад. Амшоре, ки дар ин баҳр менамояд, асосан дар шакли мусамман солими сабаб менамояд. Баъзе арӯзиёни форсу тоҷик мисли Баҳромӣ ва Бузургмехри Қоинӣ /асри 11/ ин шаклро аз доираи мухталифа ҷудо кардаанд. Вай аз ҷузъи наҷуми доира шӯрӯ мегардад, яъне дун ғаувдун мағоил, ки бар вази /ғоилун/ /ғоилотун/ /ғоилун/ /ғоилотун/ хонда мешавад.

Мисол: Баҳри амийқи мусамман солим:
Сӯҳрати дилрабоён занги дилро зудона,
Хотири сӯҳраторо гунҷасо қушона.

Схема, аломат ва аркони ин баҳри мақшӯф чунин аст:
Сӯх-ба-ти / дил-ра-бо-ён / зан-ги-дил / ро-зу-до-яд,
Хо-ти-рий / сӯх-ба-то-ро / гун-ча-о / со-ку-шо-яд.
/М. ФАРҶАТ/

БАҲРИ АРИЙЗ /ар. паҳи, васеъ, қушод/, номи яке аз баҳрҳои ин баҳрест, ки арӯзиёни форсу тоҷик бағди Халил ибни Аҳмад эҷод кардаанд. Ин баҳрро барои он арийз меноманд, ки онро аз ҷузъи

сетми доираи мухталифа, яъне аз рукиҳои баҳрҳои Табиату Маъна
ду Басит ҳудо кардаанд. Дар ҳар ду рукии арифа ватади маҷмуъ
нисбат ба сабаби ҳафийф муқаддамтар аст. Арифа рукии маҷмуъ на
дошта, дар натиҷаи омезиши рукиҳои аслии баҳри Ҳазаҷ /мафойлун/
ва баҳри Мутақориб /фауълун/ ба вучуд меояд. Дар ин баҳр шакл
хале кам аст. Шерҳое, ки дар ин баҳр суруда шудаанд, баити аз
шакли солими арифа омадааст. Мисол:

Мақони дилситонам, диёри меҳробонам,
Замони зарфишонам, баҳори беҳазонам.

/М. ФАРҲАТ/.

Схема, аломат ва аркони байти мазкур чунин аст:

Ма-ко-ни-ди / си-то-ям / ба-й-рий-маҳ / ди-бе-нам,
За-мо-ни-зар / фи-шо-нам / ба-ҳо-рий-бе / ха-зо-нам.
Мафойлун / фауълун / мафойлун / фауълун
Мафойлун / фауълун / мафойлун / фауълун
у - - - / у - - - / у - - - / у - - -
у - - - / у - - - / у - - - / у - - -

Яке аз навъҳои баҳри Ҳазаҷ - Ҳазаҷи мусаммани маҳзӯф /мафо-
ийлун / фауълун / мафойлун / фауълун/ низ шакли арифаи муоми-
маи солимо дорад.

Дар охир хостем, ки дар бораи баъзе баҳру зихову доираҳо ба
муаллимону донишҷӯён маълумот диҳем.

А Б Т А Р /ар- думбурида, кӯтоҳдум, калтадум, думбуридатар,
кӯтоҳтар, нокистар, вайронтар; ба маънои бенасл, бесамар/, дар
илми арӯз номи зихофест, ки дар натиҷаи аз рукии мафойлун
/ у - - - / соқат кардани яъне партофтани ватади маҷмуъ ва са-
баби ҳафийф /ду ҳиҷои дарозу як ҳиҷои кӯтоҳ/ ва аз рукии фау-
лун / у - - - / соқат кардани як ватади маҷмуъ /партофтани як ҳи-
ҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дароз/ ва аз рукии фойлотун / - у - - - /
соқат кардани як ватади мафрук /партофтани як ҳиҷои дарозу як
ҳиҷои кӯтоҳ / ба вучуд меояд. Абтар дар рукиҳои мафойлун ва

фойлотун дар шакли фаъ / - Ҷ, дар фойлотун бошад дар сузрати
фойлотун / - - / дучор меояд. Ин зихоф бештар ба баҳрҳои Ҳазаҷ,
Мутақориб, Музорӣ, Мучтасс ва Хафийф хос аст. Баъзе
баҳри Абтарро бо номҳои маҷмуъ, ахрам, маҳзӯф ва маҷбуб зикр
шудаанд. Мисол:

Баҳри рамали мусаммани маҷбуни абтар:
Файлотун / фойлотун / фойлотун / фаълун
фойлотун / фойлотун / фойлотун / фаълун
у - - - / у - - - / у - - - / у - - -
Баҳри мучтасси мусаммани маҷбуни абтар:

Ҷаъи ту таъна занад гавҳари бадахшоро,
Кузи ту тийра кунад офтоби тобонро
Мафойлун / фойлотун / мафойлун / фаълун
Мафойлун / фойлотун / мафойлун / фаълун
у - у - / у у - - - / у - у - / - -

Баҳри ҳафийфи мусаддаси маҷбуни абтар:
Ҷар аз ин барнакашида айвон аст,
Ки дар ӯ Муштариву Қайвон аст.
Фойлотун / мафойлун / фаълун
Фойлотун / мафойлун / фаълун
- у - - - / у - у - / - -

.. /АДИБ СОБИРИ ТИРМИЗИ/.

Баҳри ҳазаҷи мусаммани ахраби маҷбузи абтар:
Мо, раҳна ба кори шайху роҳиб кардем,
Тарки ҳама адбёну мазохиб кардем.
/А. ДОҲУТИ/.

Вақти абъёти зеринро муайян кунед:
Агар таҳсини шерк хештан бар дастӣ хеш астӣ,
Ҳама кас хештанро Унсуриву Анварӣ донад.
Вале, раввос аз даръе гуҳар берун кашад, аммо,
Чу вақти қиймат ояд, қиймати ӯ ҷавҳари донад.
/ХУСРАВИ ДЕҲДАВИ/
Миёни олимӯ ҳоҳил ҳамин қадар фарқ аст,
Ки ӯ кашидашоян асту ин гусастамиҳор. /АБТАРИИ БАДАҲШИ/.

А С Л А М /ар. сӯроҳкарда, раҳнакарда, сӯроҳкардатар, раҳнакардатар, дандонзада/, дар илми арӯз номи зихофест, ки дар натиҷаи соқит кардани ҳиҷои аввали рӯкни асосии баҳри Мутақориб-фаувлун / у - - / ба вучуд меояд. Агар аз рӯкни фаувлун ҳиҷои аввалашро гирем "увлун" боқи мемонад, ки ба қои "фаулун" ниҳода аслам меноманд. Аслам ғадат дар баҳри Мутақориб истифода мешавад /аслам бо ҳарфи "со"/. Шакли дигари он аслами мусаббар ном дорад. Агар дар қузъи сабаби ҳафийфи аслам бо қои садоноки кӯтоҳи "у" /замма/ садоноки дарози "о"/ ҳарфи "о" иборат аз ду ғатқа/-ро гузорем, фаълун шакли фаълонре / - - / мегирад, ки онро аслами мусаббар меноманд. Аслам дар шеър қариб дар ҳамаи рӯкнҳои он /садр, ибтидо, арӯз, зарб ва ҳашв/, яъне дар аввал, дар мобайн ва охири байт омаданаиш мумкин.

Исхол: Мутақориб мусаммани мақбузи аслам:

1. Гарам бихонӣ в-арам биронӣ,
Дили ҳазинро ба қои қонӣ.

/ҲОБИЗ/.

Фаувлу / фаълун / фаувлу / фаълун
Фаувлу / фаълун / фаувлу / фаълун
у - у / - - / у - у / - -

Мутақориб мусаммани аслами мусаббар:

2. Эйқон ин ҳелқ бар шой хезанд,
Ҷангида хуни душман бирезанд.

/А. ДОҲУТИ/.

Фаълун / фаувлун / фаълун / фаувлон
Фаълун / фаувлун / фаълун / фаувлон
- - / у - - / - - / у - -

Мутақориб мураббаи аслам:

3. Аз дийдан абр
Ашк равон шуд,
Ашк равонам
Тийру қамон шуд.

/АҲМАДЗОДА/.

Фаълун / фаувлун
Фаълун / фаувлун
- - / у - -

Мутақориб мураббаи мақбузи аслам:

4. Парийда омад.
Ғузэ мусича.
Нашаста гуфта
Ғуя курсича:
/АҲМАДЗОДА/.

Фаувлу / фаълун
Фаувлу / фаълун
у - у / - -

А С Л А М /ар. аслам /бо ҳарфи сод/- гӯшбурида, ғуридан,

ғуриватъ, увечить /аслам асламу саямоу сулми хондан лозим/.
Аллами дар илми арӯз номи зихофест, ки дар натиҷаи аз охири рӯкни мафбувлоту / - - - у / соқит кардани як ҳиҷои дарозу як кӯтоҳ-ватади мафруқ ва аз охири рӯкни ғоилотун / - у - - / соқит кардани сабаби ҳафийф / - /"ва қатъ намуҷани ватади маҷмӯъ/у- / ба вучуд меояд. Агар аз рӯкни мафбувлоту ду ҳиҷои охириро /-у/ партоем, "мафбӯ" /- - /, агар аз рӯкни ғоилотун ҳиҷои дароз охири онро партоем "ғоило" / - у - / мемонад ва баъди қатъ намуҷани ватади маҷмӯъи он, яъне партофтани садоноки "о"-и охир, "ғоил" / - - / боқи мемонад, ки ҳам ба қои "мафбӯ" ва ҳам ба қои "ғоил" фаълун илҳазима / - - / гузоштааслам мехонанд: /гуфта У. Тоирӯв мафҳумро муғлақ қардааст ЭСТ, 1988, сах. 186/. Агар мо аз рӯкни ғоилотун /- у - - / як ҳиҷои дароз ва як кӯтоҳ-ватади мафруқро соқит намоём ғоилотун ийлуи / - - / мешавад, ба қои фаълун мегузорем. Зихофоти аҳзаз ва аслам /бо ҳарфи со/ ашкити шакли афийли асламро дошта бошад ҳам, ба он алоқа ва вобастаги надорад, зеро ки зихофи аҳзаз аз рӯкни асосии баҳри Раҷаз-мустафилун / - - - у - / ва зихофи аслам аз рӯкни асосии баҳри Мутақориб-фаувлун / у - - - / ба вучуд омада, зихофи аслам /бо

харфи сод/ бошад, аз рӯиҳои фойлотун / - у - - / ва мафлуҷун / - - - у / ҳосил шудааст. Баъзе арузиён зихофи аслами мафлуҷун лотуро ҳам аслам ва ҳам аҳзас номиданд. Аслам дар шеър асосан дар рӯиҳои охири байт, яъне дар аруз ва зарб меояд ва бештар ба баҳрҳои Рамал, Сарез, Мунсариҳ ва Муқтазаб ҳос аст. Мисолҳо:

Рамали мусаммани маҳбуни аслам:

1. Аз қадомни ҷаман, эй сарв, равон меоӣ,
Ҷамчу гул барзада доман ба мӣён меоӣ?

/САЙИДО/.

Фойлотун / фойлотун / фойлотун / фаълун

Фойлотун / фойлотун / фойлотун / фаълун

- у - - / у у - - / у у - - / - -

Рамали мусалласи аслам:

2. Бод андар деҳи мо як марде,
Марди бодонишу оламгарде .

/А. ЛОҲУТИ/.

Фойлотун / фойлотун / фаълун

Фойлотун / фойлотун / фаълун

Агар бар ҷузъи сабаби ҳафийфи зихофи аслам /фаълун / - - / харфи садоноки "о"-ро афсонанд, яъне ба ҷои садоноки "у"-и кӯтоҳ /заимма/ садоноки "о"-ро гузоранд, фаълун / - - / шакли фаълонро / - - - / мегирад, ки онро аслами мусаббаф меноманд.

Мисол: Рамали мусалласи маҳбуни аслами мусаббаф:

3. Нарму ширину ҷавон аст ин мизъ,
Беҳтарин марғаи ҷаҳон аст ин маръ.

/А. ЛОҲУТИ/.

Фойлотун / фойлотун / фаълон

Фойлотун / фойлотун / фаълон

- у - - / - у - - / - - -

А С Р А М /ар. дандонишакста/, дар илми аруз номи зихофест,

ки дар натиҷаи иҷтимоӣ зихофи мақбуз ва аслами рӯиҳои асосии баҳри Мутақориб - фаувлун / у - - / ба вуҷуд меояд. Агар аз рӯиҳои фаувлун ҳамсадом "н"-ро /"нуни танвинро" соқит кунем,

фаулу" / у - у / боқӣ мемонад. Баъди ин тавассути амали сали, яъне ниртофтани ҳаҷои кӯтоҳи якум, "увлу" / - у / боқӣ мемонад, ки ба ҷои "фаълун" / - у / ва агар дар рӯиҳои арузи зарб /яъне зихофи охири байт/ оянд, дар шакли "фоз" / - - / навишта мешавад. Агар дар шеър асосан дар аввал ва мобайни мисраъ меояд ва бештар ба баҳри Мутақориб ҳос аст. Мисол: Мутақориб мусаммани асосан мақсур:

Эй шаби зулфат ғолиносӣ,

В-эй маҳи рӯят ғолиношӯв.

/А. ҚОМИ/.

Фаълун / фаувлун / фаълун / фаувлун

Фаълун / фаувлун / фаълун / фаувлун

- у / у - - / - у / у - -

Мутақориб мусаммани асрами маҳзӯф:

Меҳри ту, эй моҳи неқӯсияр,

Кард маро аз ҷаҳон беҳабар.

Фаълун / фаувлун / фаувлун / фаул

Фаълун / фаувлун / фаувлун / фаул

- у / у - - / у - - / у - -

А Ф О И Й Л /ар. аз масдари феъл тасриф шудааст, маъноияи ӯро қардан, амал қардан/, дар илми аруз маҷмуи руки ва азохифро меноманд. Истилоҳи афойил маҷмуи вазихоест, ки аз таркиби "ф"/"фо"/, "а"/"айн"/ ва "л"/"лом"/ ба вуҷуд меояд. Афойили афойилу ҳел мешавад: Афойили асли ва фаръӣ.

1. Афойили асли низ аз унсурҳои ибтидоии вазн, яъне аз тағйир додани ҷои сабаб, ватад ва фосилаҳо ҳосил мешавад. Тағйири афойили аслиро баъзе арузиён 10-то ва баъзеҳо 8-то гуфтаанд, ки тамоми биноӣ ашрофи арабу аҷам бар онҳо ниҳода шудааст. Афойили асли инҳоянд: Мафойилун, фойлотун, мустафилун, мафлувлун, фаувлун, фойлун, мафойилатун, мутафойилун, фой-ло-тун, МУСТАФАЙЛУН. Аз ин 10 афойил рӯиҳои мустафилун бо мустафайлуни ва рӯиҳои фойлотун бо фой-ло-тун аз ҷиҳати вазн баробаранд.

Яъне ҳар ду рӯки аз ду ҳичои дароз, як ҳичои кӯтоҳ ва як ҳичои дароз / - - у - / ташкил ёфтаанд, вале аз ҷиҳати таркиб онҳо фарқ мекунанд. Ин тафовут аз он иборат аст, ки рӯки мустафилдун / - - у - / аз ду сабаби ҳафийф ва аз як ватади маҷмӯъ, рӯки мус-таффи-лун / - - у - / бошад, аз як сабаби ҳафийф ва як ватади маҷмӯъ ва боз як сабаби ҳафийф ба вуҷуд омадааст. Чунин тафовут дар рӯкиҳои ғойлотун ва ғой-ло-тун низ мушоҳада мешавад, яъне рӯкии ғойлотун / - у - - / аз як сабаби ҳафийф / - /, як ватади маҷмӯъ / у - / ва боз як сабаби ҳафийф / - /, рӯкии ғой-ло-тун бошад аз як ватади маҷмӯъ / - у / ва аз ду сабаби ҳафийф / - - / ташкил ёфтаанд.

2. Афойиلى фаръӣ, афойилеро мегӯянд, ки аз тарфири рӯкиҳои афойиلى асли ва лигартуниҳое, ки дар аҷзои онҳо рӯй медиҳанд, пайдо мешаванд. Ин лигартуниҳо дар афойиلى асли ба воситаи наму эҷод кардани ҳичоҳо ба вуҷуд меояд.

А Ч У З /ар. аз масдари аҷз тасриф ҷудааст маъноаш заёд ҷудан ден, заёф пайдо кардан, кӯҳна, қадим, камшир/, дар илми арӯз рӯкии охири байтеро гӯянд, ки ба муқобалат дучор гардидааст ва пеш аз он рӯкии солиме омадааст. Мисол:

Ғаман то дар дилам маъво гирифтаст.
Сарам чун зулфи ӯ савдо гирифтаст.

/ ҲОФИЗ /

Мафойилдун / мафойилдун / мафойил

Мафойилдун / мафойилдун / мафойил

у - - - / у - - - / у - - -

Дар ин байти Ҳофиз рӯкии сеими он, яъне мафойил / у - - - / аҷуз буда рӯкиҳои якуму дуҷум солим мешавад.

БАСИЙТ /ар. фарох, васеъ, паҳншуда, густурдашуда/, яке аз баҳрҳои панҷгонаи мақсуки арӯзи араб. Ин баҳрро барои он басийт номиданд, ки дар аввали рӯкиҳои мустафилдун он ду сабаби ҳафийф густаронида ҷудааст ва Халил ибни Аҳмад онро аз ҷузъи

мақсуки доираи якуми арӯзи арабӣ, яъне аз доираи мухталифа дар шакли мусамман ҷудо кардааст. Рӯкиҳои мустафилдун / - - у - / ва файлун / - у - / афойиلى аслии онро ташкил медиҳад. Дар ҳар чор рӯкии солими басийт сабаби ҳафийф нисбат ба ватади маҷмӯъ эҷода ба муқаддамтар аст. Шакли солими он аз ҷумлаи вазнҳои сақяиلى /Тавийл, Мадийл/ рӯкии махсус нашошта, дар натиҷаи омехташавии рӯкии асосии баҳри Раҷаз-мустафилдун / - - у - / ва рӯкии асосии баҳри Мутадорик-ғойлун / - у - / сохта мешавад. Барои сохтани дигар навъҳои ин баҳр аз рӯкии мустафилдун зиҳфҳои маҷбуи /мафойилдун у - у -/, маҷмӯъ /мафойилдун - - -/, мухаллаъ /таувилдун у - -/, муволлаъ /мустафилдун - - у - / маҷбуи /ғайлатун у у у - / ва аз рӯкии ғойлун зиҳфи маҷбуи /у у -/ истифода мешаванд. Бегъзе иншондагонии адабиёти классикии форсу тоҷик барои санҷидани маҳорати шоирин худ дар ин баҳр шеър гуфтаанд. Аз омезиши рӯкиҳои солими басийт мустафилдун /ғойлун/ ва зиҳфҳои онҳо дар шаклиҳои мусамману мусаддак навъҳои зерини он сохта мешавад. Мисол:

Басийти мусаммани солим:

Чун хору хас рӯзу шаб афтадам дар раҳат,
Бошад ки дар ҳоли ман афтад назар ногаҳат.

/ ҚОМИ /

Мустафилдун / ғойлун / мустафилдун / ғойлун

Мустафилдун / ғойлун / мустафилдун / ғойлун

- - у - / - у - / - - у - / - у -

Басийти мусаммани маҷбуи:

Дони чӣ гуфт маро он булбули сахарӣ,

Ту худ чи одами к-аз ишк беҳабарӣ?

/САЪДИ/

Мустафилдун / ғайлун / мустафилдун / ғайлун

Мустафилдун / ғайлун / мустафилдун / ғайлун

- - у - / у у - / - - у - / у у -

Басийти мусаддаки мухаллаъ:

Гаштам ба дард аз ту, нигоро!
Он бех, ки як раҳ кунӣ мудо.

/АД.МУЪЦАМ/.

Мустафӣлун / фойлун / фаувлун

Мустафӣлун / фойлун / фаувлун

-- у - / - у - / у --

В А С Д /ар. пайвастан, пайванд қардан, пайвастанӣ чиёе ба
чиёе; пайванд/, дар илми арӯз амалест, ки тавассути он шоир
дар ашъори худ ба сакта роҳ намедихад. Баъзан ҳамсадои охири
калма дар ҳашв, яъне дар руқиҳои мобайни шеър омада, боион
аз вазни матлуб баромадани мисраъ ё байте мегардад. Шоире, ки
аз қавоиди авзони арӯз пурра бохабар аст, дар ин маврид баъди
ҳамсадои зоиҷ дар шеър калимае меорад, ки ҳарфи аввалаш садо-
нок бошад. Дар ин суврат ҳамсадои зоиҷ ба садоноки калмаи баъ-
дина васл шуда сактаро аз байн мебарад. Мисол:

Ихвон, ки зи раҳ оянд, оранд раҳоварде,

Ин қисса раҳовард аст аз баҳри дили ихвон.

/ХОҶОНИ/.

Мафъувлу / мафойилун / мафъувлу / мафойилун

Мафъувлу / мафойилун / мафъувлу / мафойилун

-- у / у --- / --- у / у ---

Ин байт дар баҳри Ҳазаҷи мусаммани аҳраб суруда шудааст ва
шоир барои он ки авзони шеърш аз арқони ҳамин баҳр набарояду
шеър сактадор нашавад, баъди ҳамсадои "ҳ"-и калмаи "роҳ" садо-
ноки "о"-и калмаи "оянд" баъди ҳамсадои "д"-и калмаи "оянд"
садоноки "о"-и калмаи "оранд", баъди ҳамсадои "д"-и калмаи
"раҳовард" садоноки "а"-и калмаи "аст" садоноки "а"-и калма
"аз"-ро меорад. Агар байти болоро аз руи вазн ба ҳиҷоҳо ҷудо
кунем, чунин шакло мегирад:

Их-вон-ки / зи-ро-ҳо-ян / до-ран-ду / ра-ҳо-вар-де,

Ин-қис-са / ра-ҳо-вар-дас/таз-баҳ-ри/ди-лий-их-вон.

Мафъувлу / мафойилун / мафъувлу / мафойилун

Мафъувлу / мафойилун / мафъувлу / мафойилун

-- у / у --- / --- у / у ---

Бақдун меҳри гардун афсонаест афсун,
Бай ба ҳои ёрон ғурбат шумор ёро !

/ҲОФИЗ/.

Мафъувлу / фойлотун / мафъувлу / фойлотун

Мафъувлу / фойлотун / мафъувлу / фойлотун

-- у / - у --- / - у / - у ---

Байтӣ маъкур дар баҳри Музории мусаммани аҳраб эҷод шудааст,
дар ҳарфҳои "н", "т" ва "а"-и калмаҳои "гардун"-у "афсонаест"
ва "афсун"-и мисраи аввал васл ба вучуд омадааст.

ВАСД дар илми қофия ҳарфери гуянд, ки баъди рави омада, ба
ин пайваст шуда бошад. Ба ақидаи адабиётшиносони гузашта, фақат
садонокиҳо, садонокҳои дароз ва ҳарфҳои ётбарсарро чун васл ис-
тисол бурдан мумкин аст.

Мисол: "О"-и васл:

Э-он пеш ки аз ҷаври ту, дилбандО,

Гӯям ба сазар зор, худовандО !

/АД.МУЪЦАМ/.

"Ш"-и васл:

Муарриф ба дилдори омад бараШ,

Ки дастони қозӣ ниҳад бар сараШ.

/САЪДИ/.

"Е"-и васл:

Рози дил меғуфтам, ар як маҳрамЕ медоштам,

Шикваҳо мекардам аз ғам, ҳамдамЕ медоштам.

/АЙНИ/.

"И"-и васл:

Эй нигори порсо, аз мо ниғаҳдорИ бикун,

Мо-зи по ағдоғонро баъд аз ин ёрИ бикун.

/А.ЛОҶУТИ/.

"М"-и васл:

Ҷони ширин, ин қадар ҷангаМ мақун,

Ин қадар беҳуда дилтангаМ мақун. /М.ПИСЛИЗОДА/.

Садоннокҳои кӯтоҳи "а", "и" ва "у" /фатҳа, касра ва ғамма/
баъди ҳарфи рави оянд ҳам васл шуда наметавонанд. Агар вақт
аз ҳамсадо иборат бошад бо садоннокҳои кӯтоҳ ба ҳарфи рави
пад, дар он суврат садоннокҳои кӯтоҳи баъди рави омадаро меноманд.
Чунончӣ, байти зерин:

Хабла рӯи ту дар коргоҳи дида кашидам,
Ба сувроти ту нигоре надидаму наҷунидам.

/ҲОФИЗ/

Дар ин байт калимаҳои "кашидам" ва "наҷунидам" ҳамчун ба
вазифаи қофия омада, ҳамсадои "д" рави, садоннокҳои "а"-и кӯтоҳ
маҷро ва ҳамсадои "и" васл мебошад. Агар шеър бо қофияе тамом
шуда бошад, ки ҳарфи охири онро садоннокҳои кӯтоҳи "а" ташкил
карда бошад, дар он суврат ин садоннок вазифаи васлро адо мекунад.
Чунончӣ, дар ин байт:

Ашкесту лаъл ризад он лаб маро зи дийда,
Дар шиша ҳар чӣ бошад, аз вай ҳамон чақийда.

/КАМОЛИ ХУҶАНДИ/

В О Ф И Р /ар. бисъёр; фаровон/, номи яке аз баҳрҳои панҷ-
гонаи махсуси арӯзи араб. Баъзе намоённагони адабиёти класси-
кии форсу тоҷик барои санҷидани маҳорати шоирии худ дар ин
баҳр ин шеър гуфтаанд. Ин баҳро барои он Вофир меноманд, ки
дар рӯкни он ҳиҷоҳои кӯтоҳ нисбат ба ҳиҷоҳои дароз бисъёртар
аст. Мисол: Вофирӣ мусаммани солим:

Чӣ худ, санамо, ки сӯи касе ба чапми ризо наменига-
ри,
Зи расми қафо ҳамегузари, тариқи вафо намесипари.

/САЙФИ/

Мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун

Мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун

у - уу - / у - уу - / у - уу - / у - уу -

Вофирӣ мусаддаси солим:

Буто, рами ту бар ин дили ман бизад аламе,
Чунон ки аз у ба гирди қаҳри шудам аламе.

/НАСИРУДДИНИ ТУСИ/

Мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун

Мафоилатун / мафоилатун / мафоилатун

у - уу - / у - уу - / у - уу -

ДОИРАҲОИ АРҶУЗ, чанд доираест, ки арӯзиёни араб ва форсу то-
ҷик барои даръёфтаи ҷудо кардани баҳрҳо аз якдигар таркиб ва
ҷудо додаанд. Ҷар доира гуруҳи муайяни баҳрҳо дар бар меги-
рад. Ҳангоми дар доираҳо ҷой додани баҳрҳо, пеш аз ҳама ҳам -
садои судани ҷузъӣ рӯкноҳои онҳо ба назар гирифта шудааст. Маса-
лан, баҳрҳои Тавийлу Мадийду Басийтро барои он дар як доира ҷой
додаанд, ки таркиби ҷузъҳои онҳо ба ҳамдигар баробаранд. Дар на-
тиҷаи ду маротиба тақрор шудани рӯкноҳои фауълун / у - - / ва
фойлун / у - - - / вази як мисраъ шеъри баҳри Тавийли му-
саммани солим, дар натиҷаи ду маротиба тақрор шудани аркони
фойлотун / - у - - - /, фойлун / - у - / вази як мисраъ шеъри
баҳри Мадийди мусаммани солим ва дар натиҷаи ду маротиба тақ-
рор шудани аркони мустафилун / - - у - / ва фойлун / - у - /
вази як мисраъ шеъри баҳри Басийти мусаммани солим ба вуҷуд
омад.

НОМИ ДОИРАҲОИ АРҶУЗ шартӣ ва бо баҳрҳои, ки дар атрофи он-
ҳо ҷой гирифтаанд, қариб алоқае надоранд. Байни арӯзиёни арабу
тоҷик доир ба тартиби номи доираҳои арӯз ва баҳрҳои мутааллиқи
онҳо ҳамфикри нест. Шамси Қайси Розӣ дар "Ал-Муъҷам", Ваҳиди
Табрезӣ дар "Ҷамъи мухтасар" ва Навоӣ дар "Мийзону-л-авзон"
доираи аввалро "Муъталифа" номида, аз он баҳрҳои Ҷазаҷи мусам-
мани солим, Раҷази мусаммани солим, Рамали мусаммани солимро
баровардаанд, ҳол он ки дар арӯзи араб "Муъталифа" доираи дувум
шуда, дар он баҳрҳои хосси шеъри араб - Вофир ва Комил ҷой дода
шудаанд. Насируддини Тӯсӣ дар "Миъёру-л-ашъор", Муҳаммад Ғиёсу-
лҳидин дар рисолаи "Миъроҷу-л-арӯз" доираи дувумро Муъталифа но-
мида мисли арӯзиёни араб аз он баҳрҳои Вофиру Комилро баровар-
даанд. Сайфӣ дар "Арӯзи Сайфӣ" бар хилофи дигарон баҳрҳои Ҷазаҷ,

Ғамал ва Ғаҷазро дар шакли мусаммани солим дар доираи Мутталиба ба ҷой дода, онро доираи аввал хисоб кардааст. Дар айни замон бошад Мутталиба доираи секин буда, дар он бахрҳои Ҳазрату Ғамал на дар шакли мусаммани солим, балки дар шакли мусаммани солим омадаанд. Баъзе арӯзиёни форсу тоҷик, мисли Қайюм Ғамал ва Насируддини Тӯсӣ ду доираи арӯзи арабӣ: Мухталифаро бо бахрҳои Тавийду Мадийду Басийт ва Муъталифаро бо бахрҳои Вофиду Мамил ба арӯзи форсӣ, тоҷикӣ дохил накардаанд. Қайюм Ғамал инчунин доираҳои арӯзи аҷамро чаҳор /Муъталифа, Мухталифа, Мунтазия, Муттағиқа/, Насируддини Тӯсӣ панҷ /Муъталибаи солима, Муъталибаи музохафа, Муштабихаи мусаммана, Муштабихаи мусаддаса, Муттағиқа/, Муҳаммад Ғиёсуддин шаш, Ваҳиди Табривӣ нисе шаш /Муъталифа, Муттағиқа, Муъталиба, Муштабиха, Мухталифа, Мунтазия/, Сайиди Ғамал панҷ /Муъталиба, Муштабиха, Муттағиқа, Мухталифа, Муъталиба, Навоӣ ҳафт, Бобур кӯҳто нисе додаанд /итг. сах. 100-104/, Тамоми доираҳои арӯз, ки арӯзиёни арабу аҷам дар асарҳои худ гирд овардаанд, аз инҳо иборатанд: Мунфариди, Мунтазия, Муттағиқа, Мунъакиса, Мунралита, Мунъалиқа, Мухталифа, Муъталиба, Муъталифа, Муштабиха, Муҷтемиа, Муштабихаи зоида, Муштабихаи музохафа, Муъталибаи зоидаи музохафа, Муъталибаи солима, Мухталита, Муштабихаи мусаддаса ва ғайра.

И З О Л А /ар. зоидаи гардонидан, маъх кардан/, дар илми арӯз дар ватади маҷмуи рӯиҳои мустағийлун / - - у - /, фойлун / - у - / мутафойлун / у у - у - / илова намудани як ҳарфи сокин /яъне илова намудани як алифи сокин, ки о/гӯянд. Дар ин ашхал садонокӣ кӯтоҳи "у"/яъне замма/ ба садонокӣ дарози "о" табдил ёфта, зирофи мустағийлон / - - у - /, фойлон / - у - / ва мутафойлон / у у - у - / ҳосил мешавад. Изола дар бахрҳои Ғаҷаз, Мутадорик ва Комил истеъмол мешавад. Мисол: Ғаҷаз мусаммани музол:

Китти нахустинро дуруд, Ягги нахустинро суруд,

Дар нафси Митро-меҳри пок қонуни аввалро навишт.
/М. ҚАНОАТ/.

Мустағийлун / мустағийлон / мустағийлун / мустағийлон
Мустағийлун / мустағийлон / мустағийлун / мустағийлон
- у - / - - у - / - - у - / - - у -

Мутадорик мусаммани музол:
Вақди чанде ба нам муотало шайху шоб,
Шайх дар таҳдуқа, шоб дар печу тоб.

/С. АЙНИ/.

Фойлун / фойлун / фойлун / фойлон
Фойлун / фойлун / фойлун / фойлон
- у - / - у - / - у - / - у -

А Ф О Й /ар. тамом, пурра ва комил гардонидан/, истилоҳи онро дар қувваи сабаби ҳарфӣ / - / мафойилун ва фойлотун афкори ҳарфи "о"-ро гӯянд. Дар ин амал садонокӣ кӯтоҳи "у"-ро садонокӣ "о" табдил дода, аз мафойилун / у - - - / мафойилон / - - - / ва аз фойлотун / - у - - - / фойлотон-фойлийён / - - - / ҳосил намуда, мусаббаъ номидаанд. Мисол:
Ғамал мусаммани мусаббаъ:

Баҳор омад зи умрам боз як соли дигар биташт,
Тамоми зиндагӣ оҳиста аз пеши назар биташт.

/М. ТУРСУНЗОДА/.

Мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилон
Мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилон
у - - - / у - - - / у - - - / у - - -
Ғамали мусаддаси мусаббаъ:

Лех боз аз осмон як нам намерехт,
Аз сари ҳар воти байни киштзорон
Цири деҳдон мегузашту ашк мерехт,
Бар сари ҳар сабзае бар ҷой борон.

/ЛОИК/.

Фойлотун / фойлотун / фойлотон
Фойлотун / фойлотун / фойлотон
- у - - - / - у - - - / - у - - -

Иисоҷо барои машқи мустандилона:

1. Дабам аз руҳбахши таънаҳо ваҳ бар лаби Осим,
Ҳадийси лаъли қонбахши ту аз бас буд нишоҷи.
/ИБРОҲИМХОНИ ОСИМ/
2. Мо лашкари босавкати хушбахти қаҳонем,
Урдуи зафарпешаи даврони қаҳонем .
/М. ТУРСУНЗОДА/
3. Дийда чун меҳроби абруи бутони ишвасов,
Ҷон он дорад, ки шайхи шаҳр бигзорад намоз.
/“ФАРҲАНГИ” АМИД/
4. Фасли Наврӯз омаду гулгунча хандидан гирифт,
Булбуду кумри ба шохи сарв нолидан гирифт.
Эй падар, ийлий бидех, то ман ба устодам барам,
Ҷузу шаб дар хонаи мо нур боришдан гирифт .
5. ... Шамъсон азбас ба ҳоли хеш кардам гирия сар,
Ҳар хубобӣ ашк аз он ҷӯши надомат мезанад ...
Иззати мо дар Бухоро то ба хорӣ карда ху,
Пушти но бар маснади иқболу иззат мезанад .
/ИЗЗАТУЛЛОҲИ БАЛҲИ/
6. Ошуфтаи зулфи чийн-чийнат,
Қурбони ду чашми наргисийнат.
Дар мазҳабу миллатат дерам,
Бо ҳар равине, ки ҳаст дийнат.
Бар дийда агар ниҳи ту гоме,
Бусам кафи поё обитийнат /ИЗЗАТНОҲ ИБНИ МАЗҲАБИНОҲ/
7. Санамо, хайлатро ҷӣ шуд, ки ба мо надорад дутфе,
Ҳаҷлаби зи дорад, к-аз вафо ба сарам гузорад дутфе.
/БЕҶОБЕ/
8. Эй нигори сангдил, эй дӯбати сиймингузор,
Дар дили ман меҳри ту чун сийм дар санг устувор
Сангдил ёреи сийминбар нигоре в-он ки ҳаст,
Ҳамчу нақши сийму санг андар дили ман пойдор.
/САЙФИИ НИШОПУРИ/
9. Агар мӯре суҳан гуяд ва гар мӯе равон дорад,
Ман он мӯри суҳангӯям, ман он мӯям, ки ҷон дорад.
Агар бо мӯр бо мӯре шабонрӯзе шавам ҳамроҳ,
На мӯр аз ман хабар ёбад, на мӯй аз ман нишон дорад.
/АМБАҚИ БУҲОРОИ/

Ашӯри шоироне, ки аз табиатарин вҷодияти одами мебошанд, дар қадамҳои нахустин хеле одди ва содда буданд. Лекин бо мурури ва вақтон тадриҷан барои шеър низ қонуни ва қоидаҳои махсус ба вуҷуд оварда шуд.

Аз қадимулайём маълум аст, ки сохти шеъри форсӣ, тоҷикӣ ба таърири умумӣ ду навъ мебошад. Яке шеъри ҳичоист. Ин навъ шеър аз мисраъҳои, ки ҳичоҳон он бо якдигар баробар мебошанд, сохта мешавад. Шеърҳои пеш аз даврани исломӣ /даврани қоҳилият, ғатарот/ ва баъзе шеърҳои, ки аз аввалҳои қорӣ шудани дини ислом то имамани дуими асри VIII дар кишвари мо боқӣ мондаанд вақни ҳиҷоӣ буданд.

Дигаре шеъри арӯзии мебошад, ки аз имамани дуими асри VIII маълум гардида, то имрӯз давом карда, тақдир меёбад.

Баъди Революцияи Қазбири Социалистии Октябр системаи нави шеъри овоз ба майдон омад. Ин сохти структураи, чунон ки маълум аст, дар назми советии тоҷик то солҳои панҷоҳум дар шакли қаврҳои анъанавӣ инкишоф ёфта, хусусиятҳои навоарию навардози дошта, ҳамчун як қараёни қонунӣ аз солҳои бистум давом карда омада бошад ҳам, лекин дар солҳои шастуму ҳафтум дар шакли мазмуни дигаргунӣҳои қуллии сифатӣ пайдо кард. Мазмуниҳои нави сифатӣ иҷтимоӣ ва фалсафӣ дар шакли ифода ва тарзу баёни мухталиф арзи вуҷуд карданд. "Баъзан чунин мулоҳизае ҳам оварда мешавад, ки - навиштааси М. Шукӯров, - гуё арӯзии овоз танҳо дар натиҷаи тақдир ба назми имрӯзае хориҷӣ пайдо шудааст. Лекин агар ба роҳи тайкарҳои адабиёти советии тоҷик назар андозем, мебинем, ки аз аввалии асари адабиёти шайхони советии тоҷик шеъри Садриддин Айни "Марши хуррият /1918/ сар шудааст.

М. Шукӯров шеъри овозро "арӯзии овоз" номидаст. Бо Ҷола ва ҷанде аз адабиётшиносони дигар ин шеъри овозро "арӯзии овоз" донистаанд. Ш. Раҳмонов чунин ақида итҳор кардааст: "Муаллифони овоздаро нахуст дар вақни арӯз мебинанд. Шеъри овоз ба ҷуз арӯз дар сохт,

кофия, жанр ва дигар нивонаҳо низ озодӣ дорад. Лекин "арӯзи озод барои ифода тамоми мураккаботи фикри ҳиссиёт имкониятҳои нав медиҳад, ба шеър як динамикаи хося мебахшад, ки ҷуши дилҳои ҷавони онҳоро ифода менамояд... Ҷавонии ба системаи образҳо ва сохти шеъри лирикӣ бисёр навҳо дохил кардан мумкинанд" /Ш. Раҳмонов, Таҳавули воҳидҳои лирикӣ, Душанбе, 1988, саҳ. 131-132/.

А. Ҳакимов шеъри озодро "як навъи тозаи назм" маънидоҳ мекунад.

Ш. Раҳмонов шеъри озодро чунин таъриф додааст:

"Дар шеъри озод мундариҷаи ғоявӣ, хусусиятҳои жанр, ҷумлабандии синтаксисӣ, ритму оҳанг қуллаи мисраъ ва байтҳои шеърро ба ҳамдигар алоқадор сохта, як лавҳаи хушбаёни лирикӣ эҷд мекунанд. Бинобар ин ҳам шеъри озод ҳамчун лавҳаҳои маънуми бадеӣ ба назар расида, мазмунҳои ҳаётии зиядагӣ касб кардааст. Шoir дар шеъри озод зотан мантиқ ва фалсафаи суҳанро даст гирифта, ба умқи ҷили инсон назар андохта, камтар эътибори шакл мекунад, мазмун асоси ҳастии фикри ӯст. Ин камназарӣ ва бекиқдартӣ нисбат ба шакл дар шеъри озод боиси пайдоиши кӯшишҳои нав ва гуногуни ифода гардидааст. Ин сохт шеърро ба мардум шиносонд, доираи онро васеъ нақуд, дар забон равонӣ ва ғасоҳат дод. Аз ин рӯ, онро ҳамма писандиданд" /саҳ. 133/, гуфтааст, ки ин суҳанҳо ҳамма маҳз муволаҷаанд.

Арӯзи анъанавии арабу форсу тоҷик бо он шакле, ки ҳоло дастраси мо шудааст, хеле душворро музлақбаёниҳо дорад. Таърихи арӯз бисёр муҳаққиқон, эҷодкорони вазни арӯзро меҳна намуда, ки дар маъсалаи инкишофи такмил, соддаву ғажмо кардани авзонии арӯз ҳар қадом ҳиссаи худро гузошта, тарзу усулҳои нави пешниҳод кардаанд. Вале ақсарияти ин усулҳо ба таври бояду шояд талаботи хонандаро ҷурра қонез қунонида наметавонад.

Аз он ҷумла агар А. Фитрат ҳамчун мийзони санҷиши вазни шеър усули доира "ба-ба-ба-ка-ба-ба" мустақъдун"-ро гирифта бошад, Н. Бектош - "ла-лай-лай-лай" - "мафойил" -ро, Хонларӣ,

"ти-ти-тин-тин" - "файлотун" -ро қабул кардааст. Вале мийзони маъмули арӯз, арқону виҳофоти он баробари камийат, инчунин кайфияти ҳиҷоҳоро низ бояд ба назар гирад. Усули доираи Фитрат ва усули Бектош ҷу Хонларӣ танҳо тарафи камийати ҳиҷоҳи, кӯтоҳӣ ва дарозии онҳоро ифода мекунаду бас. Аммо кайфияти сохти ҳиҷоҳон кӯтоҳ, дароз ва даростар дар ин усул ба назар гирифта нашудааст. Масалан, баъди арқони фойлун ва фойлон фарқи калон дорад. Садоноки ғхирини ҳиҷоҳи фойлун ва фойлот ё фаувлун фаал ва фаувлуну мафойл аз ҳамдигар фарқи ҷиддӣ дорад. Ҳар як шахси вазни арӯзу килон онро меҳонистартӣ ба зӯдӣ сарфаҳм мекунанд.

Устод Т. Заҳидӣ мегӯяд:

"Аммо ин тафовутҳои ҷиддии ҳиҷоҳоро на Фитрату Бектош ва на Первези Хонларӣ ба назар нагирифтаанд". Вале дар тарзи гуногунии арӯзиёни гузашта, яъне дар афойилу тафойл ҳам камийат ва ҳам кайфияти ҳиҷоҳи баробар ба назар гирифта шудааст.

Дар забони форсӣ, тоҷикӣ анъон ҳиҷоҳи маъҷуд аст, ки ҳаҷор қисми он ба камийат ва кайфияти арқони арӯзи мувофиқ омадааст. Аммо усули муҳаққиқони маъҷур танҳо ду навъи ҳиҷоҳи ифода мекунад ҳалос. Аз ин рӯ хизмати вазни арӯзу арқони он бо ҳамма душворро хеле калом, дақиқ, нозук ва лонқи дастгирият ва мучибии инкишоф аст.

Т. Заҳидӣ мегӯяд:

Вазни ҳиҷо, ба фикри мо, усули ибтидоӣ буда, усули арӯзи усули мунтаҳо, инкишофи такмилиёфта, дараҷаи дақиқ ва баланди камийатист. Албатта арӯз ҳам нуқсон дорад. Вале ба ҳар ҳол афзалияти арӯз, нисбат ба камбудии он, яқинандараҷа ҷузур аст. "Вазни арӯз, навията буд А. Фитрат, яке аз сойтарин ва мусикиноктарин вазнҳои шеърест. Ман дар ҳамин асарам /"Арӯз ҳақида", Т. 5./ ба қадре 80 вазиро гирд оварда таърихнам. Ин низ ҳамма вазнҳои арӯзи нест, боз ҳаст. Ҳайр аз ин системаи арӯз ҳамин хел системаест, ки одами вазни арӯзро нағз омӯхтагӣ мувофиқи вазни арӯз вазнҳои нави низ сохта метавонад". Омӯхтагӣ ҳамма хусусиятҳои арӯз қори ояндаи адабиётшиносӣ.

Ба сийму зар ҷавонмарди тавон кард,
Хув он кас к-ӯ ҷавонмарди ба ҷон кард.

Ба ҷон ҷун эҳтиҷи ёр биндохт,
Ҳаёти худ ғайрон ҷони ӯ сохт.

/АЗ БАҲОРИСТОН/.

Мафойилдун / мафойилдун / мафойил

Мафойилдун / мафойилдун / мафойил

у - - - / у - - - / у - -

Абдурауф Фитрат миязони санҷиши вазни шеър усули доира "Бақ-
бақ-ба-ка-бақ"-ро пеш гирифтааст:

Баҳри ҳазақи мусалласи ақраби мақдуфи маҳзурф:

Эй дарди ту ороми дили ман,

Эй номи ту илҳами дили ман.

Эй-дар-ди-ту-о-ро-ми-ди-ли-ман, **ЛОҲУТИ/.**

Эй-но-ми / ту-ил-ҳо-ми-ди-ли-ман.

Мафӯвлу / мафойилу / мафӯвлу

- - у / у - - у / - - у

Ин шеърро ин тавр низ тақтеъ қунем ҳам мумкин аст:

Эй дарди ту ороми дили ман,

Эй номи ту илҳами дили ман,

Ёди ту саранҷоми дили ман,

Аз меҳри ту пур ҷоми дили ман,

Васлат зи ҷаҳон коми дили ман.

Эй-дар / ди-ту-о / ро-ми / ди-ли-ман,

Эй-но / ми-ту-ил / хо-ми / ди-ли-ман,

Ё-ди / ту-са-рен / ҷо-ми / ди-ли-ман,

Аз-меҳ / ри-ту-пур / ҷо-ми / ди-ли-ман,

Вас-лат / зи-ҷа-ҳон / қо-ми / ди-ли-ман.

Бақ-бақ / ба-ка-бақ / бақ-бақ / ба-ка-бақ

Бектош Н. - "ла-лай-лай-лай"-ро қабул кардааст:

Ҷақат сӯзи диламро дар ҷаҳон парвона медонад,

Ҷамамро булбуле, к-овора шуд аз лона медонад.

Ҷа-қат-сӯ-зи / ди-лам-ро / дар-ҷа-ҳон-пар-во / на-ме-до-над,

Ҷа-мам-ро-бул / бу-ле-ко-во / ра-шуд-аз-ло / на-ме-до-над.

Мафойилдун / мафойилдун / мафойилдун / мафойилдун

Ҷарвез Нотили Хонлари бошад "ти-ти-тин-тин"-ро пеш гирифта:

Баҳри рамали мураббаи маҳбун:

Чу маро дарди ту бошад,

Дигар аз айш ҷӣ бошад?

/АРУЗИ ҲУМОИ/.

Чу-ма-ро-дар / ди-ту-бо-шад,

Ди-га-раз-ай / ши-ҷӣ-бо-яд ?

Ҷаилотун / ҷаилотун

Ҷаилотун / ҷаилотун

ти-ти-тин-тин / ти-ти-тин-тин

ти-ти-тин-тин / ти-ти-тин-тин

Нитаҳи шӯхи ту маст аз майи ором бувад,

Гардини ҷашми ту болиҷани бодом бувад.

/Шавкат/.

Вазни шеъри мазкурро муайян кунед.

Баҳри ҳазақи мусаммани солим:

Насийдаттар, ҷӣ мекурӣ илочи ҷони бемерон?

Усувли ин табобатро фақат ҷонона медонад.

Мафойилдун / мафойилдун / мафойилдун / мафойилдун

Мафойилдун / мафойилдун / мафойилдун / мафойилдун

Ла-лай-лай-лай / ла-лай-лай-лай / ла-лай-лай-лай / ла-лай-лай-лай

Ла-лай-лай-лай / ла-лай-лай-лай / ла-лай-лай-лай / ла-лай-лай-лай

На-сий-дат-тар / ҷӣ-ме-кур-сий / и-ло-ҷӣи-ҷо / ни-бе-мо-рон?

У-сув-лий-ин / та-бо-бат-ро / фа-қат-ҷо-но / на-ме-до-над.

Дар инҷо дар бораи ҳиҷоҳи дарозу кӯтоҳ қадре таваққуф наму-

да, шарҳу эзоҳ додан лозим меояд:

Ҳиҷоҳе, ки аз як садоки кӯтоҳ /мас.: "а", "и", "у"-ватҳа",

"касра", "замма"/ ё ин ки аз як ҳамсадо ва як садоки кӯтоҳ

/мас.: "ба", "би", "бу"/ иборатанд, ҳиҷоҳи кӯтоҳ ва ҳиҷоҳе, ки

аз як садоки дароз /мас.: "о", "ӯ", "ув", "ий"/ ё аз як ҳаҷ-

садову як садоки дароз /мас.: "бо", "бӯ", "був", "бий"/, ё ин ки

аз ду ҳамсадо ва як садоки кӯтоҳ /мас.: "дар", "сар", "мас" таъ-

ки ёфтаанд, ки мо дар боло қайд карда будем, ҳиҷоҳи дароз мебошанд. Дар бораи ҳиҷоҳи дароз У. Тоиров дар "ЭСТ" нодуруст маълумот додааст. Барои хато маълумот додани он "Дураги нишони забони адабии тоҷик" сабаб шудааст:

"Ҳиҷоҳи бастаи навъи "ар", "ад", "ид" ва ёдбарсарҳон "е" "ё" низ ба гуруҳи ҳиҷоҳи дароз дохил мешаванд. Дар арӯз ҳиҷоҳоро бо аломатҳои шартӣ /дарозро бо - ва кӯтохро б у/ ишорат мекунанд. Мас.: калимаи "Модар" аз ду ҳиҷо /мо-дар/ иборат буда, ҳар ду ҳиҷои дарозанд / - - /. Калимаи "дара" аз ду ҳиҷо /да-ра/ иборат буда, ҳар ду ҳиҷои кӯтоҳ / у у / мебошанд", мегӯяд, ки ин нишондоҳҳо бо тақозои вази арӯз тағйир меёбанд. Чунончи, калимаи "ид" аз ҳарфҳои айну ёву дол иборат буда, як ҳиҷои дарозу як ҳиҷои кӯтохро, яъне ватади мафрудро ифода мекунад. Инчунин: лафзи "ийн"-занони хушчашм; ва "ийн" чамъи "айно"-ст, ки ба маънои зани хушчашм аст; ва билфатҳ "айн"-чашмаи об, офтоб, зону, дийдор, зарӣ сурх, мол, борон, абре, ки аз қибла ояд, чашм, меҳтар, баргузида ва зоти ҳар чиз, бародари модарӣ ва падарӣ, шахс, нафс, ҳақиқати ҳар чиз, аҳли хона, қавми ҳосус ва дийдбон, қои равон шудани об, дийдор, назар кардан ва райра. Маъноии лафзи "айн" бисёр аст, чунончи, соҳиби "Мунтахаб" 48 маъни навишта ва баъзе бар ин низ зиёда кардаанд. Аз ин чунин ҳулоса мебарояд, ки калимаҳоро дуруст навишта саҳеҳ талаффуз кардан лозим, ҳусусан, дар шеър. Барои таъсир/бахш ва ифоданок хондан ва тектеҳоро ҷурра намуда, равонии савосати шеърро зиёд кардан, бояд "и"-и кӯтоҳ ва "у"-и кӯтоҳ ҳамроҳ карда /тавре хондан лозим, ки дар талаффуз ҳофиз "и"-и нима, ё "у"-и нима ро чунон талаффуз кунанд, ки сомон қариб, ки наҷунаванд, аммо ҳуди ҳофиз дарк кунанд, ки забон ба поён ҳаракат кард ё ба боло/ хондан лозим.

Лафзи "модар"-ро як ҳиҷои дарозу ду ҳиҷои кӯтоҳ / - у у / "до-да-ра" хондан ҳам мумкин. Лафзи "дара"-ро низ як ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дароз / у - / "да-ра" хондан мумкин./ бо тақозои

нави/. Ҳиҷоҳи бастае, ки аз як садонокӣ дароз ва як ҳамсадо ташкил ёфтаанд /мас.: "ор", "об", "од" ва ғ./ низ якуним ҳиҷо, як ҳиҷои дароз ва як ҳиҷои кӯтоҳ / - у / мебошанд. Инчунин ҳиҷоҳе ҳастанд, ки аз се ҳамсадо ва як садонокӣ дароз /мас.:

"ношт", "дошт", "дӯст", "пӯст", "бехт" ва ғ./ сохта шудаанд. Ин навъи ҳиҷоҳоро низ якуним ҳиҷо, як ҳиҷои дарозу як кӯтоҳ ҳисоб мекунанд, чунки ҳангоми тақтеи шеър ҳарфи охириро партофта, аз се ҳарфи боқимонда ду ҳиҷо месозанд /ба шарте, ки ҳарфи аввали калимаи оянда ҳаммаҳраҷ бошад/, ки яке дароз ва дигаре кӯтоҳ / - у / бошад. Масалан:

Салоҳи кор кучову мани хароб кучо,
Бубин тафовути раҳ аз кучост то ба кучо?

/ҲОФИЗ/.

Мафойилун / файлотун / мафойилун / файлун

Мафойилун / файлотун / мафойилун / файлун

у - у - / у у - - / у - у - / у у -

дар баҳри Муҷтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф суруда шудааст, ва ҳиҷои "қост" /дар калимаи "кучост"/ ҳарфи "т"-ро соқят карда, се ҳарфи он, яъне "қос"-ро ба ду ҳиҷои арӯзӣ /"қо-си"/ҷудо намудем, то ки микдори ҳиҷоҳи дарозу кӯтоҳи ҳар ду мисраъ баробар шавад. Дар ҳиҷоҳе, ки ҳамсадои "н" баъди садонокҳои дароз /мас.: "дон", "қон", "хон" ва ғ./ хоҳ дар аввал, хоҳ дар мобайн ва хоҳ дар охири мисраъ омада бошад, бештар ҳиҷои дарозро ташкил мекунад. Ҳангоми ба ҳиҷоҳе тақсим кардани калимаҳои садонокҳои кӯтоҳи "а", "я", "у" ва гоҳе "о" вобаста ба мавқеи талаффуз гоҳ кӯтоҳ ва гоҳ дароз мешавад. Мисол барои садонокҳои "и":

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,

Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро

/ҲОФИЗ/.

А-гар-он-тур / ки-ше-ро-зиӣ / ба-дас-то-рад/ди-ли?-мо-ро,

Ба-хо-лий-дин/ ду-яш-бах-шам/ Са-мар-қанд-дӯв/Бу-хо-ро-ро.

Мафойилун / мафойилун / мафойилун / мафойилун

Мафойлдун / мафойлдун / мафойлдун / мафойлдун

у - - / у - - / у - - / у - -

Дар ин байт ҳиҷои "ки" /дар ибораи "турки шероӣ"/ дар шеър ҳамчун ҳиҷои кӯтоҳ омада аст, аммо ҳиҷои "ли" /дар "дили моро"/ чун ҳиҷои дароз иштирок кардааст. Миёни ин доноки "у":

Баду неки мо битзарад, бегумон,
Раҳой набошад зи чанги замон.

/ФИРДАВСИ/

Ҳиҷои "ду"/"дув"//дар калимаи "баду"/ вобаста ба вази шеър чун ҳиҷои дароз ё шӯша ҳиҷои "гу" /дар калимаи "бегумон/ ба вази шеър ҳиҷои кӯтоҳ омадааст.

Дар "Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик", ҷилди 1, ҷ. 27, 150, 172-173, 178-181, 183, 186, 189, 203, 212-213, 218, 222, 231, 243-244, 254, 257, 258, 313, 320, 336, 409, 410, 469-470, 504, Баъзе аркону зихофи доира ва қавонини арқони арӯз дар оғози ҳамаи мазкур нофаҳмо, муғлақ ва нодуруст сабт шудаанд. Бинобар ин ба муаллимони ғиромӣ лозим аст, ки пухта, санҷида, аз ҷиҳати назари илмӣ рафтор намуда, баъд ба хонандагон дарс гуянд. Масалан: "Арқони арӯз дар илми арӯз сабабу ватаду фосолаи до- зиларо гуянд." Дар арқони арӯз лафзи фосола вучуд надорад.

"Дар арӯз ҳар як ҳиҷо вобаста ба дарозу кӯтоҳ будани он махсус дорад. Яъне ҳиҷои дарозро / - / сабаби ҳафиф, ду ҳиҷои / - / як ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дарозро /у- / ватади маҷмӯъ кӯтохро / у у / сабаби сақил, як ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дарозро / - / сабаби ҳафиф, ду ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дарозро /уу- / фосолаи суғро, се ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дарозро /ууу- / фосолаи кубро, чаҳор ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дарозро /уууу- / фосолаи суғро ва панҷ ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дарозро /ууууу- / фосолаи кубро номиданд." /саҳ. 173, 179/. Таърифи мазкур хатост. Бояд фосолаи суғро, фосолаи кубро ва узмо сабт шаванд. /ниг. саҳ. 48/.

Беҳуда нест, ки луғатҳо, фарҳангҳо ҳамсафари ҳамешагии маданияти миллӣ, ҷиҳати авзони шеър номиданд. Фарҳангҳо ҳази-

маданияти миллии мо набояд ва ҳаман ҳақиқати ҳазинаи маданияти боистонии халқоро ба таври махсус дар худ таҷассум карда, дар бораи саноати адаби ва авзони шеър ҳам маълумот диҳанд.

Дар китобхонаҳо, библиотекаҳои бешумори Ватани ҷоноҷонамон дар ҳамаи шаҳрҳои кунем боз кам аст. "Мо аз комёбиҳои маданияти маданияти сермиллати советӣ бо асоси комия фаҳр мекунем. Ин ҳамаи тамоми шаклҳо ва обурани фаровони миллиро дар худ таҷассум намуда, дар маданияти ҷаҳонӣ ҳодисаи беазир мегардад." - менавиҷот Котиби Генералии КМ КПСС, Раиси Президиуми Совети Ҷаҳонӣ СССР М.С. Горбачев дар маърузаи ба Съезди 27-ми КПСС . Дар ин ҳамаи тақдир, сазовори таваҷҷӯҳ ва пайравист.

В.И. Ленин дар мактуби 18 январи соли 1920 ба А.В. Луначар- ский навиштааш таъкидан қайд карда буд: "Дар ҳамаи наздикиҳо ба муносабате, - агар иқдор карданам барои ман ҷои таъ- сир ба ғайб ҳам бошад, бори якум бо луғати машҳури Далъ шиносо- ги намоям.

Аммо як чизи хуб, аммо охир вай луғати вилоятист ва кӯҳна аст. Оё вақти он нест, ки луғати забони ҳақиқии рус фар- сии луғати калимаҳоро, ки ҳозир кор фармуда мешаванд ва клас- сикии аз Пушкин то Горький, кор мефармудаанд, тартиб дода шаванд.

Ҷаъне мегӯед, агар ба ин кор сӣ олимро шинонда, ба онҳо паёки мегӯянд сурх диҳем?

Шумо ба ин фикр чӣ мегӯфта бошед? Луғати забони классикии рус? Агар малол набояд, ҳаёку накарда, бо донишмандон гапза- мон кунед ва фикратонро ба ман маълум намоед". Ин фикри таъки- дан дар вақтҳои баъд кардаи Доҳия бузургвор ба ҳамаи фарҳангҳои миллӣ, ба адабиёту санъат, ба вази арӯз ҳам тааллуқ дорад.

Соҳтани луғатҳои истилоҳии соҳаҳои гуногуни илм ва ба ин васила ба тартибу танзим ва нормаҳои муайян андохтани истилоҳи- ти илмӣ аз масъалаҳои муҳим ва аввалиндараҷаи ҳаёти ғарбӣ ба

кумор меравад. Аз он чумла, хусусан, барои ислоҳ намунаҳои тобҳои дарсӣ, барои ба қоидаҳои умумӣ ва нормаҳои грамматикаи забони тоҷикӣ, инчунин барои дуруст ва беҳато навиштани каллимаҳои арӯзӣ, ифоданок ва таъсирбахш хондани ашъори шоирони қадимӣ ҳаммаи хусусиятҳои забони тоҷикӣ ва ашъору назму насри он, барои ислоҳ намунаҳои "Луғати имлои забони адабии тоҷик" ҳам муҳим ва Бинобар он асари муътабарӣ сари илми олимону нависандагон "Илӯсу-л-луғот"-ро, ки низ мақоми махсус ва арзиши шоиста дорад, дар сари вақт барои аҳамияти илмӣ онро нигоҳ дошта, ба нуқсонҳо ва хатогиҳо эмин гардонидан хостем, ки ~~таҳрири~~ Амон НУРОВРО огоҳ намоем, дар қилди сеҳм ислоҳ намуда сабт кунад.

Таҳиягари муҳтарам мегӯяд: "Шумо дуруст гӯфтаед! "Айн овоз ва ҳарфи садонокӣ а, и, у /дар ҳолати суқун гирифтани каллимаҳо аломати сакта /ъ/ аст. Дар ҳамаи ҳолатҳо, ки ин ҳарф бо ҳои ҳавваз ва алиф оварда шавад, ё решаи каллима бо ҳамин ҳарф тамои швад /бе истисно бар байни садонок ё ҳамсадо ва в./ ҳама ҷо дар таркиби каллимаҳо навишта шавад. Ана он мисоҳое, ки Шумо дар тақризатон ишора кардаед: маъа; муқаттаъот; матоъи; табъият, табъот, табъуд, ҷаъошиш, ҷамоъадор, ҷаъил, ҷузул, ҷиъол, ҷуъало ва ғ.

Агар мо аз каллимаи матоъ овози /ҳарфи/ айиро партоем, решаи он мато мемонад, ин ҳел каллима вуҷуд надорад. Ё аз ҷамоъа ҳарфҳои айн ва ҳои ҳаввазро /яъне ду овозро/ ба як овози а ифода кунем оё дуруст аст?! Ҷамчунин ҷузул ин ҷо айн ва вовро бо ҳарфи у; ҷиъол айн ва алифро бо як ҳарфи о ифода кунем, аз назари мувофиқати имло оё дуруст аст?! Ин хатойи нест, хатойи имлои имрузан тоҷик аст, ки кайҳост тағйиру табдил ва ислоҳ меҳояд".

Дар ҳақиқат Амон НУРОВ дуруст мегӯяд: Ин хатойи нест, хатойи "Луғати имлои забони адабии тоҷик", хатойи матбуот аст. То

ба ҳамаи хатойи маъъ, ба хатойи ҷаъл, ба ғалати машҳур, ба ғалати роҳ диҳем, ҷаъи пушем. Ин хатойи Шумо ҳам, хатойи мо ҳам. Дар дар дастӣ Шумо шамшери қотӣ, яроқи бурро, ғарҳангхост. Инчунин онҳо ҳамаи хатойи роҳҷӯтаро ислоҳ карданатон мумкин аст. Калимаҳои мазкурро бояд чунин сабт кард: маа; муқаттаъот; матоӣ, арбоӣ; табайият, табает, табодуд, ҷаошиш, ҷамоъадор, ҷаъил, ҷауул, ҷиол, ҷуало ва ғайра.

Ҷаъи муҳтарам! Агар Шумо ба вазни арӯз ҷуқур зеҳи мемонад, ҳаргиз маъа, ҷиъол намегӯфтед ва наменавиштед ҳам. Зеро маъа ватади маҷмӯъ; "маъа" ватади мафруқ; "ҷиол" як ҳиҷои арӯз ва як ҳиҷои дароз. Шумо бошед, саҳван "ҷиъол" навиштаед, ки хатост. Инчунин лафзи "ҷауул", ки дар вазни арӯз "аҳтам" мемонад. Шумо хато "ҷузул" сабт кардаед. Хулосан калом ҳарфҳои "айн" ва "ҳамза" вақто ки худаш ва моқаблаш ҳаракат дошта бошад ва ё худаш мутаҳаррик ва моқаблаш соғия бошад, чунончи, маъа, маъаху, ҳайъат, ҷиъол, ҷауул ва ғайра навишта мешавад. Зеро ки бо ҳуруфоти арабӣ тарзи дуруст навишти онҳо нишон дода шудааст. Инчунин каллимаҳои зиннат, қиммат, ид, ин, дин, нафас, иҳом, милод, мизон, Исо, Мусо, шиша, дида, шуняда, сират, сират, инак, возеҳ, солеҳ, воқеа, ҷома, ҳадис, басит, муҳтарам, муъталифа, руҳ, Нуҳ, кичил, ваид, мавқеъа, тартибгар, тарбиятгар, хандагар, аксарият, одамият, дигар ва ғайраҳо дар "Илӯсу-л-луғот" чунин сабт шудааст: зийнат, қиммат, ийд, кий, дийн, зийқи нафас, ийҳом, мийлод, мийзон, Ийсо, Муво, шийш, дийда, шунийда, суврат, сийрат, ийнак, возиҳ, солиҳ, воқиа, ҷомка, ҳадийс, басийт, муҳтарам, муъталифа, руҳ, Нуҳ, ҳаҷил, мийд, мавқеъ, мурағиб, мураббӣ, хандон, аксарият, одамият, дийгар ва монанди инҳо. Навишти каллимаҳои мазкурро ҳамаи ғарҳангҳои қадимӣ сабт менамояд, вазни арӯз низ тасдиқ мекунад: Кучоест мақсаду то чанд хоҳи он ҷо бош, Кучо расем дигарбору кай ба якдигар - /АНВАРИ/.

Падарам дийгаресту ман дигарам,
У агар санг буд, ман гухарам.

/НИЗОМИ/.

Рафиқ Амон НУРОВ қатъи инкор мекунад ва меғӯяд: "Дар шакли навишти калимаи дийгар баҳсе нест/?/. Чунки чунин тарзи имло вучуд надорад ва ғалат аст/?/. Ҷар ду шакли калимаи дигар дар алифбои имрӯза як хел навишта мешавад".

Устод Зехнӣ чунин гуфтаанд:

"Аз рӯи талаби вазн ҳиҷои якуми калимаи "дийгар" гоҳ кӯтоҳ ва гоҳ дароз талаффуз меёбад". /Т.Зехнӣ, 1979, сах.268/.

Ҳатогӣҳон мазкур чунон дар майнаи ханандатон нақш бастааст, ки тарзи дурусти онҳоро бо далелу исботҳо, бо ғақту рақамҳо собит намуда, суҳанатонро бо гуфтаҳои классикон таъвийлат диҳед ҳам қабул намекунад.

Роқими ин сатрҳо рисолаи "Миғроҷу-л-арӯз"-ро аз нусхаи аслии аш ба мошинка ҷоп карда мондааст. Агар муносиб донед дар ҷилди севиум истифода баранд. То ҳақди имкон кӯшиш кунем, ки навишта-амон ба ифоданок хондан мувофақат кунад. Масалан:

Зиҳи ду чашмат ба хуни мардум,
Кушода тирӯ кашиде ханҷар .
Рухи чу моҳат сабоҳи давлат,
Хати сибҳат шаби муамбар .

Агар шеър мазкурро ба шакли зер навишта, ифоданок хонем,
Боз ҳам таъсирбахш мегардад:

Зиҳи ду чашмат ба хуни мардум,
Кушода тирӯ кашиде ханҷар .
Рухи чу моҳат сабоҳи давлат,
Хати сибҳат шаби муамбар .

Фавулу / фавлу / фауулу / фаълун

Фавулу / фавлу / фауулу / фаълун

у - у / - - / у - у / - -

у - у / - - / у - у / - -

Дар ашъори баландмазмуну Мӯмин Қаноат сиймои абадзиндаи Ленини муаззам ҳамчун тимсоли бахту саодат инъикос ёфтааст. Сиймои Даҳои пролетариати ҷаҳон, пешвои мулки ҷовидон, дар ашъори шоири нуктадон, ҳамчун миғроҷи ибрат, дар кашфи каромат, ҳамроҳи ҳаққаҳу ифодаи худро ёфтааст. Орифи нуктасанҷу нуктадон, муҳимвару суҳанрон, бо далелу бурҳон, муътақиди Бедил, шоири ҷаҳоси зиндадил, ба ҳар чиз на ба чашми оддӣ, балки ба чашми назар мекунад. Чунончӣ, "Сухан аз даҳони Ҷӯмрон хуш аст":
"Ман, ки дилобинам, ба чашми дил назар меафканам, Ман ба ҳар торе чу тори қалб нохун мезанам", - чи хуш гуфтааст Мӯмин Қаноат, мазмун ва маънои ин байт як китобест бузург. Мутафаккири ҳассос, шоири ширинкалом шеърро бо камали ҳиссийёт ва шуур дарк кардааст:

Шеъре, ки дар у шуур набошад,
Ҷуз васвасаву кусур набошад.

Шеърат ба шуур чу ёр гардад,
"Қадри ту яке ҳазор гардад".

Лозим донистем, ки камтар дар бораи калимаҳосе, ки дар шеър мувофиқи мақом истифода шудаанд, таваққуф намоем.

Устод Зехнӣ "Ба ҷои доҳи, дурустараш ба ҷои нобига/гений/ ки дар лутат ба маънои соҳиби хушу хирад, истеълоди ғавкулуд-ди меояд, калимаи даҳо ба кор бурда мешавад, ки саҳт нодуруст аст/?/:" меғӯяд, "Мазмуни ин шумора сиймои ҷовидонии назми русро барои хонандаи тоҷик хеле ҳаргарафа нишон меод". /Саҳои Шарк, 1969, № 12, сах.60,206/.

Он замоне, ки даҳо дар кашфи ин асрор буд,
Нур рӯи нақшаву дийгар ҳаме ҷо тор буд...

/М. ҚАНОАТ/.

Дар дунё одами аз ҳама азизу муътабар кист, гӯён суол мунанд, феврал Даҳои пролетариат Владимир Ильич Ленини меғӯем. Ин шеърро саҳли мумтанеъ гӯем хато намекунем, зеро ки "Даҳо дар кашфи ин асрор буд" гуфта, шоир воқияҳои бузург.

ҳодисаҳои азимро дар назар дорад. Санъати бадеии талмиҳи
 ниҳоят ба ҳубӣ истифода бурдааст. Чунончи, калимаҳои "ворид"
 ки асрор буд, "нур", "торик" талмиҳ мебошад, зеро ки ин
 манфури гузашта ва ояндаи дурахшони инсоният, ба оварда
 хангоҳи Даҳон пролетариати ҳақон ба тариқи талмиҳи инсоният
 да, хонандаро ба гузаштаву ояндаи ҷамъияти инсонӣ ҷалб меку
 над. Сирру асрори табиати инсонӣ, гузаштаи манфури ҳаёти инсон
 мӣ, ояндаи дурахшону гул-гул шуқӯфтаи ҳаёти нотақрори инсон
 ҷамъияти бемислро тараннум намуда талмиҳан мегӯяд: "Нур
 нақшаи дийгар ҳама ҷо тор буд". Калимаи "тор" ба маънои "тор
 рек" дар ашъори классикони ғорсу тоҷик бисёр дучор меояд, ва
 онро мунаққидон, устодони санъати бадеӣ дар қатори калимаҳои
 нимбур, нотақом ва ба муҳолафати қиёс дохил накардаанд, балки
 равои ҷои шуморидаанд.

Муъмин Қаноат дар ин байт ҳақиқат, маҷоз, киноя, талмиҳ,
 тавбиҳ ва истисноаи сареху равшани табииро ба ҳубӣ истифода
 бурда, шеърро салису равои, ғораму дилпазир тасвир кардааст,
 ки он хонандаро ба ваҷд меорад. Аҳамияти амиқи илмӣ, бадеӣ,
 ғалсафӣ, тарбиявӣ ва эстетикӣ доштани ин байт ба ҳеҷ кас пу
 шанда нест. Дар ин ҷо лафзи "даҳо" ниҳоят муносиб ва бамавқеъ
 зикр ёфтааст. Зеро ки калимаи "даҳо" ба сирри, ғайбати мушаб
 баҳ, сирри мувоҷаза шомил буда, камоли зиракӣ ва дараҷаи аъ
 лои балорат ва ғасоҳати мухотабро ифода кардааст. Лафзи "да
 ҳо" монанди калимаҳои ҳаво, наво, ато, сафо, вафо, раво, да
 во ва ғайра саристеъмол ва пурмазмун буда, маъноҳои зиёдеро
 дарбар гирифтааст. Чунончи, маънои дурағии "даҳо": мутафак
 кир, камоли зиракӣ, нуқтаи аълои балорату ғасоҳат, ботақдир,
 боҷдрок, нуктасанҷ, зудфаҳм, хушзеҳн, бочурият, қавириода,
 устои корчаллону ба мушкилиҳо тобовар, соҳиби илму хирад
 ва соҳиби ҳушу фаҳму фаросатро дар мавқеъи истифодабаранда
 ва монанди инҳо:

Даҳову диҳиш дораду мардумӣ,
 Сурушест дар сувроти одамӣ.

/НИЗОМИ/.

Аммо калимаи "дохӣ" бошад ба маъноҳои зирак, доно, хушёр,
 ҳақдор, ҳушу хирад, зудфаҳм, хушзеҳн, мусийбатдида, бақоҳт,
 мавор, мақкор, ғиребгар, ҳийлагар ва монанди инҳо. Чунончи,
 дар мисоли зерин оварда шудааст:

Дар оинаи подшоҳи бузург алчиёни бағоят зирак ва доҳӣ ба
 асар мулк ғирестоданд. /Ҷомилу-т-таворих/.

Аммо аз ҳозирон гуфт: "Ман... дар шигири мондам, ки кори ин
 бағоят доҳӣ бар ваӣ ҷигуна пӯшидааст. /Калила ва Димна/.

ДОҲИЯ муаннаси ДОҲИ /дар адабиёт ба марду зан баробар кор
 кармуда мешавад/. /Фарҳанги забони тоҷикӣ, М., 1969, с. 395/.

Дар назди суҳанварон, устодони илми сарфу наҳв ва дурат,
 аъломи илми балорату ғасоҳат, маонӣ, баён ва бадеъ пӯшида
 аст, ки исми ғоил /яъне доҳӣ/ маънои сирри мазъӣ, сирри му
 шаббаҳа ва сирри мувоҷаза нурра ифода карда тавонад.

ҶОЗОР ТИЛАВОВ муаллифи мақолаи "Мақоми суффияси "гар" ва
 "гарӣ" низ баъзе фикру мулоҳазаҳои лонқи таҳсинро тақлиф на
 мудаанд, ки он барои рағибтардонидани ғоилу дурағии забони ада
 бии тоҷик сахми арзандаест, лонқи тақдир аст. Вале баъзе их
 тироот, калимаҳои навҷод лонқи баҳс ва тақдир мебошад. Чунон
 чи, хиёнатгар, туйгар, бунъедгар, қуллогар, ҳазлгар, қолибгар,
 вҷодгар, зиёфатгар, тамъгар, хандагар, иморетгар, сарштакгар,
 халосгар ва ғ. Тарзи дуруст навишти калимаҳои мазкур чунинаст:
 хонин, хиёнаткор, туйчи, Туйдиҳанда, ғиршиқанди бунъедкор, ҳазл
 киш, ҳазлгуй, қолибсоз, вҷодкор, мийзбон, меҳмонпазир, тамъ
 кор, хандон, меъмор, банно, бинокор, сарштакор, халоскор ва
 ғайра. Инчунин ҳезумгар, қулши тухматгар, тобеъгар, зиндагар,
 лойгар, иморетгар, келингар, қадокгар, наългар, камонгар ва
 монанди инҳо, ки ихтирои муаллифи мақола мебошад, ки он қадар

малах ва гуворо набаромадааст. Чунончи, кулолгар:

"Кулол - кӯзагар ва косагарро гӯянд, яъне шахсе, ки кӯза ва косаи галӣ ва сафоли месозад ва ба араби фоххор гӯянд. Ба на бона илми Ҳиндустон ҳам кӯзагарро кулол мегӯянд". /"Бурҳони қотиб", сах. 268/.

Муаллифи мақола боз фикрашро тақвият дода мегӯянд: "... де-воргар, ҳезумгар, даревгар.... наъигар, торгар, дилпорагар, чинотгар, қантгар /қангара аз ҳамин ҷо/ ва монанди инҳо, ки дар манбаъҳои гуногуни забони тоҷикӣ, хаттӣ ва даҳонӣ ба назар расидаанд ё истеъмоли гардидаанд, ҷолиби диққат ва ҷобили исти-фода буда, бисёр қалмаи нбораҳои қуруштии ҳаммаъноии худро нваз шаванд" метавонанд ва аз ин рӯ бояд ба назари эътибор гирифта шаванд". Гуфтани муаллифи мақола асоси илмӣ надорад. Бинобар он беасосу далали дар амал ҷорӣ кардан хатост. Ба ин ақидаи ха-то баъзе шахсонӣ қаммаърифат пайравӣ намуда, чунон қалмаҳои ихтироъ карда истодаанд, ки намендонам то қучо рафта мерасанд. Чунончи: хандагар, тартибгар, ихтироъгар, тарбиятгар, баёнгар, таҳиягар, муҳофизатгар, васлгар, ҳезумгар, кулолгар - хандон, мураттиб, мухтария, мураббӣ, мубаййин, муҳаййиъ, муҳофиз, мува-вассил, ҳезумкаш, кулол ва монанди инҳо. Ҳоло суффикси "гар" чу-нон паҳн шуда истодааст, ки кас ба ҳайрат менамояд. Ин ғалати машҳур оҳишта-оҳишта ба осори баъзе олимони ҳам сироят карда истодааст, ки боз доштани он дар оянда амри муҳол мегардад. Бо-яд пешгирӣ карда шаванд.

Шахсоне, ки дар матбуоту нашриёт ҷой гирифта буданд, фарқи "зов"-у "замма" ва "ё"-ву "касра"-ро намендонистанд. Бинобар он "Дуғати имлои забони адабии тоҷик"-ро хароб кардаанд, талаффу-зашро вайрон кардаанд. Акнун вақти он расидааст, ки нашри ду-ғати имлои тоҷикиро бо шарҳу эзоҳ ва тақмилот пурра намуда,

қалмаи қалимаҳои арабиро низ илова карда, дастраси умум гардо-нам. Ин кори хайр бо ташаббуси олимону шайхону нависандагон ва муаллимони сершумори университетҳо, донишқадаву мактабҳои мазҳабӣ, шарқшиносон, дӯстдорони адабиёт ва санъат амали хоҳад шуд.

Қасидаи "Шикоят аз пирӣ", ки аз осори ҷовидонаи устод Ғула-қӣ ба шумор меравад, бо ду байти зерин оғоз меёбад:

Маро бисуанду фуру рехт ҳар ҷи дандон буд,
Набувд дандон, ло, бал ҷароғи ҷобон буд.

Сапеду сиймзада бувду дурру марҷон буд,
О Ситораи сахарӣ бувду қатри борон буд.

Вазнӣ қасидаи "Шикоят аз пирӣ" мучтасси мусаммани маҳбунӣ нолами мусаббаъ мебошад. Схемаш он чунин аст:

Ма-ро-би-сув / ду-фу-ру-рех / хи-ҳар-чи-дан / дон-бувд,
Ма-фо-и-лун / фа-и-ло-тун / ма-фо-и-лун / фаъ-лун
На-був-ди-дан / до-ну-ло-сал / ча-ро-ғи-то / бон-бувд.
Ма-фо-и-лун / фа-и-ло-тун / ма-фо-и-лун / фаъ-лон
Са-пе-ду-сий / ми-за-да-сув / ду-дур-ру-мар / ҷон-бувд.
Си-то-ра-ий / са-ҳа-рий-був / ду-қат-ри-бо / рон-бувд.
Ма-фо-и-лун / фа-и-ло-тун / ма-фо-и-лун / фаъ-лон
у - у - у - у - - у - у - - -

Қалмаи "симрада" дар "Осори Ғулақӣ" /Сталинобод, 1958, с. 19/, "Осори манзум" /Москва, 1964, с.26/ ва ғайра дар сурати "сиймзада" ҷой шудааст. Имлои "қатриборон" дар ҳамин ҷаил дала-наҷуд - онро Х. Мирзозода /"Абуабдулло Ғулақӣ - асосгузори адабиёти классикии тоҷик", Сталинобод, 1958, с.23/, Ш.Ҳусеин-вода /Адабиёти тоҷик, барои синфи VIII,- Душанбе: "Иртон", 1974, с. 59/ ва ҷанде дигарон "қатри борон" навиштаанд; аз рӯи шаҳо-дати Саид Нафисӣ ифодаи мазкур дар китобҳои "Маҷмау-с-савоҳил", "Маҷолис-л-ушшоқ", "Аттуҳфа" низ дар ҳамин сурат сабт ёфта су-дааст. Устод Айни таъбири номбаршударо дар ҳар ду ҷаил оварда-

аст, яъне агар дар "Намунаи адабиёти тоҷик /Москва, 1926, д. 100
"қатра борон" навишта бошад, дар "Устод Рӯдакӣ" /Сталинобод,
1940, с. 80/"қатри борон" сабт кардааст. Аммо, чуноне ки мазкур

Мухаққиқоне, ки ҳангоми таҳлили "Шикоят аз пирӣ" ба асоси
мазкур дахл кардаанд, "қатри борон"-ро чун "қатраи борон" ба
медаанд ва маънидод кардаанд. Чунончӣ, проф. Ш. Ҳусейнзода на
виштааст: "Рӯдакӣ... давраи пирӣ ва бечорагии худро таъсир ме
кунад, дар ёдаи оғози ҷавонӣ ташбеҳҳои бисёр сохта, вале ҳама
зебо ба қор мебарад; чунон ки мебинем, дандонҳои ҷавониро ба
"ҷароғи тобон", "ситораи сахарӣ", "қатраи борон" монанд меку
над". Профессор, донишманди сабки назми асри X, доктори илм
ҳои филологӣ Муҳаммаднурӣ Усмонов низ ифодаи мазкурро қатраи
борон пиндоштааст ва тафсир кардааст.

Аскар Ҳакимов калимаҳои "қатраборон" ва "симрада"-ро чунин
маънидод мекунад: "...Аммо қатраборон хондани он калима боли
ба мақсади шoir мувофиқ бошад. Зеро дар забони адабии тоҷикӣ
ва маҳалло ба исми борон таркибҳои гуногун ҳастанд; шохборон,
резаборон, ристаборон, борони гург, борони сямсим, борони мӯ
як ва ғайра... Қатраборон боронест, ки ҳангоми дурекшонии оф
тоб аз порои аср калон-калон бо қатраҳои алоҳида мерезад ва ин
қатраҳо дар нури офтоб чун донҳои гавҳар медурахшанд. Ин борон
ро ба русӣ "грибной дождь" мегӯянд. Бешубҳа, дандонро ба қат
раҳои чунин борон ташбеҳ кардан бисёр шoirона, зебо ва муво
фиқ аст, ки Устод Рӯдакӣ ҳам бояд ҳаминро дар назар дошта бошад"

Дар каломии араб ҳам "оби дийда"-ро ба "қатри борон" монанд
кардааст. Чунончӣ: Ва сарғуҳу фий сафои ва адмуӣ кал лаоли.
/Ва дандонаш дар сафои ва оби дидагонӣ ман ба сонӣ лаълҳост./
Аз ин мисолҳои мазкур маълум мешавад, ки "қатри борон" бошад.
Зеро ки "қатра" бо ҳарфи итқи навишта мешавад.

ҚОҒИЯҲО

В. СИГУС "Қоғия дар назми тоҷик" /Сталинобод, 1955/ ном
дарам дар борон авзони ашъори Ҳофиз афкори ҷолиби диққатро
ҷамънок намуда, таваҷҷуҳ ва диққати олимонаро ба худ ҷалб кар
дааст.

Қоғияҳои ашъоти Ҳофизро амтиқ таҳлил намуда мегӯянд:

"... ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар назми торзав
қоғияҳои тоҷик ба 30 навъ, балки 25 навъ қоғия вучуд донт.
Ба шумлаи ин 25 навъ қоғия 5 навъ қоғияи таъсис дошта дохил
мегардонд, ки шoirон ба он риоя карданро на ҳамеша зарур меку
наанд.

Амо агар мо дар асоси ин 5 навъ қоғияи таъсис доштагиро
тақсимо кунем, он гоҳ 20 навъ қоғия мегонанд, ки ба таври ҳат
ти риоя карда мешуд...

Вале мо дар ин ҷо қоғияҳои таъсис доштаро аз адаби умумии
навиҷҳои қоғия /25/ набаровардем, зеро ки ҷи дар байни шoirони
гузашта ва ҷи дар байни шoirони имрӯзаи тоҷик касоне ҳастанд,
ки ба такрор шудани таъсис дар қоғия риоя мекунанд.

Дар айни замон қайд кардан зарур аст, ки миқдоре аз ин 25
навъ тамоман қўҳна шуда, аз истеъмоли барномадаанд. Аз тарафи
дигар, ба назми тоҷик ба миқдори калон қоғияҳои дохил шудаанд,
ки ё дар собиқ тамоман вучуд надоштаанд ва ё ба истеъмоли онҳо
роҳ дода наменанд."

ҚОҒИЯҲОИ "ҚАМБАҲО" /Ё НОҚИС/

Адабиётшиносон ва мунаққидон гузаштаи мо он қоғияҳоро қо
ғияҳои қамбаҳо ва ё ноқис мегуфтаанд, ки онҳо дар сохти худ
аз ҳудуди қонуни анъанавии қоғиясозӣ каму беш берун мебарома
даанд, ихтироъҳо мекарданд.

Чун ба қонуни мазкур тамоман риоя кардан риоя кардан ғеъ
лияти шеърғўиро душвор мегардонд, баъзан шoirони мо хоҳу ноҳок,

аз ҳудуди қоидаҳои анъанавии қофия берун мешуданд. Вале ин қоида онҳо зоҳиран ба қонунҳои мазкур саҳт муҳолафат намекард.

Ин навъ қофияҳоро қамбаҳо ё ноқис шумурда, дар айни ҳол, қоидаҳои фармудани онҳоро ба шарте ки оҳангнокии қофия саҳт вайрон нашавад ва барҳам ҳӯрдани мафҳуми қофия аз байн наравад, манъ намекарданд. Адаби гуна қофияҳоро мо баъзан дар каломии шопронии пеш аз революционии тоҷик, ҳатто дар каломии шопрони машҳур ҳам дида метавонем.

Баъзе аз қофияҳои қамбаҳо дар таҳти номи "уҷӯби мулаққаб" /қамбудиҳои қофия, ки лақаби махсус доранд/ ва дигарии онҳо "уҷӯби байри мулаққаб" /яъне айбҳо, ки лақаби махсус надоранд/ маъруф буданд.

УҶҶУБИ МУЛАҚҚАБА

А қ в о. Ихтилофи ҳазв ва тавҷеҳҳо дар қофия ақво мегӯянд.

Агар мо калимаи "бурд"-ро бо калимаи "сард" ва "гирд" қофия созем, он гоҳ ихтилофи ҳазв ба вуҷуд меояд, зеро ки у, а, и дар мисолҳои бурд, сард ва гирд ҳазв номида мешавад.

Аммо агар мо "ҳам"-ро бо "ҳум" ва ё "дум" қофия созем, дар он сӯврат ихтилофи тавҷеҳ пайдо мешавад.

А к ф о. Табдили қардани ҳарфи равири дар қофия ба ҳарфи дигаре ки бо хусусияти фонетикӣ худ ба рави наздик бошад ақво меноманд. Масалан, агар мо калимаи "рӯз"-ро бо калимаи "хурӯс" ва ё калимаи "тӯп"-ро бо "хуб", "ғўтимод"-ро бо калимаи "аҳтиёт" қофия бандем, қофияи ақво ҳосил мешавад, зеро ки "с" бо "з", "п" бо "б" бо хусусияти фонетикӣ худ ба ҳамдигар наздик мебошанд. Чунончӣ:

Ҳаме гурӯз борид бар ҳуду тарқ,

Чу бодӣ ҳазон борад аз бед барқ.

/ФИРДАВСИ/.

С а н о д. Ихтилофи ҳарфи ридро, хоҳ вай ихтилофи ридро

қофия бошад, хоҳ ридро зоиҷ ва хоҳ ҳар ду бошад, дар як вақт оғод меноманд.

Агар мо калимаи "дар"-ро бо "дур"; "зӯр"-ро бо "зер"; "бинӣ"-ро бо "бинӣ" қофия созем ихтилофи ридро муфрад-санод ба вуҷуд меояд.

Ба ин байти зерин мисол шуда метавонад, чунончӣ:

Бо дастӣ қавӣ, продаи зӯр.
Қардаст ҳамеша душманаш зер.

Агар мо масалан, калимаи "тоҳт"-ро бо калимаи "қўфт" ва ё "афруҳт"-ро бо "қўфт" қофия созем, ихтилофи ридро зоиҷ ба амал меояд:

Аз қаҳру назар чу оташ афруҳт,
Бо гурӯзи гарон ба фарқи ӯ қўфт.
Шаҳрӣер андар пайи ӯ асп тоҳт,
То ки ӯро дар биебоне биефт.

Агар, масалан, калимаи "соҳт"-ро бо калимаи "қўфт" қофия созем, ихтилофи ридро муфрад ва зоиҷ дар як вақт ба вуҷуд меояд.

И т о. Қофияе, ки фақат аз суффиксҳои якхела ташкил ёфта ва ё айнан ба як маъно такрор шуда бошад итҳо номида мешавад.

Қофияи итҳо ду навъ аст:

- 1. Итҳои ҷалӣ.
- 2. Итҳои ҳафӣ.

Вақте ки тамоман ва ё қисман аз як навъ суффикс сохта шудани қофия ва ё ба як маъно такрор шудани онҳо бо андак диққат маълум гардад итҳои ҷалӣ номида мешавад.

Мисолҳо барои итҳои ҷалӣ:

Чигуна балое, ки пайванда ту,
Начӯи бақ асту бичӯи батар.
Шабе пеш қардам: чигуна шабе?
Ҳаме аз шаба дақ ториктар.

Ту он шабранг тозиро ба майдон чун барангезӣ,
Адувро зуд бинвардӣ бад-он тери балогустар.

Ба андек рӯзгор, эй шах, ду чийзам дод бахти нав:
Яке лафзи шакаррезу дувум таъби сухангустар.

/ДАҚИҚИ/.

Қофия дар ду байти якум аз суффикси "тар", ки як мафҳуми муайянеро, яъне дараҷаи муқоясавии сифатро дар бар дорад, ташкил ёфтааст.

Дар ду байти нисоли дуввум суффикси "густар" низ ба як маъно такроран қофия шуда омадааст.

Дар қофияҳои пурбаҳо /аз нуқтаи назари риоя намудан ба талаботи қонуни анъанавии қофиясозӣ/ ин қисматро дар шеър ҳамчун радиё кор фармуда мешаванд.

Мисол:

Эй ба дутф аз оби ҳайвон поктар,
Қадат аз сарфи равон чолоктар.

Бо ки гӯям дарди худ аз сӯз ман?
Дар киро дийдам, зи ман рамноктар.

Бе рухат, чун лола, доғат бар диласт,
Сийнае аз домани туи чоктар.

Лаълат аз хувиам надорад ҳеҷ бок,
Баргиси шӯхи ту з-он бебоктар.

Ҳаст Шоҳӣ дар тарийқат хоки роҳ,
Лек дар кӯйи ту чийзе хоттар.

Қофияи ин шеър аз қисмати "оқ" иборат аст. Қисмати "тар" дар ҳама ҷо радиё шуда меояд, зеро ки он доимо ба як маъно баъд аз қофия такрор мешавад.

Агар ба як маъно ва мафҳум такрор ёфтани суффикси дар қофия ба назар чандон намоён набояд /масалан, дар сурати қофия сохтани калимаи "ранҷур" бо калимаи "дур", "кӯҳсор" бо "шоҳсор", "хандон" бо "гирён", "посбон" бо "марзбон", "созгор"

ва "қонгор" ва монанди инҳо/ иттиҳафӣ номияда мешавад.

Мисолҳо:

Он ҷундӣ, ки вақти зодани ту,
Ҳама хандон буданду ту гирён.

Он ҷунон эи, ки вақти мурдани ту,
Ҳама гирён шаванду ту хандон.

Миллдорӣ ёри ҳамнафас чун ман, надонам ҳеҷ кас,
Моҳӣ, ки дар қон уфтад, қиймат бидонад обро.

Имрӯз ҳоле фардаам, то дар қаноре уфитам,
В-он гаҳ ҳикоят мекунам, гар зиндаам фарқобро.

○

/САЪДИ/.

Шоирони тоҷик иттиҳафӣ баробари қофияи пурбаҳои классикӣ кор мефармоянд.

Шоирон ва адабиётшиносони мо, ба ҳайр аз ҷор нави қофияи "намбаҳо", ки дар боло номбар карда гузаштем, боз як навъ қофияро номбар кардаанд, ки онро шойгон меноманд.

Ш о й г о н. Ҳа қатор шоирон, адабиётшиносон ва мунаққилони мо шойгонро яке аз навъҳои иттиҳафӣи мадонистанд, зеро ки дар он навъ қофия рави ба таври ошкор аз суффикс ташкил мешавад.

Дигарон шойгонро ҳамчун навъи махсуси мустақлил қофия ҳисоб мекунанд, ки дар он қофия фақат аз суффикси аломати ҷамъӣ фарқ ном ташкил меёбад, монанди: мардон, бачагон, соғот, муҳимот; муслимийн, муслихийн ва ғайра. Мисолҳо барои қофияи шойгон:

○ Дийдори ту ҳалли мушкилот аст,
○ Сабр аз ту ҳилофи мумкинот аст.

Тарсам ту ба сеҳри ғамза рӯзе,
Даъво бикунӣ, ки муъҷизот аст.

Заҳр аз қисоли ту нӯшидоруст,
Фаҳш аз даҳани ту тайибот аст.

/САЪДИ/.

○ Намоем мо он ҷе некон қунанд,
○ Хирадмандмардону покон қунанд.

/ҶИРДАВСИ/.

УЉИ ҒАЙРИ МУЛАҚАБА

Мухимтарини навъҳои қофияи айбҳои ғайри мулаққабас аз инҳо
иборатанд:

I. Навъи охиринаи калимаи қофия аз аввали мисраъ сар карда
то охири мисраъ калимаи мисраъҳои шеър бурида шуда, равии қо-
фия, на аз ҳарфи охиринаи решагии калима, балки ба таври сунъӣ,
аз ҳарфҳои миёнагии калима гирифта мешавад. Мисол:

Саъдӣ бин мадҳи хоҷаи муста-
фи шундад дар дил омад сав-
дойи он наветарӣку қадри тах-
син бар он вазни шеъру қофия мав-
зун, зиҳи меҳтери саҳиби суҳан-
дон, ки н-овард сайри ахтеру дав-^I /Ҳаким сӯзанӣ/

/I. Ин навъ қофияҳо дар амъори ҳарактери ҳаҷр, ҳазду маваҳ
дошта кор фармуда мешуданд/.

II. Шеърҳои, ки "-ӯ"-ро дар калима бо "у" ва "ӯ" қофия ме-
созанд, вале дар вақти талаффуз "ӯ" мехонанд. Мисолҳо:

Берҳез, ки шамъ асту шароб асту ману ту,
В-овози хурӯси сахарӣ хост зи ҳар су.
/МАНСУРИ ҒАҶОНИ/.

Ду ҷашмони ту ҳастанд ғатнону ҳоду,
Дилу дийр нитаҳ дошт бояд зи ҳар ду.

/МУИЗЗИ/.

III. Амъоре, ки "-У"-ро дар калима бо "у" ва "ӯ" қофия сох-
таанд, вале онро ба таври сунъӣ чун "у" ва ё "ӯ" талаффуз кар-
даанд.

Навҳатар карда забони ҷанги ҳазин аз ҳоми туд,
Муӣ бекӯшодаву бар рӯй занон ноҳуно .
Ки қинияна ба сучуд уфтад аз баҳри дуо .
Ки зи ғам барфиканад як даҳан аз дил ҳуно .

/ҒИРЗИ ҒАҶОНИ/.

IV. Аз калимаи муқаддӣ ягон ҳарфҳо кам карда қофия месо-
ванд ва ё ягон ҳарфҳо ба калима илова намуда онро барои қофия
бастан ба дигар калима мувофиқ мекунанд. Чунончӣ:

Гушандон, ки бурунанд аз ҳисоб,
З-анбуҳашон кай битарсад он қасоб.

/ҶАЛОЛУДДИНИ РУМИ/.

Шоир барои он ки бо калимаи "ҳисоб" қофия бастаня калимаи
"қасоб" мумкин гардад ва дар айни ҳол вази байрон нашавад, аз
калимаи "қасоб" як ҳарфи "сийн"/"с"/-ро партофта ба ҷои "қас-
об"- "қасоб" менависад.

V. Шоир ба мақсади аз ду калима ҳамоханг карда қофия сохтан,
ки яке аз онҳо бо дигаре аз рӯи қонда қофия шуда наметавонанд,
асли калимаро тағйир дода, онро ба таври сунъӣ ба муқаддӣ муво-
фиқ мекунанд. Чунончӣ:

Оби ангуру оби нийдуғал,
Мар маро аз абиру мушқ бадал.

/АБУШАКУРИ БАЛХИ/.

Шоир калимаи "нийдуғал"-ро бо калимаи "бадал" мувофиқ кар -
дан ба "нийдуғал" таъдил додааст.

VI. Калимаҳои реҳтаро бо калимаҳои сохта қофия бастананд.

И к с о л:

Ҳар ки маро бийнад гуяд нақанд;
Чанд нишинӣ ту чунин мустаманд.
Чунки наомезӣ бо мардумон,
Чун нақушойи ту забонро банд...
Зеро н-омезам бо мардумон,
К-ин ки ҳамебинӣ на мардуманд.
Қадри хирад шуд зи дили мардумон,
Сӯйи хирад халқ ҳаме неағранд.
То ки дигаргуна шавад ин ҷаҳон,
Ҷаҳд дуруст асту хирад дардиенд.

Дар ки диграм доради қавлаш равоаст,
Гарчи ҳариф гуянд аз ӯ биншаванд.

В-он ки надорад диграм аз қавли вай,
Ҳикмати Дукмон ба миён чи баранд.

/АЛ МУЪЦАМ/.

Дар қофияҳои ин шеър дар 4 ҷой бандяқҷонишини шахси саввуми чанг - анд қофия шудааст. Ба заир аз он дар ду ҷо ҳам ҳиссайи манг бо ҳамдигар ва бо анд қофия гардидааст.

Боз ду мисол:

Гар он бандаро пой карда ба банд,
Фирста сӯйи мо, ба вай судманг.

/ФИРДАВСИ/.

Гуфт кӯр ғинак гурӯҳе мерасанд,
Мен ҳамебӣнам, ки чи қавманду чанг.

/ҶАЛОЛУДДИНИ РУМИ/.

Ҳамак широни машҳуру забардасти классикӣ мо қофияҳои бисёре дар ин шакл сохтаанд. Ба фикри мо ҳеҷ зарурате нест, ки мо ин навъ қофияҳоро дар қатори қофияҳои ноқис дароварем.

II. Равии сокинро бо равии ҳамҷинси ҳаракатдор қофия ме-
санданд. Чунончӣ:

Гар шарифанд, гар вазеъ ҳама,
Карами ӯ бувад шафайи ҳама.

/САНОИ/.

БАҲРОМ СИРУС мегӯяд:

"Ба фикри мо, чунон ки дар аввали ин боб қайд намудем, қондаҳои анъанавии қофиясозии классикӣ барои қофияҳои "пурбаҳо" бағоят маҳдуд буданд ва бинобар он, классикҳои машҳури тоҷик низ баъзе касдан аз ҳудуди он мебароманд. Ин чунин маъно дорад, ки баъзе аз қофияҳои "ноқис" дар боло номбар кардашуда, ҳатто дар замонҳои худ классикҳои тоҷик ноқис шуморида намеҷаҳанд.

Дар замонҳои ҳозира бошад, дар дуруст будани онҳо касе шубҳа

намокунад, чунки ҳамодангии ҳарфҳои қофия дар онҳо мавҷуд аст.

Широни гузаштаи мо дар шеърҳои худ "ақво", "санод" ва "ақфо" ро тақрибан истеъмоли намекарданд, вале дар шакли "ито", махсусан итҳои ҳарфи қофия сохтани онҳо бисёр мушоҳида карда мешавад.

Ам қофияи тили камбаҳоҳои уби райи мулаққаба дар шеърҳои широни гузаштаи мо аз ҳама зиёдтар чунин қофияҳо дида мешаванд, ки онҳо аз калимаҳои рехта ва сохта ташкил ёфтаанд. Ҷамолуддин Муҳаммад ин навъ қофияро дар қатори қофияҳои ноқис на-даровардааст.

Танҳо Наҷафқули-Мирзо ва Ҳабиби Яроми дар ҳусуси камбаҳо будани ин навъ қофияҳо /қофияҳо, ки дар охири калимаҳои рехта ва сохта ба қор бурда мешаванд/ истода гузаштаанд. Мисолҳо:

Эй хонда китоби занду позанд,
3-ин хондани занд то қав чанг.

Он гуӣ маро, ки дӯст дорӣ,
Гар халқ туро ҳамон бигӯянд ?

/НОСИРИ КУСРАВ/.

Широни замонҳои соғеи-шуравии тоҷик низ аз баъзе навъҳои айбҳои мулаққаба, масалан, аз "ақво", "санод", "ито" ва ҳам аз бисёр навъҳои айбҳои райи мулаққаба моҳирона истифода бурда истодаанд ва ин навъ қофияҳоро дар баробари қофияҳои пурбаҳо фаровон қор мефармоянд.

Дар айни замон қайд кардан зарур аст, ки мафҳуми "қофияи пурбаҳо" дар қонуни анъанавии қофиясозии бисёр маҳдуд буда, аксар вақт шабоҳати графикалии калимаҳои бо ҳамдигар ҳамқофияро дарбар мегирӣфт, бинобар он мо лозим донистем, ки дар бораи ин байти ҳофиз таваққуф намоем:

Салохи қор қучову мани хароба қучо,
Бубийн тафовути раҳ аз қучо то ба қучо.

صلاح کار کجا و من خرات کجا
بین تفاوت ره از کجا است تا به کجا

Ба назар гирифтаан лозим аст, ки қофияи байти мазкур на танҳо боис баҳси мунаққидону адабиётшиносони собиқа мо, балки боис баҳс ва тадқиқи баъзе олимон, аз он ҷумла олимони машҳури мамлакати шуравӣ - шарқшиносони машҳури мо низ гардидааст.

Начафқули-Мирзо ва Ҳасби Яъмоӣ байти мазкури Ҳофизро аз ҷумлаи қаринаи ӯб байри мулаққаб мемуранд. /Дурраи Начафӣ, Ҳиндустон, 1915, сах. 87. Илми қофия, Техрон, 1315/1937/, сах. 20./

Профессор Е. Э. Бертельс дар асари худ дар бораи дар асри X аз нав ҷоннок шудани назми тоҷик фикр ронда, чунин менависанд: "Дар шакли арабӣ чӣ гуна тавлид ёфтани назми форсро мо намедонем ва яқинан ҳеҷ вақт ҳам нахоҳем донист, зеро дар ин бора таҷрибаҳои аввалин то замони мо нарасидаанд ва расида ҳам наметавонианд"². /Персидская поэзия в Бухаре X век, изд. АН СССР, М., Л., сах. 13-14/.

Банд вай дар ҳамон саҳифа ҷумлаи мазкурро муфассал шарҳ дода, қофияи байти дар боло номбар карда шудан Ҳофизро низ барои исботи худ мӯлдои худ мисол овардааст. Фикри Е.Э.Бертельс бо фикри дар боло зикршудаи Начафқули-Мирзо ва Ҳасби Яъмоӣ ҳеҷ мувофиқат намекунад.

"Фарз кардан мумкин аст, ки - менависад ӯ, - дар ин ҳусус қўшишҳои қудратона аввалин бо роҳи ба сатри арабӣ дохил кардани калимаҳои ҷудогона ва ё ифодаҳои пурра ба амал меомадааст. Ба ҳар ҳол, ин ҳел таҳмин кардан, масалан, дар метрикаи форӣ пайдо шудани якунимҷоро, ки дар назми арабӣ номаълум буд, бисёр худ эзоҳ дода метавонист. Дар ҳақиқат калима аз рӯи қандаҳои каломии адабии арабӣ мебоист, ки бо ҳарфи садоноки кўтоҳ хотима ёбат ва ё агар ҳяҷои охириин пўшида мешуд, вай ҳарфи садоноки дарозро дар бар гирифта наметавонист. Чунин ҳодиса ҳеҷ мумкин набуд, ки ҳяҷои охириин бо ду ҳарфи ҳамсадо хотима ёфта бошад. Бо истифода кардани калимаҳои форӣ типии об барин ҳоли-

ноҳо, ки дар он ҳяҷои табииатан дароз дар айни ҳол ҳяҷои пўшида буд ва ё гирд, ки дар он ҳяҷои пўшида дар охир бо ду ҳарфи ҳамсадо хотима ёфтааст, пайдо шуданд. Истеъмоли кардани ин ҳел калимаҳо дар шеърҳои арабӣ фақат бо роҳи мувофиқ кардани онҳо ба қонунҳои грамматикаи арабӣ, яъне бо роҳи ба охири онҳо як ҳарфи садоноки кўтоҳ илова кардан мумкин шуда метавонист. Барои ин мақсад истеъмоли кардани фатҳа, чунонки монанди он дар исмиҳои ду падежаи аз хориҷӣ гирифташуда дида мешавад, аз ҳамин муносибтар мешуд. Ба ин тарик ҳамоҳангии оба, гирда, ки дар он якунимҷо, он тавре, ки дар системаи ҳозираи шеърҳои форӣ дида мешавад, фиксия набуд, балки қомилан мавҷуд буд, аз ин ҳяҷои дароз+ҳяҷои кўтоҳ ба амал меояд, ки дар собиқ ҳақиқатан ҳам талаффуз карда шудани он ба ҳуби исбот гардида буд". Барои исботи он ба байти машҳури Ҳофиз муроҷаат намудан қиёс аст:

Салоҳи қор қучову мани хароб қучо,
Бубин тафовути раҳ аз қучост бо ба қуча!?

Агар мо ин байтро, он тавре, ки ҳозир мехонанд, бихонем, он гоҳ қофия ба амал ба амал намеояд, зеро ки охири мисраъ ҷулия шуданида мешавад: ман-и хароб қучо - то ба қучо; қучо радиӣ аст, пас дарии чо об - то ба қофия шудааст, ки ба чунин қофия Ҳофиз роҳ намедод. Маълум мешавад, ки муаллиф инро чунин мехондааст: мани хароба қучо - то ба қучо; бо ин роҳ "ба"-ро муаллиф бо фатҳа талаффуз карда, қофияи қомилан қалисро ба даст меовардааст.

Профессор Бертельс дурустии қофияи мазкурро бо чунин далил тасдиқ кардани шудааст, ки дар давраи аз нав ҷоннок шудани адабиёти тоҷик ва ҳатто дар замони худ Ҳофиз ҳам ба метрикаи арӯз даровардани чунин калимаҳои тоҷикӣ, ки дар онҳо якунимҷоҳо вучуд доранд /монанди "об", "гирд"/ фақат дар сузрате мумкин буд, ки якунимҷоҳо чун ду ҳяҷо, - яке дароз ва дигаре ӯ-

кӯтоҳ талаффуз карда шаванд, зеро бино ба гуфтаи вай, руқияҳои мавҷудая арӯз /монанди мафойлун файлотун мафойлун файлот, дар баҳри муҷтасси мусаммани маҳбуни мақсур ва байра/, ки барои на- лимаҳои арабӣ тартиб дода шуда буданд, ба ин ҳел ҳақоҳо муво- фақат намекардаанд.

Ин фикри Е.Э.Бертельс дар ҳолати назари зерини Ҳофизро, ки байти мақсурро дар бар мегирад, аз рӯи баҳри худӣ ҳамон назари тақдирӣ кардан бо ҳама равиштар мегардад.

Салоҳи кӯр кучову мани хароб кучо,
Лубни тафсути раҳ аз кучост то ба кучо!

Чӣ нисбатас ба ринди салоҳу тақвора,
Самон ваъз кучо, нағмайи рубоб кучо?

Дялам зи савмиа бигрифтӣ хирқайи солус,
Кучост дайри муруну шароби ноб кучо?

Биқуд зи ёд, хушви бод, рӯзгори висол,
Худ он карашма кучо рафтӣ он итоб кучо?

Зи рӯйи дӯст дили душманон чӣ дарёбанд,
Чароги мурда кучо шамъи офтоб кучо?

Бубни ба себи занаҳдон, ки чоҳ дар роҳаст,
Кучо ҳамеравӣ эй дил, ба-дин шитоб кучо?

Чу кӯҳи бийниши мо хокя остони шумост,
Кучо равем, бифармо, аз ин ҷаноб кучо?

Қарору хоб зи Ҳофиз тамаъ мадор, эй дӯст,
Қарор чист, сабури кадому хоб кучо?

Ин назари Ҳофиз дар баҳри муҷтасси мусаммани навишта шуда- аст, ки вази ҳар як байти солими он бо чор маротиба такрор шудани "мустафилун файлотун" мувофиқ меояд. Лекин шеъри маз- кури Ҳофиз на дар солими ин баҳр балки дар шакли зиҳфи он, ки баҳри муҷтасси мусаммани маҳбуни мақсур сохта шудааст ва ҳар як байти он бо ду бор такрор шудани "Мафойлун файлотун", "ма- фойлун файлот ё файлон" санҷида мешавад. Тақдирӣ байтҳои маз- кур чунин аст:

Ба-ло-ҳи-ко / ри-ку-чо-ву / ма-ни-ха-ро / ба-ку-чо,

Лу-бин-та-фо / ву-ти-раҳ-аз / ку-чо-су-то / ба-ку-чо?

У - У - У У - - У - У - У У -

Ма-фо-и-лун / файло-тун / ма-фо-и-лун / фа-и-лот

Ан ин тақдирӣ ба таври равшан дида мешавад, ки мо дар кали- маи "хароб" қисмати "роб"-ро, ки аз як якуниҳаҷфӣ иборат аст, ба ду ҳаҷфӣ "ро" ва "ба" /ки яке ҳаҷфӣ дароз ва дигаре кӯтоҳ аст/ тақсим намуда, ба "о"-и сокини "роб" як ҳаҷфӣ дода, онро "ба" кардаем. Дар қофияҳои дигари байтҳои ин назари Ҳофиз низ мо ҳамон ҳолатро мебинем.

Ҳоло дар вақти хондани ин шеър /агар мақсади хонанда тақ- дирӣ набояд/ ҳарфи "о"-и калимаи "хароб"-и ҳамон шеъри Ҳофиз ши- рокин талаффуз карда мешавад. Вале дар замони худӣ Ҳофиз ду ҳаҷфӣ "ро-ба" талаффуз карда шудани он шубҳанок менамояд, зеро ки дар он суврат қофия на фақат на фақат маънои калимаи усту- вор наменамояд, балки маънои калимаи қофияшударо дигар мекунад. Маълум аст, ки калимаҳои маъношударо шударо шударо шударо "хароб" ва "хироба"; "офтос" ва "офтоба" аз ҷиҳати маъно аз ҳамдигар фарқ доранд.

Наҷафқулий-Мирзо /дар "Дурраи Наҷафӣ", сах. 87/ ва Ҳабиби Яъ- мой /дар сах. 20 китобчаи "Илми қофия"/ қофияи ин байти Ҳофиз- ро ноқис /айбнок/ доништаанд. Ин он маъноро дорад, ки ё Ҳофиз ноқис будани ин қофияро надонистааст ва ё дониствасту аммо дар ин ҷо аз ӯҳдаи дуруст қофия сохтани набарномада, маҷбур шудааст, ки чунин қофияи айбнокро кор фармояд.

Шубҳае нест, ки Ҳофиз барин як шеъри пешқадам ва оғам, ҳатто ба тафсири "Кашшоф"-и Замахшарӣ шарҳу ҳошия навиштааст, ба ҳу- бӣ намедонистааст, ки дар ҳолати ҳарфи равиш сокино, дар як калима бо ҳарфи равиш ҳамҷинси ҳаракатдор дар калимаи дигар қофия сохтан, қонуни умумии қофиясозии он даврро ваърон меку-

вад. Илова бар он, дар ин ҷо боз эроди дигаре ба амал меояд. "б"-и сокин дар каллимаҳои "хароб", "итоб", "рубоб" ва ғайра ҳамчун ҳарфи охирини решагии калима равиҷ шудааст, аммо "б"-и ҳаракатдор дар қисмати "то ба" ин хусусиятро надорад. "То" ва "ба" ҳар қадом ҷудогона ва ҳатто ҳар дуи онҳо яққол калима набуда, балки пешоянд мешаванд, ки фақат ба аввали калимаҳои мустақил ҳамроҳ шуда маънои муайянеро ифода мекунанд. Пас дар ин ҷо ду наъвъ душворӣ пеш меояд: аввалан, ҳарфи "б" дар "ба", ки ҳарфи охирини решагии калима набуда, фақат як қисмати пешоянд аст, равияи қофия шудааст. Дуввум, агар, ғаразан, онро равиҷ гуфта қабул кунем ҳам, равияи сокинро бо равияи ҳаракатдор қофия сохтаем, ки ин ба қонуни қофиясозии анъанавӣ мувофиқат намекунад. Инчунин ба он низ диққат додан даркор аст, ки дар ин калимаҳо қофия танҳо аз "б"-и сокин ва ё ҳаракатдор ба вуҷуд наомадааст, балки аз "б" ва "алиф /о/-"и пеш аз он омадагӣ ташкил ёфтааст. Акнун, агар мо алифҳои калимаҳои "хоб", "итоб" ва ғайраро аз назар гузаронем, мебинем, ки онҳо ҳарфҳои решагии худӣ худӣ ҳамон калимаҳо ҳатанд, ки дар байни ҳарфҳои қофия ридғи муфрад ном доранд, вале алифи пешояндӣ "то" он хусусиятро надорад.

"Оид ба ин қофия ман чунин мулоҳаза дорам: дар ашъори шоирони забардасти пешазреволюционии мо баъзан чунин қофияро дучор мешаванд, ки бо қонуни қофиясозии анъанавӣ мухолафат дорад. Мо ин гуна қофияҳоро н бояд аз қонуни умумӣ ҳамчун мустасно ба назар гирем ва ё тасдиқ кунем, ки шоирони мазкур қондан маълуми қофиясозии он давраро тарк карда, роҳи навро, дар ин соҳа пек гирифтаанд. Вале фикри охирин дар амал тасдиқ намегардад, зеро дида мешавад, ки шоирони мазкур баъд аз як ва ё ду маротиба ба кор бурдани қофияҳои "нав" боз аз нав дар ҳама ҷо ба қонуни маълуми қофиясозӣ риоя мекунанд ва фақат дар марҷӯҳҳои ҷудогона ва бисёр кам аз ҷорҷӯбан он берун мешаванд.

Ҳамаи дигар, дида мешавад, ки онҳо бо ин қоида худ оҳангдорӣ қофияи маъмурро, махсусан аз ҷиҳати мунавоӣ ҳеҷ ваҷрон намекунанд. Ба иборати дигар онҳо қўшии мекунанд, ки қофияи қарини чашм /дидаи, донаи/ сохташударо, ба қофияи берон мунавоӣ сохта шуда табдил намоянд.

Оид ба ин ки шоирони мо баъзан ба мақсади нитон додани маънои худ аз ҷорҷӯбан қофияҳои анъанавӣ қофиясозӣ бармеояд, ҳарфҳои воид /суффикс/- ро ба қатори ҳарфҳои решагӣ ва ё ҳарфҳои решагиро ба қатори ҳарфҳои воид дароварда, равияи қофияи "тағйид" баъзан зерини Ҳофиз далели равшан шуда метавонад:

Дил меравад зи дастам соҳибдиллон , худоро,
 Дардо, ки рози пинҳон хоҳад шуд ошкоро.
 Дар рӯза меҳри гардун, афсонаесту эфсун,
 Неки ба қоли ёрон ғурсат шумор моро.
 Кишти шикастагонем, эй боди ҷурт беркез,
 Ёшад, ки боз бийнем он ёри ошкоро . Дар ҳалқан гулу муз
 Дар ҳалқайи гулу мул кун хонд дӯш буҷубул,
 Ҳотиссабувҳа ҳайду ё айдуҳас сукоро .
 Эд соҳиб каромат, шукравайи саломат,
 Ғуве тафаккуде кун дарवेशи бенаворо .
 Осойиши ду гетӣ тафсири ин ду ҳарф аст,
 Болӯстон талаттуф, бо душманон мадоро .
 Дар кӯйи некномӣ моро гузар надоянд,
 Гар ту намеписандӣ, тағйир кун қаворо .
 Оинайи Сикандар қоми Ҷам аст, бингар,
 То бар ту арза дорад аҳволи мулки Доро .
 Сарнаш машав, ки чун шамъ аз ғайратат бисӯзад,
 Дилбар, ки дар қафи ӯ музим аст санги хоро.
 Гар мутриби ҳарифон ин порсӣ бихонанд, Дар рақс
 Дар рақсу ҳолат орад пирони порсоро.
 Он талқавш, ки суфӣ уммулқабоси хонд,
 Ашҳо лано ва ахло мин қублатил изоро .
 Ҳангоми тағйидестӣ дар айи кӯшу мистӣ,

Ҳангоми тавғастӣ дар айи кӯшу мастӣ,
К-и қиммӣи ҳастӣ Қоруи қунад ғадоро.

Хувсона порсайгу баҳандағони умранд,
Соҳий бидеҳ баворат пийрони порсоро.

Ҳоғиз ба худ напушид ин хирқайи майолуд,
Эй шайхи покдоман маъзувр дор море.

Агар мо қофияи ин ғазалро аз рӯи қоидаҳои қофиясозии тавғастӣ намоем, маълум мегардад, ки калимаҳои барои қофияи ин ғазал интихоб кардашуда ба талаботи қоидаҳои қофия ҷавоб додан мекунанд. Вале ба он нигоҳ накарда, шоир ҳаман ин калимаҳоро бо ҳамдигар қофия сохтааст. Ва аҷаб аст, ки ҳақ кас аз таҷрибаи қиётчиён то ба имрӯз ба он диққате надидааст. Масалан дар калимаҳои "ошноро", "қазоро", "бенаворо", "ғадоро" ва "моро" ҳиссаи "ро" дар охир зоиҷ /пасоянд/ буда, ба қатори ҳарфҳои решагии калимаҳои мазкур дохил намешавад. Агар мо ҳаман ин калимаҳоро бо ҳамдигар қофия сохтани шавем, қофияи онҳо аз рӯи қонуни қофиясозии маъмул, на аз ҳиҷои "ро", балки аз "о" ёи ҳиҷоҳои "но", "зо", "во", "до", "со" ва "мо" - ёи калимаҳои "ошноро", "қазоро", "бенаво", "ғадоро", "порсо" ва "мо" /аз алифи охиринаи онҳо/ ба вуҷуд меояд ки дар айни замон равии ҳаман он калимаҳо ҳост. Ҳиҷои "ро" бошад, фақат радиф шуда мемонад. Вале чуи шоир, чуи он ки дар боло гуфта гузаштем, маҳорати худро нишон додан хостааст, бинобар он боз якҷанд калимаҳоро барои ҷои калимаҳои "ошно", "қазо" ва дигарҳо ҳамқофия кардан интихоб карда гирифтааст, ки дар охири онҳо "ро" қисман ҳарфи охиринаи решагии калимааст. Масалан дар калимаҳои "ошноро", "суқоро", "изоро" ва "ёро" "р" ҳарфи охиринаи решагии калима буда, алифи /о-и/ баъд аз вай омада суффикс /ҳарфи зоиҷ/ аст. Алифи мазкур дар калимаҳои "ошноро", "суқоро" ва "изоро" алифи итлоқ буда, ба маънои калимаи қофияшуда таъсире надорад, вале дар

қофияи "ёро" "о" ҳарфи ниҳо буда, маънои махсусро дар бар намегирад ва ба маънои калимаи қофияшуда таъсир мекунад.

Чун дар ҳаман ин калимаҳо пеш аз ҳиҷои "ро" як ҳарфи алифӣ мавҷуд аст /масалан: "ошноро", "суқоро", "изоро", "ёро"/ шоир ба ҳамаи қоидаҳои қофиясозии "ро" низ дар охири калима ҳаман "ро"-и зоиҷ радиф сохтааст ва алифи дар ин калима пеш аз ҳамаи воқеа омадаро рави кардааст. Шоир ба ҳамин васила имконият пайдо кардааст, ки калимаҳои "ошноро", "суқоро", "изоро" ва "ёро"-ро бо калимаҳои "ошноро", "қазоро", "ғадоро" ва дигарҳо, ки дар боло нишон дода шуда буданд, қофия созад.

Ниҳоят вақте ки шоир калимаҳои "доро", "хоро" ва "мадоро"-ро ба ин оварда бо калимаҳои мазкур /"ошноро", "қазоро"/ қофия сохтааст, вай қонуни оддии қофиясозиро боз ҳам зиёдтар вайрон кардааст, зеро ки дар калимаҳои "доро", "хоро" ва "мадоро"-ро ба ҳарфи зоиҷ ва на қисман ҳарфи зоиҷ аст, балки фақат ба қатори ҳарфҳои решагии калима дохил мегардад. Азбаски ҳиҷои "ро" дар охири он калимаҳо баъд аз алиф воқеъ шудааст /масалан, "шо", "хо", "ро"/, шоир имконият пайдо кардааст, дар ин калимаҳо "ро"-ро ки тамоман аз асли калима аст, ба таври номалум ба қатори "ро"-ҳои зоиҷ дароварда, радиф қунад ва рави на аз ҳарфи охиринаи решагии калима, балки аз ҳарфҳои решагии миёнаи калима гирад.

Ҳулоса, шоир дар қофиясозии ин ғазал, доништану фаҳмида, ба ҳамаи қонуни қофиясозии рафтор карда, дар айни замон чуи маҳорат ва устоӣ нишон додааст, ки на бо дидан ва на бо шундан касе бовар кардан намехоҳад, ки шоир дар ин ҷо ба қонуни қофиясозии риоя накардааст.

Ва низ мумкин аст, ки шоир дар ин ҷо на аз рӯи принципи "қофия барои ҳама", ки дар қофиясозии мо бисёртар маълум аст, балки гарчанд ба мақсади имтиҳон бошад ҳам, ба мақсади ба амал

оварлани "қофия барои гуш", ки аксаран дар фольклор наҷаз аст, рафтор карда бошад."

Як қатор широни забардасти мо низ гоҳ-гоҳ ин навъ қофияро сохтаанд. Масалан, Муизӣ чунин қофия сохтааст:

Баҳоре к-аз ду рухсоран ҳаме шамсу қамар резад,
Нигоре к-аз ду ёқутан ҳаме шаҳду шакар резад.

Хуруш аз шаҳр бинҷонад, ҳар он гоҳе ки бинҷинад,
Қазор оташ барангезад, ҳар он гоҳе ки бархезад.

Тамоман равшан аст, ки дар байти яқум калимаҳои "қамар" ва "шакар" ҳам қофия буда, калимаи "резад" радиф аст. Дар байти дуввум бошад, калимаи "бархезад", ки як калима аст, дар айни замон ҳам қофия ва ҳам радиф аст, ҳоло он ки дар асоси қонуни қофиясозӣ радиф аз қофия берун буда ҳар яке аз онҳо /қофия ва радиф/ дар шеър мавқеи муайяне дорад ва онҳо ба яққол овардани онҳо дар қонуни қофиясозӣ чизе гуфта наметавонем.

Ҳар як ширини ҷавони баландпарвозу эҷодкор дар иштироки аз дафтарӣ ашъори Саъдӣ панд гиранд ба қавли Баҳром Сируо амал кунанд, эҷодиёташ дилнишину назаррас мешавад.

Ҷавоён, ақли маърифат асарҳои баландмазмуну хушсалиқа, китобҳои дарозумру ҳаётан зарурро тартиб дода, дастраси умумгардонидани шаванд, албатта ба хирадмандон муроҷаат кунанд!

Панде агар бинишавӣ, эй шодилоҳ,
Дар ҳаме дафтар беҳ аз ин панд нест.

Чуз ба хирадманд мафармо амал,
Гарчи амал кори хирадманд нест.

Зайниддин Восифӣ мегӯяд:

Хоҷа ИСУФ вазир соҳибхитиёри дарбори Кучкунҷихон буд ва ӯ бар саманди вазорат нишаста, майдони наёбат менаймуд.

Ман тақлифи меҳмониро қабул карда, рафта ба хонаи вазир даромадам. Маҷлисе дидам бо сабуқрувон ораста ва аз гарон-

/САЪДИ/

дар ораста...

Хоҷа Коуфи вазир бадеҳагуӣ сар карда, ба ҳозирони маҷлисе бисёр бадеҳагуӣ карданд, ки аз вай зиёд кардан мумкин нест. Ин бадеҳаҳо аз ҷиҳати шеърӣ бисёр паст буда, мазмуни шеърҳои ба мо мусофирон нунтапарронӣ мекунанд.

Мавлоно Қатилӣ, ки аз ғозилони Ироқ ва Хуросон буда, дар маҷлисе ҳозир буд, ба гушӣ фақир гуфт: - Ин Хоҷа моро дар маҷлисе ошмарандиён аҷаб расво кард. Корро ба ҷое анҷом дод, ки дар ҷеши ӯ дам задан наметавонем. Ба фаҳми ман забунӣ нест, бояд акнун ҷавоб гӯем.

Фақир гуфтам: - Шумо сабр кунед, ки "ҷаноби хоҷа" аз либоси худ донаи ороӣ, бараҳна аст. Оқибат аз ӯ амре - коре сар бар омад, ки боиси хижолати ӯ ва сабаби ғалабаи мо шавад.

Дар ин миён шахсе, ки Тунӣ таҳаллус дошт ва дар шеър дар маҷлисе албунӣ буд ва аз фақир дар боран қавоид ва истилоҳоти шеърӣ аз арӯзу қофияву саноеи шеърӣ чизе мепурсид ва аз суолҳои ӯ намоли ӯ донаи ӯ зоҳир мегардид, дар бадеҳа ба ӯ гуфтам:

Эй ки ту "Тунӣ" таҳаллус мекунӣ,
Шеърро аз мо табаҳҳу мекунӣ!

Хоҷа дар роҳи ҳимояти "Тунӣ" ба ман хитоб карда гуфт:

Чун ту медонӣ марде очиз аст,
Аз ҷӣ ин маънӣ таҷассус мекунӣ?

"Ман бо шунидани ин мисраъ бештёр хандидам ва ба хоҷа гуфтам:

- Горакаллоҳ, қарамҳо кардед!

Хоҷа дигаргун кӯда ва аз рӯи эътироз ба ман гуфт:

- Ҷӣ кор воқеъ шуд, ки сабаби ин қадар ҳурсандӣ ва хандан шумо гардид?

Гуфтам: - Эй маҳдум! Қофия ғалат шуд. Шумо дар ҷавоби баянӣ ман, ки равиаш /ҳарфи асосии қофия/ ҳарфи "сол" буд, ларзони баяти худ ҳарфи "сийн" овардед. Дар миёни широн дар 2

шеър айбе аз ин қавитар намебошад.

Хоҷо бо шунидани ин сухан ба ҳолат парешон гардид, ҳарра аз сафсатагиро сар кард ва хост, ки айби худро бо суханҳои ӯ те, ки барои беобрӯ кардани ман мегуфт, пӯшад, аммо отаи ӯ базабро ба боди носазогунӣ шӯлавар карда, обрӯи худро ба хори хори мерехт. Дар натиҷа, он маҷлис пароканда шуд ва ҳар яке ба тарафе рафт ва ман ҳам аз хона баромадам.

Дар бери хонаи вазир, ҳаме аз донишмандони хуросонӣ ба самарқандӣ маро дар миена гирифтанд ва аз ман норизоӣ нишон карда гуфтанд:

- Ин микдор таҳаммул ва забунӣ, асарҳои хори ва дунӣ аст. Бояд ҷавоби босавоби ӯро бар рӯи мелодӣ ва аз рӯи ҷаҳолат ва ишонии вай пардари тамоми мекушодӣ. Қсуфӣ Маломатиро ба пеш донишмандон чӣ қадру манзалат аст, ки бар рӯи ту нооман гуяд ва ӯро дар назди фозилон чӣ эътибор ва қиймат аст, ки роҳи беобрӯии туро пӯяд?

Оғир бо хоҳиши табиати инсонӣ барои холи кардани дили қуфатманзили худ дар фикри интиқомгирӣ афтадам ва ин корро ба тарҳе ниҳодан хостам, ки Хоҷа дар аввали кор ба мақсади ман пай набарад ва дар муқобили мени бекаси ғариб қувваи вазорати худро ба зудӣ кор нафармояд. Ба амал овардани ин мақсад ба хотир расид, ки Хоҷаро чунон ҳаҷв бояд кард, ки он услуби ӯро фозилони гузашта воқеъ нашуда бошад ва он услуб чунон бояд, ки дар зоҳир мадҳе бошад дар ҳолати латофат ва тозагӣ ва дар ҳақиқат бо қондаи муаммо ҳаҷве бошад дар ниҳоятӣ ғаҷоҷат ва бе-мазагӣ.

Дар ҳамон соат ин фикрро ба амал овардам ва ин "маҳияи" маънаӣ ҳаҷвиюро бар рӯи қораз рақам кардам:

Ҳаст дар сиксилаи хоқонӣ,
Муҳророр¹ нақорат сонӣ.

Чун қаломаш ба зарофат омешт,
Аз даҳонаи туҳари² беҳад рехт.

Фаҳри³ офоқ бувад з-ӯ нуда фом,
Мердумию қараму хусни маом.

Бар мани дилшудайи зори диҳам,
Хуб⁴ шуд оқибат аз руйи қарам.

Ҳаст ӯ хайри башар⁵ дар раҳи дил,
Ки набийни гираҳ ӯро ба ҷабил.

Аз сари дутф муйини фударост⁶,
Ки қушода руҳам аз айни атост.

1. "Муҳророр": ки сонӣ, яъне ҳарфи дуввум - "ҳ" надишта бошад, "мурдор" мешавад.
2. "Туҳари беҳад", яъне бе ҳарфи охир "туҳи беҳад" мешавад.
3. Аз "фаҳри офоқ" бо ипорати "з-ӯ" нуда фом" ҳарфи "фо" /ф/ равад "ҳари офоқ" мешавад.
4. Агар оқибат, яъне ҳарфи охири "хуб" ки "бо" /б/ аст, рӯи қарам, яъне ҳарфи "коф" /к/ гардад, "хук" мешавад.
5. Агар "хайр" гираҳ ба ҷабил надишта бошад, яъне қуштан боло-ийи ӯ пасттар фарояд ба шакли "ҳези башар" мешавад.
6. Агар руҳи "муйини фударо" қушода шавад, яъне ҳарфи "мийн" /м/ аз рӯи вай равад ва ба қон вай сари дутф, яъне ҳарфи "лом" /л/ ояд "лаийини фударо" мешавад.

Аз ин назм боз бисту панҷ байти дигар буд, аммо он чӣ дар хотир буд, ба ҳамон қаноат карда шуд.

Чун рӯз шуд, пагоҳонӣ он байтҳоро понависӣ карда бар қозиле бардоштам ва ба ҳузурӣ Хоҷа шитофтам. Пеш аз рафтани фақир Мавлоно Пирмуҳаммадҷалӣ, ки яке аз саромани фозилони Самарқанд буд, мочарои шабонаро шунда пеш Хоҷа рафта ва ӯро сарзаниш карда гуфта будааст, ки: "Албатта бояд фалониро талаб карда, оварда ба ӯ узр баён қунед ва ин бадномиро аз се-

ҳафта рӯзномачаи ҳаёти худ маҳа гардонед”.

Баъд аз баромада рафтани мавлонои мазкур, ман ба пеши Хоҷа даромадам. У маро таъзияму тақрийми бисъёре кард ва узрҳои намуд.

- Дар узрҳои он нохушӣ, ки аз қониби шамина воқеъ шуда буд, ки чанд банд дар мадҳи вазоратпаноҳӣ ба хотири қосир расид, - гуфтам ва он навиштаро аз барал бароварда хондам.

Дар ҳамаи вақт касе як либосвор шамина ба пеши Хоҷа ба расми гӯҳа овард. Хоҷа он либосвори ба пеши фақир ниҳода:

- Қосир ҳамаи, силаи мукофоти назми бадеӣ шумо бошад, - гуфт.

Фақир он либосвори гирифта аз пеши Хоҷа берун омада ба манзили худ, ки хучраи мадраса буд, рафтам. Баъд аз рафтани фақир Мавлоно Муҳсини Шервонӣ, ки яке аз фозилони замони буд, пеши Хоҷа даромада ва ўро бинобар он муомалаи дуруштоне, ки дӯшина ба ман карда буд, маломат намуда ва гуфтааст: "Магар раво бошад он чунон касеро, ки фозилони Мовароуннаҳр мусаллам донстанд, ба меҳмонӣ ба хонаи худ оварда, ин навъ дурушти карда шавад?!"

Хоҷа гуфтааст, ки: "Рост мегӯед, дар ҳақиқат онгуна муомалаи мо нодуруст ва беҷо буд. Аммо хушбахтона он шахс наранҷидааст, билъакс ў моро ранҷида гумон карда, ҷиҳати узрҳои дар мадҳи шамина якҷанд байт гуфтааст, ки омада гузаронида ва барои силаи он мадҳ либосвори шаминае ба ў бахшида шуд."

Мавлоно Муҳсин он мадҳияро талаб намуда гирифта ба хондан сар кардааст. Назар ба қавли касоне, ки дар он ҷо ҳозир буданд, Мавлоно панҷ байт аз он назм хондааст, чун ба байти шашум расидааст ба рамзи вай пай бурда, аз сари нав аз яввал бозхондааст ва ҳар байтеро, ки мехондааст, бинбарнакир механдидааст ва дар охир таҳсинқунон гуфтааст: "Вайронӣ мабинод

мулки Хуросон, ки ин гуна одамон аз вай расида баромадаанд”.

Хоҷа пурсидааст, ки: "Сабаби ханда чист?".

Мавлоно Муҳсин охира ба гӯшӣ Хоҷа гуфтааст, ки: "Агарчи ин назм дар зоҳир мадҳ аст, аммо дар ҳақиқат ҳаққест, ки то қол ҳеҷ кас монандашро нагуфтааст" ва нуқоти ишоратҳои ҳаққи он вии он назмро шарҳ дода, ба Хоҷа хотирнишон кардааст.

Чуни гӯянд, ки Хоҷа бо шунидани шарҳи он байтҳо, девонавор ошуфта гардида, нисбат ба фақир суҳанони таҳдидомез ва ҳарфҳои даҳшатангез гуфтааст.

Аммо Мавлоно Муҳсин ба Хоҷа гуфтааст: - "Ин ҳаляти дигар аст, ки нисбат ба вай андешидаед. Ин ҳаракати шумо сабаби шӯҳрат ёфтани он ҳаҷо мешавад, ки расвой олам мешавад. Агар ба машварати ман дароед, ба ў сару пой зебои одамиёна ва маблағи харҷи инъом фармоед. Муносиби бузургии шумо ҳамаи аст. У низ аз кардаи худ пушаймон шуда, ин ҳаҷро нест хоҳад кард."

Хоҷаро ин суҳанони маслаҳатомез мақбул артодааст, ки қиҳати фақир як раҳт сару пой дар ғояти хубӣ ва маблағи сад хонӣ /600 тента/ ба дастӣ яке аз мулозимони худ ба мадраса фиристод ва ба ин сабаб ва ба хотир расид, ки аз бораи дефъи шармандагии худ ва узрҳои аз Хоҷаи "ҳамидаҳисол" қасидеа гуфта шавад.

Азбаски он Хоҷа мӯҳрдори Кучкунҷихон буд, муносиб диде шуд, ки дар ҷавоби қасидани радиф - "ангуштарин"-и Мавлоно Котибӣ, ки дар мадҳи Мирзобойсунғур гуфта буд, қасидеа гуфта шавад. Он қасида, ки матлаш ин аст:

То шуд аз номи шарият номдор ангуштарин,

Бар мемоник ёфт дастӣ иқтидор ангуштарин...-

тамом шуд. Чун пеши Хоҷа бурда гузаронидам, дар вақти хондани ҳар байт яке аз ангуштонашро ба тариқан шумор ҳам мекард. Чун қасидаро хонда ба охир расонидам, Хоҷа ба хона даромада ва 350 тангаи хонӣ /2100 тангаи олди/ ба фақир берун фиристод. Азбаски он қасида 35 байт буд... 10 хонӣ ... ҳаҷаи додааст.

Аз забони шоири арабизабони тоҷик Абӯ Нувос овардаанд. У мегӯяд: "Ҳангоме қасидаи "Ҷоӣ" -и ман дар Бағдод шӯхрат ёфт ва набуд кӯву барзана, ки шеъре аз он қасида забонзади мардуми он ҷаҳуда бошад. Як рӯз дар кӯчаҳои шаҳр гузорам ба мактабхонае афтод, ки ҷамъе афғол гирди мактабдор нишаста ва ба суҳанони ӯ гӯш фаро мелоданд. Ҷогоҳ шайх онҳоро мухотаб карор дода ва пурсид: Кист то бигӯяд, ки ғарази шоир аз мисраи аввали қасида, ки мегӯяд:

"Ба ман шароб бинӯшону бигӯ, ки ин шароб аст".

/Тарҷуман таҳтуллағзии А.Наврӯддинов/.

кист ва чаро дар айни ин, ки худ шароб мехоҳад ва менӯшад, бош ба соқӣ мегӯфт: "Ба ман шароб бинӯшону бигӯ, ки оӣ шароб аст?"

Он гоҳ тифле аз миёни шогирдон бархосту гуфт: барои он ки вақте соқӣ ҷомӣ бодаро ба дастӣ шоир медиҳад ва ӯ онро мегараду менӯшад, аз ҳавоси ҳамсаи ӯ ҷаҳор хосса идроки лаззат мекунад: ломиса бо ламси ҷом ва зоиқа бо нӯшидани май ва шомма бо бўлидан ва босире бо бидани ранги он. Мунтаҳо дар ин миён сомма аз идроки лаззат бебаҳра аст ва шоир ҳамин ба соқӣ мегӯяд: ба ман бигӯ, ки он чи менӯшам, шароб аст, то сомма ҳам монанди соири ҳавос аз идроки лаззат бебаҳра намонда бошад.

Абӯ Нувос мегӯяд: ба ҷилав рафтаи ва тифро дар оғӯш гирифтаму гуфтаи: "Офарин бар ин заковату фатонат, валлоҳ, ҷизе дар шеъри ман ёфтӣ, ки худӣ ман асло ба он таваҷҷуҳ надоштам".

Ашъори Камол низ маъноҳои дақиқ дорад, чунончӣ:

Дийда то мийми даҳону нувни асруйи ту дийд,
Нақши ӯ бастам ба дил, чун ҳарду бошад нақши ман.

/КАМОЛ/.

Устод Зеҳнӣ шеъри зерини Камолро хато сабт кардаанд:

"Ин тақаллуфҳои ман дар шеъри май,
"Куллиминӣ ё ҳумайрои ман!" аст.

Тарҷуман: Гап зан ба ман, эй сурхаки ман!"

Бояд чунин сабт шавад:

Ин тақаллуфҳои ман дар шеъри ман,
Каллиминӣ ё ҳумайрои ман!" аст.

Тарҷуман: Бигӯён маро "Эй сурхаки ман!"

Як ҷанд калемаҳои ҳастанд, ки дар асл бо ҳуруфоти арабӣ чунин сабт шудаанд: тийр, хуви, кашӣда, дийда, қунӣда, ре-мийда, орамийда, дийтәр, давийда ва монанди инҳо. Ичунин калемаҳои арабие, ки дар вазни тағйийл, маълувл, маълувла, фе-ийл, фаувл, фуувл ва монанди инҳо дар шеър чунин сабт мешаванд: таҷиййс, тадрийс, таълийм; масъувд, мавҷувд, машъувр; масъувда, мавҷувда, машъувра; ақийл, алийм, қадийм; ҷасувр, мафувр, шакувр; ҷунувн, ҷажъувр, ҷумувд, ҷухувд; ҷумхувр, ҷ-қундонд, ҷухувдӣ, ҷанувб, ҷахувл, ҷайхуви, сайхуви ва монанди инҳо. Дар шеър ду навъ навишта мешаванд. Ҷаминро ҳам бояд дар хотир саҳт нигоҳ дошт, ки ҳаммаи калемаҳои мазкур бо вазни ар-арӯз тасқеҳ мешаванд. Вале вазни арӯз имлои хосса дорад. Чунончӣ:

Наувву биллаҳ, агар халқ ғайбон субдӣ,
Касе ба ҳоли худ аз дастӣ касе наёсубдӣ.

/САЪДИ/.

Ҷар ки ба дийдаи инкор гар нигоҳ кунад,
Нишони субрати Дасуф диҳад ба нохувбе.

Ва гар ба ҷашмиโปรดет нигоҳ кунад дар дев,
Фарийштааш бинамояд ба ҷашм маҳсубе.

/САЪДИ/.

Агар худ ҳафт субъ азбар бихонӣ,
Чу ошӯбтӣ "алиф", "со", "то" надонӣ.

Худованди табарак ва теоло мебиёнаду мепӯшад ва ҳамсои намебиёнаду мехурушад.

/САЪДИ/.

Чи кун гуфт он тихийдасти силахшур,
Чаве зар беҳтар аз ҳафтод ман зур.

/САЪДИ/

Ҳар ки ба худ дари суол кӯшод,
То бимйирад ниезманд бувад .

Оз бигзору подшоҳи кун ,
Гардани бетамеъ баланд бувад.

/САЪДИ/

Чашми бадандеш, ки барканда бод,
Азб намояд хунараш дар назар .

В-ар хунаре дорид ҳафтод айб ,
Дӯст набийнад ба ҷуз он як хунар.

/САЪДИ/

Яке ҷуҳувду мусулмон мунозара карданд,
Чунонки ханда гирифт аз низои эшонам.

Батане гуфт: мусулмон гар ки қабалаи ман,
Дуруст нест худое ҷуҳувд мийронам .

Ҷуҳувд гуфт: ба "Таврот" меҳурам савганд,
Ба гар хилоф бувад ҳамчу ту мусулмонам.

Гар аз басийти замин ақл мунадим гардад,
Ба худ гумон набарад ҳеҷ кас, ки ноёнам.

/САЪДИ/

Мурғак аз байза бурун ояду рузии талабад,
Сдамийзода надорад хираду ақлу тамийе .

Он ки ногоҳ касе гашт ба чийзе нарасийд,
В-ин тамкийну фазийлат бигзашт аз ҳама чийе.

Обийна ҳама ҷо аз он бемаҳал аст ,
Азъ душвор ба даст ояд аз он аст азийе.

/САЪДИ/

Бузургаш нахонанд ақли хирад,
Ки номи бузургон ба вишти барад.

/САЪДИ/

Ҳар ки айби дигарон пеши ту оварду шумурд,
Бегумон айби ту пеши дигарон хоҳад бурд.

/САЪДИ/

Дармон даст кӯтоҳ накунанд, то дасташон кӯтоҳ накунанд.

Ванг тибр аз мессоиб дигарон.
То нагиранд дигарон ба ту панг.

/САЪДИ/

Ванг дарवेशон бувад хуннат қубоқ.
Гар набошах дар миён молат сабийд.

/САЪДИ/

Ванг маравбо ёри азракни бурахан .
Ванг биниш бар хонумон ангишти нийд.

Ванг макун бо пийлбонон дӯситӣ .
Ванг бини кун хонае дар хурди пийл .

Чу Дуҷмон дид к-андар даст Довуд,
Дамид оҳан ба муҷаз муви гардад.

Данурсийдаш чи мезозий, ки донист .
Ки ба пурсийдана маълум гардад .

/САЪДИ/

Ҳақим бар худ ба нодонӣ нашидӣ.
Ки нодонро ба сӯҳбат бар гузидӣ.

Талаб кардам зи доное яке панг .
Моро гуфтаанд бо нодон мафайванд.

/САЪДИ/

Ки гар доное наҳрий гар бисошӣ.
Ба гар нодонӣ аблаҳтар бисошӣ.

Ванг дар даҳони хирадманг чист .
Калиди дари ганҷи соҳибхунар .

Чу дар баста бомад чи дона касе.
Ки ҷавҳарфурӯшаст, ё пийлавар .

/САЪДИ/

Ванг тавоно, ин суханро ҳалқа кун.
Ақли хикмат гуфтаанд аз қолу кийд.

/САЪДИ/

Ванг че кор оядат зи гул табаде .
Аз "Гулистон"-и ман бубар вараке.

Гул ҳамийн панҷ рӯзу шап бомад.
В-ин "Гулистон" ҳамема ҳаш бомад.

/САЪДИ/

ЎНСУРУДМОЛИИ КАЙКОВУС дар "Насийхатнома" ном асарин сарф шудааст:

Дар соби 35 асар, ки "Дар расми шоирӣ" ном дорад, муаллиф вобаста ба баёни ҷиҳатҳои мухталифи хунари шоирӣ зарурияти омӯзиши қонуниятҳои шеър ва хусусиятҳои ба худ хосии онро таъкид намуда гуфтааст: "Ва лекин арӯз бидон ва илми шоирӣ ва аққоб ва нақди шеър бисмӯз, то агар миёни шуаро мунозара офтад, ба ту касе муқошафате натавонад кардан ва агар имтихоне кунианд оҷиз набошӣ". /Кайковус, Насийхатнома, Душанбе, 1968, с. 117/.

Ба ақидани Кайковус шахс танҳо дар он суврат ба сифатҳои маъмур ноил шуда метавонад, ки агар ҷаҳор масоили зеринро ба ҳубӣ азхуд карда бошад.

1. А Р Ҷ З. Арӯз ба маънои маъруз аст. Ва ин илм низ маъруззун алайҳи шеър аст, ки шуаро шеърро бар он арз мекунанд, то мавзун аз номавзун ҷудо шаванд.

2. И Д И И Ш Б Ё Р. Шеър - /даръёфтан, феҳмидан, донистан, ҳис кардан/, қаломест мавзун ва қофиядор. Шеър яке аз навъҳои асосии адабиёт буда, бо тартибу низоми сухани бадеӣ аз наср фарқ мекунад. Шеър дар ибтидо гуфтори мавзуну савтии инсон буда асосан барои истимом гуфта мешуд. Шеър ҳолати маҳорати гӯяндаро дар шакли ниҳоят амӣику нотакрор инъикос менамояд, ки наср ба ин қодир нест. Аз ин сабаб дар ҳама давру замон мардум ба он эҳтиҷ доштанд. Сухани дилнишину муассири инсон танҳо ба воситаи шеър низому тартиб гирифта, қиймати бадеӣ пайдо мекунад. Илм - дониш, донишани фанни хос аст. Илми шеър донишани фанни шеър аст.

3. Аққоб. Аққоб ҷамъи лақаб аст, ки дар он маънои мадҳ ё замм манзур бошад. Донишани лаҳзаҳои муҳимтарини ҳаёт ва эҷодиёти шояронро ифода мекунад.

4. Н А Қ Д И Ш Б Ё Р. Нақд омода кардан, додан, супоридан ва сара кардани драму дийор.

Танқид ё ин ки нақд таҳлили ягон асар ё эҷодиёти ягон наъзаанда ва ё шоирӣ ҳамзамон ва ё ҷанб нависанда ё шоир, ки ба ҳамаи нитобии адабиёт ё мақолаву ҷайдҳои мухтасар сарф шудааст.

Аммо аз соҳаҳои хеле муҳими ба ин мақсад мувофиқ ҳангоми таҳлили матн муайян карда таъволистан мавқоу маврид ва диграро истеъмоли воситаҳои тасвири санъатҳои бадеӣ мебошад.

Воситаҳои тасвир ва санъатҳои бадеӣ аз муҳимтарини ҷузъҳои шакли бадеӣ ба шумор рафта, дар баробари вазну қофия баъдан таъсирноку пурраҳососу ифода шудани маънои шеър хизмат мекунанд. Мадалан, дар хусуси аҳамияти онҳо Кайковус гуфтааст: "Ва ба вазну қофияи қаноат макун ва ба синоате ва тартибе шеър магу, ки шеъри роет нохуш бувад".

Муаллиф донишани ҷунин воситаҳои тасвири санъатҳои бадеиро пешниҳод кардааст: маҷозу ташбеҳу истиора, тазоду мутобиқ, рамзу киноя, тарсеу таҷнису тафсир, такрору тамсилу муқаррафду мусалҷаъ, зулқофиятайн ва монанди инҳо. Пас хонандагонии гирифтӣ бояд баробари донишани маъноҳои луғавӣ истилоҳӣ ва маҷозии урфӣ, ботинии воҳирӣ, роль ва вазифаҳои дар матн қиштан ҳар яки онҳоро нияз равшану возиҳ тасаввур кунанд. Чунки ҳар як воситаҳои тасвири санъатҳои бадеӣ вобаста ба мазмуну мундариҷани матн, таъносиби маънавий оҳангии қалимоту таркибот ва ходисаву ҳолатҳои тасвирӣ ва характеру қобилияти маҳорати муаллиф, сохти матн ва ғайра тобиш ва рангубори махсусе дорад.

Аз ин рӯ дар ҷараёни таҳлили ашъору мутун аниқу равшан намулдани роль ва вазифаҳои ҳар яки онҳо таъсири ҳиссии ашъру матнро боз ҳам зиёдтар карда, донишу маҳорат ва маънавий хонандагонро ҳартарафа рӯшн маърифатӣ.

Дар асар баробари маъсалаи омӯзиши берон дар амал татбиқи намулдани воситаҳои тасвири санъатҳои бадеӣ низ диққати махсусе дода шудааст. Чунинчӣ, муаллиф маврид ва тарзу усули истифода

даи ояҳоро чунин баён кардааст: "... агар ҷое маъное баробар
дунавий ва турси хуш ояд ва хоҳӣ, ки баргирӣ ва дигар ҷод нотат
мои куни, муқобара мақун ва ҳамон лафзро ба кор бар ва агар
дар ҳақиқат он маъно бар маънӣ бувад, ту дар ҳаҷо ба кор бар ва
агар дар ҳаҷо бошад, ту дар маънӣ ба кор бар ва агар дар маъно
дунавий, дар маъно ба кор бар ва агар дар маъно дунавий, дар
маъно ба кор бар, то ҳамае надиҳад, ки он аз қувват".

Дар мақола ба таври мухтасар ба роҳи маъно дунавий чунин
тарзҳои корҳои маъно хатти боиси инкишофи нутқи хатти ва шифо
ҳи хонандагон мебарояд. Онҳо дар баҷагон қобилияти маҳорати
таърифи муқомамаронӣ ба вуҷуд оварда, маданияти нутқи, инки-
шофи зеҳн ва дарки маъноро ямид мебаронад. Ин тавр корро ба
мақсади инкишоф додани нутқи даҳони низ ба тарзи лафзӣ ташкил
карда истодан аз маъно хатти намебарояд.

Муаллифи "Насийхатинома" ба чунин хусусият мушарраф шуда
ташкил намуда гуфтааст: "... Суханҳои латифӣ гӯӣ ва амсолҳои
хуш ба кор бар, чунон ки хоҳе ва сире хуш ояд".

Берхе аз муаллифон - С. Айни, Б.Э.Бертельс, И.С.Брагинский
ва Баҳром Сирус мегӯянд, ки хусусиятҳои шеъри арӯзии дар ашъ-
ори тоҷилмаи дармаҷоме аз қадим мавҷуд буд. Вале ба сабаби
истилои араб ва дар муддати дуру дароз ба забони модарӣ шеър
нагуфтаниҳои маҷмӯи маҳалли элементҳои мавҷудии арӯз аз инки-
шоф боз монданд. Баъди он ки дар аҳди салтанати Тоҳирӣён /821-
873/-у Сафариён /873-903/ дар Хуросон ва Сомониён /874-999/
дар Мовароуннаҳру Хуросон ба забони модарӣ шеър гуфтан расм
нашавад, элементҳои пажмурдаи арӯзии дари, форсӣ, тоҷикӣ аз
нав ба ҳаракат омада, ба сабаби медаларонду дар як муддати қу-
тоҳ то ба дараҷаи илм тараққи мекунанд. Дар ин хусус аъзо-кор-
респонденти АФ Тоҷикистон, проф. И.С.Брагинский чунин навиш-
тааст: "Дубҳае надорад, ки илми арӯз дар назми форсу тоҷик

на намебошад, ки онро аз хорича оварда бошанд. Вай, чунон ки
Айни дар ин хусус навиштааст, бевосита аз таҷрибаҳои
маҷмӯи халқҳои аронӣ сар зада сабабдааст. Вазнҳои аввалин
ва баъд паҳнгардидаи арӯз /мутақориб, ҳазач, хафӣ/ ба номи
онҳо нигоҳ накарда, бешубҳа, дар заминаи маъно, дар маъ-
но, ки шеър ба назма тавъам гузаронда мешуд ва ҳақиқатан
маънодан суруд буд, пайдо гардидаанд". /С.Наймбоев, Таълими шеър
дар мақола, Душанбе, 1962, с. 7-13/.

Дар хусуси баҳрҳои арӯз ва зарурати омӯختани онҳо Кейковус
навиштааст: "Ва ин ҳабаҳи доираи баҳр, ки доираҳои арӯзи порсе-
и аот, номи ин доираҳо ва номи ин 17 баҳр чун: ҳазач, раҷаз,
маъно, ҳазачи мақдӯф, ҳазачи аҳраб, раҷазӣ маъноӣ, рамали маҳ-
раб, мунсариҳ, хафӣ, музориҳ, музориҳ аҳраб, муқтазаб, муқтасс,
мутақориб, сареҳ, дариби аҳраб, мунсариҳи кабир.

Ва дар авзони тоҷикӣ чун: басиҳ, маъно, қомил, воғир, та-
маъно ва монанди он арӯзҳо 53 арӯз ва 82 зарб, ки дар ин 17 баҳр
маъно, ҷумла маълуми ҳеш гардон"... /"Насийхатинома", с. 108/.

Дар мақолаи мадрасаҳо азёд кардани ашъори мутун як саҳаи му-
ҳими таълиму тарбия буд, қисми асосии фаъолияти хонандагонро
дарбар мегирифт ва дар ташаккули илму маърифат ва маҳорати ада-
бии онҳо роли пешбарандеро мебозид. Бинобар он шеър азёдкунӣ
ва қадимулайём дар системаи омӯзиши ашъори мутун ҳамчун як омӯ-
ши муҳими шинохта мешуд ва ба зътибори маҳсусе соҳиб буд.

Дар ин хусус суҳбати бо Айни хурдсол кардаи падараш ҳама
ҷониби диққат аст. У зимни таҳлили намунаҳои ашъори Соибу Насо-
маҳдум аз нобаробариҳои таҷрибаи шеърҳои худ суҳан ронда таъ-
кид мекунанд, ки "Аммо ту қушиш кунӣ ва ҷизи бисъёр хонӣ, шир
маъно".

Ин суҳбат ба Айни хурдсол боварии қомил мебахшад, ки шеър-
гӯӣ ҳаҷ гуна қори муъҷизавӣ набуда, ҳунарист, ки дар заминаи

меҳнатдӯстӣ ба камол мерасад. Ҳақиқати ин маъниро худ ин адиб чунин баён кардааст: "Ин мусоҳаба дар ҳаёти ман - дар ҳаёти адабӣ ва ҳам дар ҳаёти кордӯстии ман бисёр таъсири калон кард. Ман аз аввал зиёдтар ба шеърхонӣ ва шеърёдкунӣ шудам ва дар ин зимн саводам ҳам баромад". /С.Айнӣ, Мухтасари тәрҷуман ҳоли худам, Тоҷикистон, 1958, сах. 7/. Ҳамин маъниро устод дар "Ёддоштҳо" низ таъкид карда буд. Чунончи, падарам ба ӯ мегӯяд: "Шоир шуданат мумкин аст, лекин барои ин шеърхонӣ конронӣ қалонро бисёртар хонданат, ёд карданат ва навишта гирифтани ва бо шоирҳои калон ҳамсуҳбат шуда, аз онҳо омӯختани лозим аст. Ҳоло ки ту хурдсол ҳастӣ, вазиёи ту даро хондан, шеър хондан, шеър ёд кардан ва шеър навишта гирифтани аст".

Ҳамин тавр шеър хонӣ, шеър азёдкунӣ як омил муҳимми ҳам камлотӣ шоирӣ ва ҳам маърифати адабӣ ба шумор меравад ва ин хусусияти он дар сарчашмаҳои дигар низ таъкиди таъйин шудааст. Гуянд, ки фаъолияти шоирӣ Ҳофизӣ Шерозӣ маҳз дар ҳамин замина сабабиде ба камол расидааст. У дар асоси мунтазам шеър ёдкарданҳо зехну хотира, ғазму фаросати худро тез карде, сайқал дода, ба қувваи баланди ҳифзуниву бахотиргирӣ соҳиб гаштааст ва оғозвор ба таҳаллуси "Ҳофиз" шудааст: "... аз ишораҳои худӣ ӯ маълум мегардад, ки - навиштааст проф. Х.М. Мирзозода, - вай ин таҳаллусро аз ҳифз кардани сурудҳо ва сурудхонӣ гирифтааст". /Х.Мирзозода, Адабиёт аз нуқтаи назари ҳаёт, Душанбе, 1973, с. 33/.

Барои ба вучуд омадану инкишоф ёфтани қобилияту маҳорати шоирӣ он хусусият роли муҳимме мебошад. Инчунин барои азҳуд кардани қоидаву қонунҳои вази аруз, созу оҳанг ва хусусиятҳои дигари шеър ёрӣ мерасонад. Устод Айнӣ нақд кардааст: "Ҳайрат қасидаҳои чилбайтӣ ва панҷоҳбайтӣи устодони гузаштаро бе ҳеҷ ланқатӯрӣ ва мулоҳаза азёд хонда меод. Аз ин хислаташ маълум мешуд, ки ӯ қувваи ҳофизии ғавқулонидае дорад.

У аз қоидаҳои аруз, аз сифатҳои шеърӣ ва дигар нозуқиҳои шеърӣ батафсил ва осонфаҳм карда гап мезад ва аз шеърҳои устодони гузашта ба ҳар қавли худ ба тарзи мисол шоҳид ва намуна менамояд".

Ин рӯи маълумоти сарчашмаҳо Ғафурӣ Ғафурӣ ба ҳуз шеърҳои худро худогона, ояту ҳадис 50 ҳазор байт ва "Ҳамсатаи"-и Ғафурӣ Ғафурӣ ва Амир Хусравӣ Деҳлавӣ ва "Ҳафтавранг"-и Абӯалқасим Чомиро азёд карда будааст. /Камол Айнӣ, Ғафурӣ Ғафурӣ, Сталинобод, 1957, сах. 70-71/. Шоҳид маҳз дар ҳамин замина хотираи ӯ мустаҳкам устувор гаштааст. Чунки аз рӯи қавли ӯ Абулқасим Чомиро Самарқандӣ шахси дар қавонӣ аз ашъори шоирони қавонӣ 20000 ва аз мусоирон 10000 байт ёдкарда шоирӣ мумтоз гаштааст. Масалан ӯ навиштааст: "Аммо шоир ба ин дараҷа нарафта, вале, ки унфувони шабоб ва дар рӯзгори қавонӣ бист ҳазор байт аз ашъори мутақаддмон ёд гирад ва даҳ ҳазор қалма аз ашъори мутааххирон пеш чашм кунад. Ва пайваста давовини устодони қавонӣ ва ёд мегирад, ки дар омаду беруншуде ашъор аз қавонӣ ва даққиқи суҳан бар қи будааст, то тарик ва ашъорӣ дар дар таъби ӯ муртасим шавад/нақд Сайдаҳ/ ва айбу хунари дар бар саҳифаи хиради ӯ мунаққаш гардад, то суҳанаш рӯ дар қавонӣ дорад ва таъаш ба қавонӣ улув майл кунад...".

У, Наимбоев мегӯяд: "Ин ҳо дар хусуси шеърёдкунӣ талаботи ба мӯи гузаштаи муаллиф як андоза муволиғаомез намоид ҳам, вале ҳамин чиз ҳақиқат аст, ки шеърӣ бисёр ёд кардану пай - пай хондани осори манзум дар ҳар кас таъби шоирро ба вучуд оварда шавоқи шеърфаҳмиро ба нумӯ мерасонад. /С.Наимбоев, Таърихи шеър дар мактаб, Душанбе, 1982, Саҳ. 14-18/.

Ин қавли муаллиф муволиғаомез намебошад. Зеро ки "Ал-Ҳифзу ба шоир қаннақши фил ҳаҷар. / Дар хурдӣ азёдкарда монанди дар онг нақд кардааст. / Дар маъхазҳо аз ин чанд баробар зиёд нақд кардагон ҳам маълуманд. Амри мумкин аст.

1. Адаб - андоза, ченак; ҳулки нек ва писандида, илм, дониш, нафис, нафисона, тарбия, танбеҳ.
2. Адаб - чамъи байт.
3. Адот - асбоб ва олати ҳосил кардани чизе; грам.^м ҳисоби вақт; тақлиди нутқ, ки онро дар грамматикаи араби ҳарф, пешояни.
4. Адаот - чамъи адот.
5. Адақиқ - чамъи эҳдо, аз асл дур шудан.
6. Амлик - чуқур.
7. Алайҳи - бар вай.
8. Авзон - чамъи вазн.
9. Авдат - чамъи вақт.
10. Амалидот - чамъи амал.
11. Аро - байн, моён.
12. Атавоқ - чамъи тавқ, гирибон; марҷон.
13. Анвор - чамъи нур.
14. Асрор - чамъи бир ва бар, некӯ, некӯкорон, итсаткор, лаббайт.
15. Асбоб - чамъи сабаб.
16. Асрор - чамъи сир, сирҳо.
17. Адам - сайрақ, диво; дард, озор, ранҷ, азоб.
18. Ашъор - чамъи шеър.
19. Аён - чамъи явм-рузҳо.
20. Анҷум - шоҳаҳо, чамъи наҷм-ситораҳо.
21. Анфаз - фонданок, фонданоктар.
22. Ато - бахшиш, инъом, маҷозан дутӯи эҳсон.
23. Абд - банди, қулом.
24. Баҳр - даръёи муҳит, даръё, ҷӯи калон; маҷозан баҳри шеър.
25. Барр - хушкӣ, ҷӯл, блёсон.
26. Бадр - моҳи чаҳорпах (руза, моҳи пурра; мавзее, ки дар байни Макка ва Мадина мебошад, номи ҷой, макон.
27. Бир - як.

28. Бидон - бидон.
29. Бо - мо, моён.
30. Бар - як.
31. Баён - пайваст кардан, часпондан чизеро ба чизе.
32. Банид - намоёнда, қосид.
33. Баъъит - ҳолат мавқия, ҷои истода, ҷой.
34. Боқӣ - огоҳ, хабардор, истода, шахси бохабар.
35. Боқӣ - фароянда, дучор Ҷаванда, ҳодиса, рӯй дода.
36. Боқӣ - ҳодиса, ногаҳон айтидан, ҷанг, мстам, хоб.
37. Бофир - бисёр. пур.
38. Вақ - рӯй, рӯйдода, ба рӯ задан.
39. Вуҷух - чамъи вақ-рӯйҳо.
40. Давват - ба таом ҷер задан, ҷер задан.
41. Дуват - ба ҷиход ҷер задан; ба ҷанг тарғиб кардан.
42. Давовин - чамъи девон.
43. Дарб - задан, зарба задан, навохтан, наъв, хел, қисм.
44. Дух - зоҳид, тақводор, порсо, тарқи дунёи карда.
45. Духаб - тилло.
46. Зеру забар - касра ва фатҳа.
47. Заҳм - рафс, фарбеҳ, калон; ҷароҳат, яра, иморат, биис.
48. Зафар - талаба, сабук, таътана, мувоҷаҳат.
49. Заҳф - аз асл дур айтидан.
50. Зулол - соф, оби соф, оби ширин.
51. Илм - дониш, назарияи дониш, алам, алам шудан.
52. Иамор - замир овардан, пинҳон кардан, дар дохил тузастан.
53. Истионат - ёри додан, ёри талаб кардан. ёрмандӣ.
54. Истийфо - пурра гирифтани, ҳақро тамоми гирифтани.
55. Ибора - баён, ифода, сухан, калом, пайвастии калимаҳо.
56. Иттифоқ - тифоқ шудан, ҳафҷирӣ, розигӣ, мувоҷаҳат кардан.
57. Иттиҳод - муттаҳид, муттаҳид шудан, яқдигарро дастгирӣ кардан.
58. Ихтироъ - эҷод кардан, навоарӣ, нав, навитарӣ, нав офаридан.

59. Илҳок - чизеро ба охири чизе пайвастан, ялова кардан, хамроҳ кардан, ҳамроҳ шудан.
60. Ифрот - аз ҳад гузаштан, зиёдаравӣ кардан, аз андоза берун.
61. Ишорат - ҷамъи ишорат-имо; имо бо чашму ангушт, чизеро нишон додан, бо қону абрӯ ишора кардан; маҷозан фармон, амр.
62. Иҷоз - масдар, баъзеро ба баъзе ҷудо кардан, қисм ба қисм тақсим кардан, аз ҳам ҷудо кардан.
63. Имомат - ҷамъи имо-икора, нишон додан бо ангушт, ҳаракати абрӯ абрӯ ва чашм; маҷозан-қиноғ ва рамз.
64. Инқилоб - асари чизеро пазирӯштан, ба худ гирифттан, мутаваҷҷеб шудан; шармандагӣ, хиҷолат, шарму ҳаё.
65. Инриқос - кӯшода шудан, суст шудан, аз ҳамдигар ҷудо шудан, пардоз карда шудан, суд карда шудан, тақмил дода шудан, орош та шудан, орош дода шудан, раҳо карда шудан, озод қада шудан.
66. Киёӣ - киёякунанда, басанда, ба қадрӣ киёя, киёякунанда.
67. Кен - ганҷ, хазина.
68. Кенз - кен, ганҷ, хазина.
69. Кӯз - чашм.
70. Кӯрган - дийда, дийдагӣ.
71. Келлинг - биед.
72. Камил - камольёфта, ба камол расида, камольёбонда, пурра.
73. Карим - карамкунанда, саҳӣ, босаховат, ниҳоят саҳӣ.
74. Кусро - калонтар, бузургтар.
75. Кисро - деҳаби Қушравони одир, лақаба подшоҳи Эрони қадим.
76. Китобат - навиштан, ба маънои навишт ва хат ҳам меояд.
77. Кундуз - кун-рӯз.
78. Кеча - шаб.
79. Кечкурун - бегоҳӣ, бегоҳи шаб.
80. Лавҳа - тахтаи махсус барои хат навиштан, сарлавҳа низ омада.
81. Лағз - сухан, партофттан, яъне суханро аз доҳон партофттан.
82. Лағф - бастан, тугун кардан.
83. Луғаз - ҷистон.

84. Лағз - сухани беҳуда, сухани ношаркор, ботил, бемаънӣ, ноҳақ.
85. Муфрадот - ҷамъи муфрад якка, ягона, танҳо. Ҷудогона; вайишти шаклҳои алоҳидаи ҳуруфоти арабӣ дар вақти машқи хат.
86. Мазҳаб - роҳу ришта, равиш, тариқ; ҳатти ҳаракат, сӯй; кӯтба ва шохани ягон дин, тариқат, секта.
87. Мабоиӣ - ҷамъи мабно, бунъед, асос, поя.
88. Мабоиӣ - бино кардашуда, биноёфта, асосёфта.
89. Минасса - ҷамъи маносс, ба маънои тахт, кресло, кафедра; вақ борик кардан дар пурсидан, то ғояти эбро бидонад, саҳеҳ, ошкор.
90. Мусомаҳат - ҷашмпӯши кардан, кореро осон пиндоштан, чизеро саҳл пиндошта ба он аҳамият надодан.
91. Мулҳам - илҳом гирифта, талқинёфта, дар дил фикре пайдошуда.
92. Масоба - мартаба, дараҷа, андоза.
93. Маъруз - арз кардашуда, нишондода шуда.
94. Маъраз - ҷои арз кардан, нишон додани чизе, намонишгоҳ.
95. Мавзун - санҷида, барқашада, вази кардашуда; муносиб, нозук, зебо, шинам; хушоҳанг, ғорам, салис, ғасих, равон.
96. Мураттиб - тартибдиҳанда.
97. Муштарак - аз он як чанд кас, он чи ки чанд кас аз он баҳра ва саҳм гиранд, умумӣ, шарикӣ.
98. Муоҷабат - ҷазодиҳӣ барои кори бад, озору шиканҷа.
99. Маъбар - гузаргоҳ, ҷои муайяни киттигузари даръё, баҳр.
100. Мақдул - қати кардашуда, қушта.
101. Мақбул - қабулшуда.
102. Матлаъ - ҷои баромад, ҷои баромади равшанкунандагонӣ само; вақти баромад, мунтазири; байти яқуии қасида, феъал, шеър.
103. Мақтаъ - бурида, темомшуда, охири қасида, феъал, шеър.
104. Мусанниф - таснифкунанда; ба қисмҳо, навъҳо ва синфҳо ҷудо кунанда; ба маънои муаллиф бошад ҳам дар байни онҳо фарқ ҳаст.
105. Муаллиф - таълифкунанда, пайвастанкунанда, иттиҳодкунанда.
106. Мутаҳаррик - ҳаракаткунанда, ҳаракатнок, ғатҳа, касра, замина.

- 205 - 107. Маҷӯа - дастари ашӯр, ҷамъшуда, девон, асар ва ғайра;
ки дар он навиштаҷоти доир ба мавзӯҳои гуногун ҷамъ оварда
да шудааст, ҷамъкарда, ҷамъшуда, фаровон, ғуншуда.
108. Мафрук - ҷудо кардашуда, фарқ кардашуда.
109. Мағтоҳ - қалл.
110. Муъҷам - ғайри араб, лузати форсу тоҷик, нукта ниҳоди ба
ҳарф ва эърои ҳарфҳо, кундзабон.
111. Маҷдуб - қалб кардашуда, ҷалпа кардашуда.
112. Мумосала - ба ҳамдигар монанд шудан, ба ҳамдигар монанд
кардан.
113. Муламмал - ранг ба ранг кардашуда.
114. Маҳраҷ - ҷои баромади ҳар як чиз; ҷои баромади овоз, артиш
қулақча.
115. Манҷил - нафа кардашуда, инкор кардашуда, инкор, номақбул.
116. Мазмум - мазаммат кардашуда, шибҳ кардашуда, сад, ганд.
117. Муҳассина - хусндор, зебо, зебокунанда.
118. Мусонд - якдигарро дастгири кардан, дастгири, ёридиҳанда.
119. Мушар - ишраткунанда, машаққӣ, ҳамдам, ҳамсӯҳбат, ҷамоа.
120. Маҷоз - ҷои гузаштан, гузаргоҳ; ғайри ҳақиқӣ, ягон қалима
ро аз маъно ҳақиқӣ ба дигар маъно истифода бурдан, яъне
ба маънои қучидаи он кор фармудан.
121. Маҳмуд - ҳамд гуфташуда, таъриф кардашуда, ситуда.
122. Манбаъ - булоқ, ҷашма, сарҷашма, ҷои баромади об.
123. Маҳбус - дӯстдошта, наъздид.
124. Музолаҷа - суҳанро аз ҳад гузаронидан, қалон карда нишон
додан.
125. Моҳият - ҳақиқат, аслу ҷавҳар, табиат.
126. Муҷрим - гунаҳкор, айбдор, ҷурмкунанда.
127. Музаффар - қоллоб, зафаррӯфта, перӯз.
128. Мияёр - тарозуи заргарӣ, санги маҳак, андоза, миқдор, маҷс-
зан ба маънои озмуда ҳам омадааст.

129. Нуқуш - ҷамъи нақш рангҳои гуногун, ки дар натиҷаи ранг-
зи ё нақшошӣ дар чизе боқӣ мемонад; расм, суврат, тасвир;
маҷозан асар; хат навишта, хатнависӣ; локха, тарҳ; тола;
бахт, сарнавишт; дови бозӣ, як бурди бозӣ; як навъ сугул.
130. Навомис - ҷамъи номус исмат ва ҳурмат, таваққуи ҳурмат аз
халқ доштан; неқномӣ, талбир, ояёсат, мамолк ва аҳоме
илоҳӣ, Ҷабраил; қояда ва дастур, сонгу садо, соҳиброҳ, ко-
жаи сайёд, мақру хийлаи пинҳонӣ.
131. Неча - чанд.
132. Нақс - кам, кам кардан, боққосон.
133. Ноқис - кӯтоҳ, норасо, кам, нуқслор.
134. Нотик - эратор, суҳандон, суҳанрон, ҷутқунанда.
135. Навъ - халқ, тавр, тарз.
136. Назар - нигоҳ кардан, ҷашм, дида, илтифот кардан, мулдас.
137. Навха - гирья кардан, гирья, бо овози баланд гиристан, пола.
138. Носур - захм, ҷароҳати кӯҳна, яра, ҷароҳати беҳишаваанда,
номи яра, номи ҷароҳат.
139. Олот - ҷамъи олат асбоб, дастгоҳ, васила, восита, масолиҳ.
140. Оз - моҳ.
141. Ортиқ - зиёд, зиёда.
142. Оёт - ҷамъи оят, оятҳои Қуръон, оя, нишона, аломат, далаил,
хуҷҷат, бурҳон, муъҷиза, қаромат; як фикра /оят/ҷумлаи
Қуръон, ки маъно ва мазмуноро ҷурра ифода мекунад.
143. Обид - бо ҳарфи айн ибодаткунанда, худҷӯй, зоҳил; бо ҳар-
фи алиф обид-хайвони ваҳшӣ, дарранда.
144. Ориф - аҳли маърифат, шинос, шинос, доно, олим, баамал.
145. Омӣ - беилм, нодон, шахси содда.
146. Омин - истақиб-қабул кун /дуои маро/ бишаир; эмин, бетарс.
147. Расул - рисолат оваранда, қосид, пайғомбар, элчӣ.
148. Роқиб - савора, асп/савор, ба ароба саворшуда.
149. Риҳлат - сайҳат, ба сафар рафтани, рафтани, вафот кардан.

150. Ғуқъа - соҳа, майдон; ба маънои хат ҳам омада. - 207 -
151. Ғаҷб - мураббӣ, парвардигор, ҳудо, соҳиб, молик.
152. Сяноат - ҷамъи синоат хунар, хунармандӣ, профессия, ис -
кусство, ремесло.
153. Саноят - ҷамъи санъат, хунарҳо.
154. Суғро - хурдтар, хурд.
155. Сақанот - ҷамъи соқин ором, соғит, истода, истодан.
156. Слӣрат - одат, ҳислат, табиат, намуи доҳилӣ, доҳил, ботин,
раётор, кирдор, намуи доҳилии инсон.
157. Суврат - бо ҳарфӣ сод зоҳир, намуи зоҳирӣ, шакл, намуи
беруна, нақш, ҳайкал, тасвир, кайфият, тасаввур қардан,
хайл қардан; бо ҳарфӣ сийн суврат-суврат, суврати Қуръон.
158. Соқик - ростгӯӣ, ростқавл, вафодор, самимий, ҳақиқӣ, дуруст.
159. Соқил - орсм, тинч, беҳаракат.
160. Тасвир - суврат кашидан, тасвир қардан, расм кашидан.
161. Тазохур - шикор қардан, зоҳир қардан; ба ҳам ёрӣ расондан,
ба ҳамдигар пуштибонӣ қардан.
162. Таъсис - устувор қардан, бунёд ниҳодан, асос гузоштан.
163. Тафрит - кӯтоҳӣ қардан, бепарвой қардан дар қоре. тафрити
афрот - аз ҳадди эътидол гузаштан ва ё баръақс то ба дара-
ҷаи дарқорӣ нарасонидани чизе ва ё қоре.
163. Таъммун - муборак, табаррук, аз рӯи табаррук.
164. Танзим - ба назм даровардан, мураттаб қардан, ба ришта
кашидани ҷавоҳир, ба ришта кашидани назм.
165. Тағоир - фарқ қардан, тафовут доштан, фарқ қардан аз якди-
гар, фарқ қардани чизе аз чизе.
166. Тафҳим - фаҳмондан, фаҳмонда додан, омӯштан, фаҳмидан.
167. Тун - шаб.
168. Таҷнис - ҳамҷинс қардан, ҷинсдош, ҳамшакл қардан, ҷинс бо
ҷинс овардан, калимаҳои монанд ба ҳам овардан.
169. Такмил - пурра қардан, ба камол расондан, мукамал қардан.
170. Томм - пур, пурра, мукамал, полний, целый, совершенный.

171. Тасриҳ - қушод, равшан, сариҳ, сариҳ қарда гуфтан. - 208 -
172. Тавозун - ҳамвази, баробар қардан, баробар ҳуқуқ.
173. Тақтиъ - қитъа-қитъа қардан, шеърро ба қисмиҳо ҷудо қардан.
174. Тафоул - ғол қушодан, ғол дидан, ягон чизро пешгуӣ қардан
дар бораи баду нек пешвӣ хабар додан.
175. Тақобул - ба ҳамдигар муқобил истодан, рӯ ба рӯ қардан.
176. Тақири - ёлдор, ёлдорӣ, хотира.
177. Тафовут - ҷудо қардан, фарқ қардан, фарқи ду чиз, гузаштан.
178. Умур - ҷамъи амр фармон, супориш, ҳукм, қор, амал, дура.
179. Унс - ҳамдамӣ, унс гирифтани, меҳру оқибат, меҳр мондан.
180. Унмузаъ - муарраби форсӣ, тоҷики, намуна, намула.
181. Фурқат - ҷудой, дур афтодан аз ватан, ҳаҷрон.
182. Фоил - қоргар, серҳаракат, омил, фактор.
183. Феъл - қор ва ҳаракат, мақозан ҷаҳр омадан.
184. Фавосил - ҷамъи фосола, фасл, ба фаслиҳо ҷудо қардан.
185. Хуффош - қуршапарақ, ватвот.
186. Хайл - асп, мақозан аспани, аспсавор, савора.
187. Шеър - шуур, ҳис қардан, ба маънои шеър ҳам.
188. Шорих - шарҳидханда, шарҳқунанда.
189. Шаҷоат - ҷасур, ҷасур шудан, боҷасорат.
190. Шучоъ - ҷасур, далер, баҳодур.
191. Шабаҳ - монанд қардан, монанд шудан, сходство, подобие.
192. Шидҳ - монанд, монандӣ, подобий.
193. Қамар - моҳ.
194. Қудс - муқаддас, пок, покӣ, тозагӣ.
195. Қатъ - буридан, қатъ қардан.
196. Қабийҳ - ниҳоят хунук, бенур, зидди хусн.
197. Ҳаракот - ҷамъи ҳаракат, фатҳа, қасра, замма.
198. Ҳазор - рақам, булбул.
199. Ҳазф - партоштан, гирон партоштан, кӯтоҳ қардан.
200. Ҳазанфар - шер.

1. Маркс К. ва Энгельс Ф. Санъат тўғрисида. Икки томлик, 1-том, Тошкент, 1975.
2. Маркс К. ва Энгельс Ф. Санъат тўғрисида, Икки томлик 2-том, Тошкент, 1977.
3. Ленин В.И. Маданият ва санъат тўғрисида, Тошкент, 1962.
4. Ленин В.И. Маданият тўғрисида, Тошкент, 1974.
5. КПСС программаси /янги таҳрири/, Тошкент, 1986.
6. КПСС XXVII съезди материаллари, Тошкент, 1986.
7. Горбачев М.С. КПСС Марказий Комитетининг Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXVII съездидаги сиёсий доклады, Тошкент, 1986.
8. Абу Наср Форобий. Шеър санъати, Тошкент, 1979.
9. Абу Али ибн Сино. Фалсафий китоблар, Тошкент, 1963.
10. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, Тошкент, 1982.
11. Абдурахмон Ҷомий ва Алишер Навоий, Тошкент, 1966.
12. Абдуллаев И. Бухоронинг арабийнавис шоирлари, Тошкент, 1965.
13. Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саслибий. Ятиматул-даҳр фи маҳсини аҳл ал-аср, Тошкент, 1976.
14. Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасана, X и начале XI в., Тошкент, 1984.
15. Абдуллаев В.А. Узбек адабиёти тарихи, Тошкент, 1964.
16. Абу Яъқуб Саккокий. Мифтоҳул удум, Миср, 1900.
17. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение, М., 1970.
18. Абдурахмонов А., Оқилов М., Аруз ўқитиш методикасига доир қўлланма, Ленинобод, 1987.
19. Абдурахмонов А., Оқилов М., Мактабда аруз ўқитиш методикасига доир қўлланма, Ленинобод, 1987.
20. Абдурахмонов А., Оқилов М., Аруз системасини ўрганиш методикасига доир, Ленинобод, 1987.

21. Адабиёт назарияси, Икки томлик, 1-том, Тошкент, 1977.
22. Адабиёт назарияси, Икки томлик, 2-том, Тошкент, 1976.
23. Адабиёти тоҷик /барои синфи 8/, Душанбе, 1979.
24. Алишер Навоий, Ўн беш томлик, Тошкент, 1965-1967.
25. Айни ва Алишер Навоий, Сталинобод, 1948.
26. Аристотель. Поэтика, Тошкент, 1980.
27. Асрлар нидоси, Тошкент, 1982.
28. Асадуллоев С. ва Оқилов М., Абҷад ва таъриҳи Душанбе, 1972.
29. Аҳмад ал-Ҳошимӣ. Мийзонул заҳаб фи синоати шеърал араб, Матбааи Ҳичозӣ, ал-Қоҳира, 1951.
30. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь, М., 1985.
31. Белинский В.Г. Адабий-танқидий мақолалар, Тошкент, 1955.
32. Бертельс Е.Э. Избранные труды, 1-том, История персидско-таджикской литературы, М., 1960.
33. Брагинский И.С. Из истории Среднеазиатского Тефсира XIII - XIII вв. М., 1956.
34. Бобур. Мухтасар, Тошкент, 1971.
35. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш, Тошкент, 1979.
36. Буало Н. Шеърӣ санъат, Тошкент, 1978.
37. Ваҳиди Табризӣ, Ҷамъи мухтасар, М., 1959.
38. Вочидали Мучмали. Матлаул удум ва маҷмаул фунун, Навал Қашқур, 1289 ҳиҷрӣ, 1873 милодӣ.
39. Валихўҷаев Б. Узбек эпик поэзияси тарихидан, Тошкент, 1974.
40. Воҳидов Ф. XIV асрнинг иккинчи ярми, XV асрнинг бошларида ўзбек ва тоҷик шеърӣати, Тошкент, 1983.
41. Головенченко Ф.М. Введение в литературоведение, М., 1964.
42. Горький А.М. Адабиёт ҳақида, Тошкент, 1962.
43. Добролюбов Н.А. Адабий-танқидий мақолалар, Тошкент, 1959.
44. Долимов С., Убайдуллоев Қ., Аҳмедов Қ., Адабиёт ўқитиш методикаси, Тошкент, 1967.

45. Зеҳид Т. Санъати суҳан, Душанбе, 1979. - 211 -
46. Зуннунов А., Хотамов Н., Адабиёт назариясидан қўлланма, Тошкент, 1975.
47. Ибни Рашиқ. Ал-Умда, Бейрут, 1917.
48. Иззат Султон. Адабиёт назарияси, Тошкент, 1985.
49. Исоқов Е. Алишер Навоийнинг илк лирикаси, Тошкент, 1966.
50. Исоқов Е. Навоий поэтикаси, Тошкент, 1983.
51. Исомхўчаев С., Зуннунов А. Ифодали ўқиш асослари, Таш. 1978.
52. Каримов Қам. Илк бадиий дoston, Тошкент, 1976.
53. Квятковский А. Поэтический словарь, М., 1966.
54. Камоллдин Хусайни Вoйз Кошифӣ. Бадаи ал-афкор фӣ санал ал-ашъор, М., 1977.
55. Камол Луцандий, Девон, Тошкент, 1962.
56. Кожинов В.В. Как пишут стихи. О законах поэтического творчества, М., 1970.
57. Каримов Б. Узбек адабиёти тарихи, Тошкент, 1966.
58. Куделин А.Б. Классическая арабо-испанская поэзия /конец X - середине XII в./, М., 1973.
59. КЛЭ, т. 1. М., 1966.
60. КЛЭ, т. 3. М., 1966.
61. КЛЭ, т. 7. М., 1972.
62. КЛЭ, т. 8. М., 1975.
63. Литература древнего Востока, М., 1971.
64. Лотман Е.М. Анализ поэтического текста, структура стиха, Москва, 1972.
65. Махмуд Кошғарий. Девону дуғотит турк. Уч томлик, I-том, Тошкент, 1960; II-том, 1961; III-том, 1962.
66. Махмуд Замахшарий. Ал-Кустос фӣл аруз, дастхат.
67. Муҳаммад Халил Раҷобӣ. Маслимул садона, Техрон 1340 х.
68. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёсуд-дуғот, қилди I-2. /Таҳияи мати

69. Со пешғуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Ғ.ров/, Душанбе, 1987, 1988.
69. Муслмонкулов Р. Саъъ ва сайри таърихи он дар насри тоҷик, Душанбе, 1970.
70. Муслмонкулов Р. "Бадоеъ-ус-саноеъ"- таълифи Атоуллох Махмуди Хусайнӣ, Душанбе, 1974.
71. Муслмонкулов Р. Фурӯғи шеъри ҷонпарвар, Душанбе, 1984.
72. Насируддин Ғусӣ, Миёрул ашъор, Техрон, 1320 ҳиҷрий.
73. Наимбоев С. Таълими шеър дар мактаб, Душанбе, 1982.
74. Нурмухаммедов М.К. Адабиёт ғани ва идеологик кураш, Тош. 1976.
75. Носиров С., Ҷалолов С., Зиявутдинов М., Узбек классик шеър-ияти жанрлари, Тошкент, 1979.
76. Ойбек. Мухаммад асарлар тўплами, 19 томлик, 18-том, Тош. 1981.
77. Османов М.Н.О. Частичный словарь Унсурӣ М., 1970.
78. Османов М.Н.О. Омар Хайям, Рубайлат, М., 1972.
79. Османов М.Н.О. Омар Хайям, Проблемы и поиски, М., 1972.
80. Османов М.Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX - X вв. Москва, 1974.
81. Османов М.Н.О. Синтаксическая структура бейта /на примере "Диван Хафиза"/, - В кн.: Проблемы Восточного стихосложения. Москва, 1973.
82. Оқилов М., Абдурахмонов А., Бадиий санъатларни ўрганиш методикасига доир, Ленинобод, 1988.
83. Оқилов М., Абдурахмонов А., Шеърӣ санъатларни системали ўқитиш методикасига доир, Ленинобод, 1989.
84. Орғочев К., Обидова М., Ифодали ўқиш, Тошкент, 1982.
85. Орзубеков Р. Лирикада кичик жанрлар, Тошкент, 1976.
86. Орзубеков Р. Узбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммаъ, Тошкент, 1976.
87. Пайрав Сулаймонӣ. Маҷмуаи осор, Сталинобод, 1959.

131. *Ўзбек адабиёти /тўрт томлик/, Тошкент, 1959. - 215 -*
132. *Ўзбек шеърлати антологияси II-III томлар, Тошкент, 1961.*
133. *Ўзбек совет адабиёти /9-синф дарслиги/, Тошкент, 1986.*
134. *Булломов А.Б. Адабий тил нормалари, "Ўтқ маданиятига оид масалалар", Тошкент, 1975.*
135. *Ҳамза Ҳакимзода Ниязӣ. Мукамал асарлар тўплами, тўрт томлик, Тошкент, 1979-1981.*
136. *Ҳаким Ҳомидӣ. Алишер Навоӣ аруз назарийтҳиси сифатида, "Ўзбек тили ва адабиёти", Тошкент, 1985, 2-сон.*
137. *Ҳасанов Ҳ. Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Тошкент, 1966.*
138. *Ҳомидӣ Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати, Тошкент, 1967.*
139. *Ҳомидов Ҳ. Барҳаёт шеърӣ қаср, Тошкент, 1979.*
140. *Ҳомид Авнӣ. Ал-Минҳочул возиҳ, Миср, 1373 ҳ. 1953 м.*
141. *Ҳоли Зариф. Ҳуфӣй ва Навоӣй, Тошкент, 1983.*
142. *Ҳайитметов А. Навоӣй лирикаси, 1961.*
143. *Ҳикматуллаев Ҳ., Шойсломов Ш. Ёқут Ҳамавӣй, Тошкент, 1965.*
144. *Ҳодизода Р., Ёуқуров М., Абдуҷабборов Т. Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ, Душанбе, 1961.*
145. *Ҳофиза ширинсухан. Таълифи Муҳаммадмуин, Техрон, 1317 ш.*
146. *Ҳоҷи Ҳалифа. Қашғуззунун ан асомил қутуби вал ғунун, Истамбул, 1893.*
147. *Ҳалятул орифӣн. Таълифи Исмоил Бошо ал-Барқодӣй, ал-ҷилдус-сонӣ, Истамбул, 1955.*
148. *Ҳодизода Расул. Аз гузашта ва имрӯзаи адабиёти тоҷик, Душанбе, 1974.*
149. *Ҳакимов Аскар. Шеър ва замон, Душанбе, 1977; Дар қаламрави сухан, Душанбе, 1962.*
150. *Ҳусензода Ш. Баҳс ва андеша, Душанбе, 1964; Дар борай баъзе маълӯҳ... "Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик", Душанбе, 1970.*
151. *Ҳусензода Ш., Шарипов Ҳ. Мақоми Ибни Сино дар шеърӯ адаби тоҷик. Душанбе, 1985.*

ИҶТИМОИ

1. Иҷтимоӣ	4.
2. Қоида ва қонунҳои ғамӣ аруз	19.
3. Ҳаҷо, ҳаҷоҳои кӯтоҳ, дароз ва дарозтар	30.
4. Ҳузв, сабаб, батад ва ғосила	47.
5. Арқон, баҳрқон асли ва ғарбӣ	51.
6. Арқон ва авзони баҳрқон аруз	57.
7. Моҳияти доираҳо дар системаи аруз	100.
8. Тақтеъ ва қоидаҳои он	105.
9. Авзони русоӣ	113.
10. Схема, аломат ва авзону арқони шаҷараи ақраб	118.
11. Схема, аломат ва авзону арқони шаҷараи ақрам	121.
12. Фуруи арқони фаувлун	124.
13. Фуруи арқони ғойлун	125.
14. Фуруи арқони мағойилун	126.
15. Фуруи арқони ғойлотун	127.
16. Фуруи арқони мустағйилун	128.
17. Фуруи арқони мағойлатун	131.
18. Фуруи арқони мағбувлотун	132.
19. Ҳулоса	150.
20. Иловаҳо	168.
21. Луғати ийзоҳӣ баъзе калимаҳои арабии ўзбекӣ	201.
22. Адабиётҳо	209.

Отп. ООП Л.О.У.С.
Заказ 8 тираж 200 экз.
Подписано к печати 26.02.1990г.

